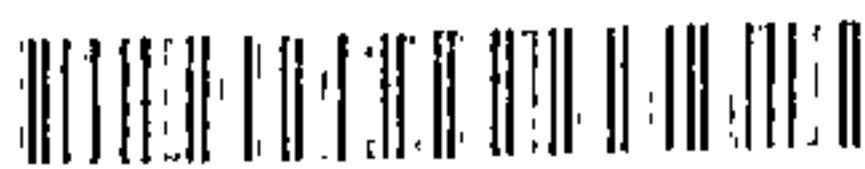
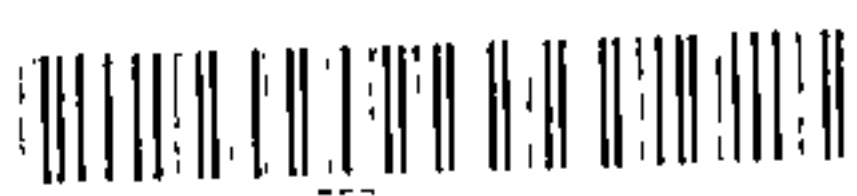

निबंध
४३९

REFBK-0000416

REFBK-0000416

ON TEACHING—

ITS ENDS AND MEANS.

With a Chapter on *Home Training*.]

Translated from Pro: *Calderwood's*
original book, with the permission
of Macmillan & Co.,

BY

VISHNU VASUDEO NATEKAR,

Assistant Master, Training College,

POONA.

Second edition.

PRINTED AT THE

" Indira " Press, Poona.

[All rights reserved.]

1908.

Price I-4-0.

उच्च
शिक्षण-
त्याचे उद्देश
आणि
ते सिद्धीस नेण्याची साधने.

[गृहशिक्षणासह.]

प्रोफेसर काल्डरवूड यांच्या मूळ इंग्रजी
पुस्तकावरून म्याकमिलन आणि कंपनी
यांच्या परवानगीने भाषांतररूपाने

विष्णु वासुदेव नाटेकर,
असिस्टंट मास्तर, ट्रेनिंग कॉलेज पुणे,
यांनी केले.

आवृत्ति दुसरी:

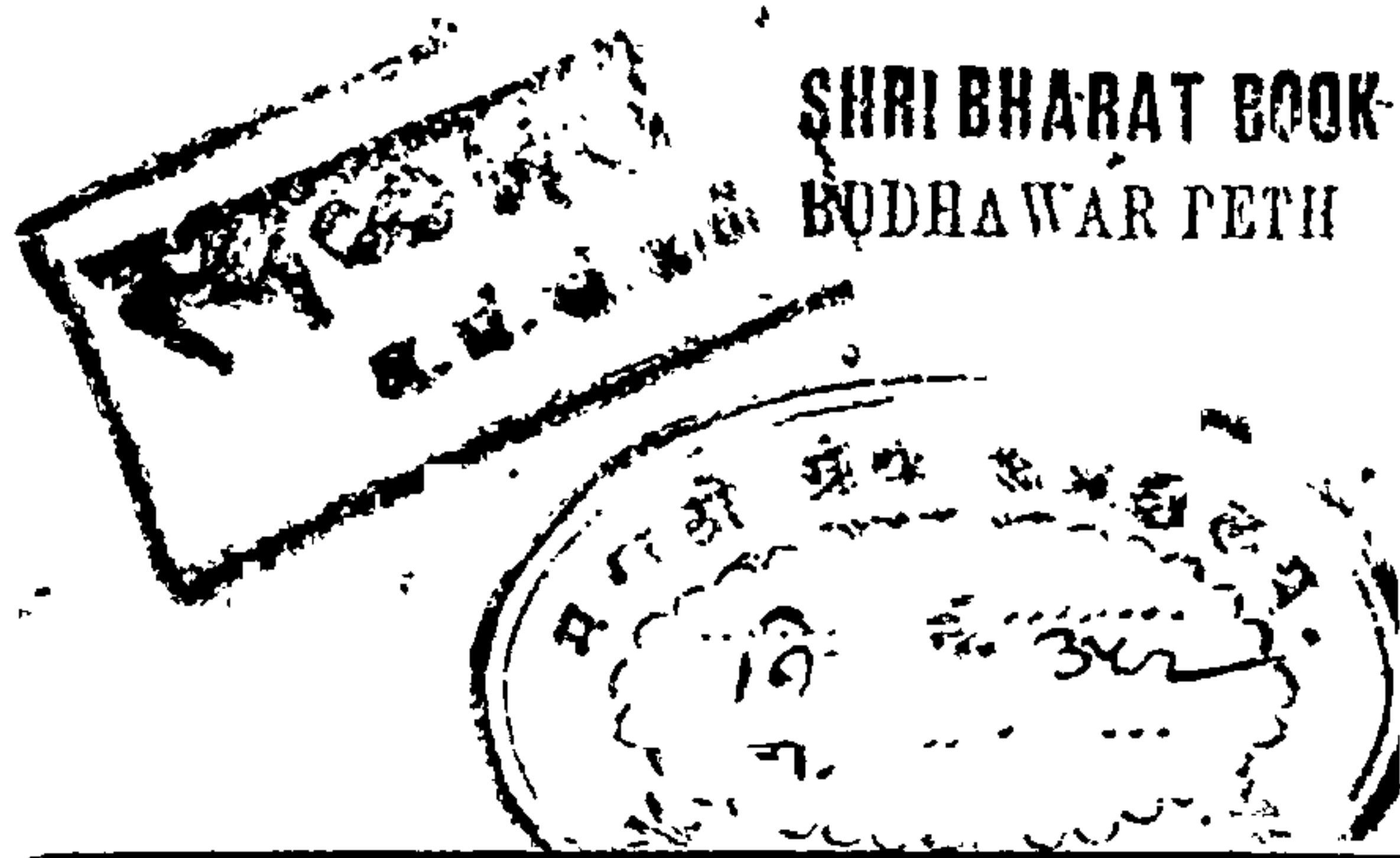
पुणे येथे " इंदिरा " छापखान्यांत छापिले.

[सर्व हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.]

सन १९०८.

किंमत १। रुपया.

हे पुस्तक विष्णु वासुदेव नाटेकर यांनी पुणे येथे
त्र्यंबक हरि आवटे यांच्या इंदिरा छाप-
खान्यांत छापवून पुणे पेठ नारायण, वर
नंबर ३८१, येथे प्रसिद्ध केले.

DEDICATED

BY

PERMISSION

TO

THE HON'BLE E. GILES, M. A.,

THE LATE

Director of Public Instruction,

Bombay Presidency.

मुंबई इलाख्याचे

माजी

डायरेक्टर ऑफ़ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन

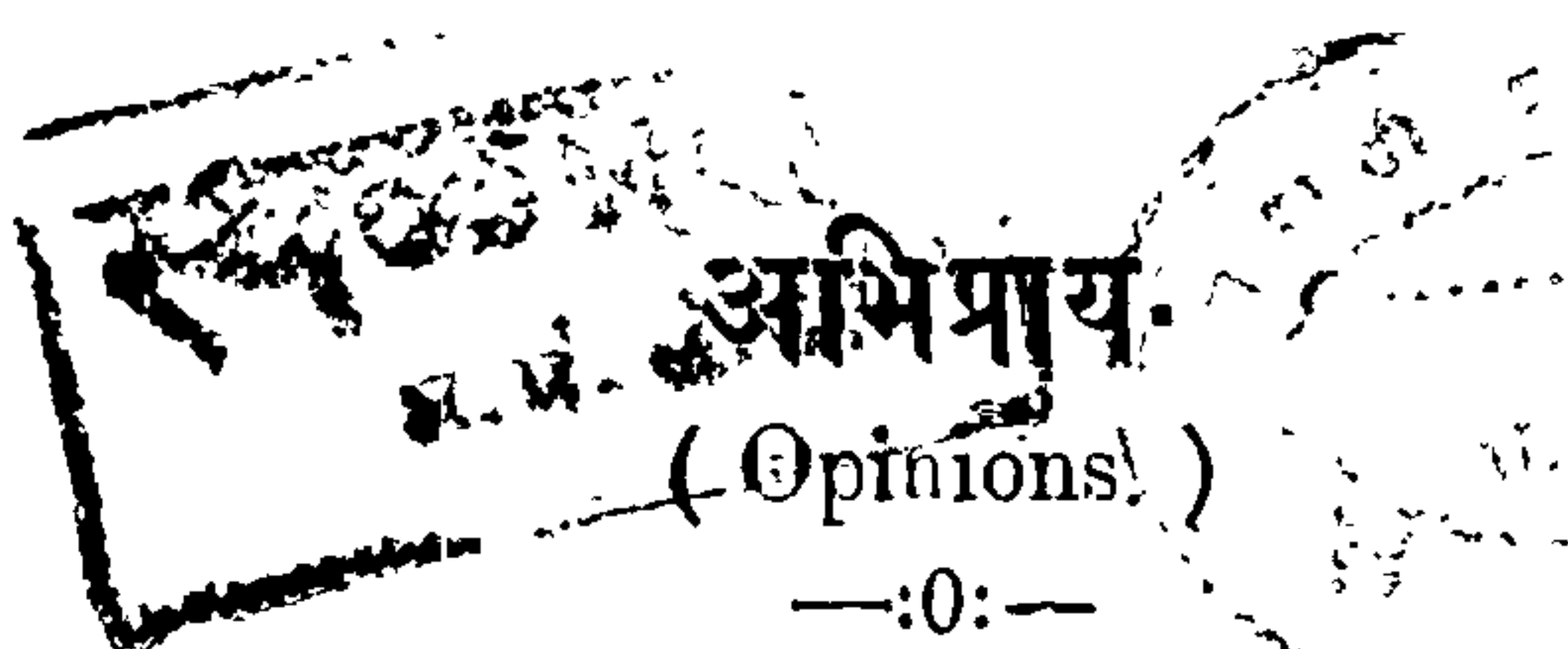
नामदार ई. जाइल्स, एम्. ए.,

ह्यांस

त्यांच्या परवानगीने

हे पुस्तक

अर्पण केले आहे.

“ I have gone very critically through your Marathi adaptation of Calderwood's '*On Teaching*', and I am very glad to inform you that your *attempt* to render it into Marathi is *eminently successful*. The book is expected to be very useful in Training Institutions as a supplement to Professor Kathawate's adaptation of Fowler's *Discipline*, now prescribed for the 1st and 2nd Year students. You have tried to make it appear an *original work in Marathi*, and in so doing you have succeeded very well. I, therefore, strongly recommend it for use in Training College, and it is hoped that the book will receive the support it so richly deserves, both at the hands of the Department and teachers in general. ”

(Signed) M. S. Apte, B. A.,
Hd: Master, Training School,
Dhulia.

“ आपल्या ‘ शिक्षण—त्याचे उद्देश व ते सिद्धीस नेण्याची साधने ’ या पुस्तकाची कांहीं पृष्ठे आपण मजकडे पाठविलीं तीं वाचून पाहिलीं. मूळ पुस्तक फार चांगलें आहे. त्यातील विषय शिक्षकाचा धंदा करूं इच्छिणाऱांस तर फार उपयोगाचा आहेच; पण माझ्या मते

ज्यांचा ज्यांचा मुलांच्या संवर्धनाशी संबंध आहे अशा सर्वांसच त्यापासून फायदा झाल्यावांचून राहणार नाही. काल्डरवूड यांच्या लेखांतील सर्व आशय आपल्या भाषान्तरांत उतरला आहे; व ते आपल्या इतर ग्रंथांप्रमाणेच सुबोध व संग्रहणीय झाले आहे. हल्ली पुणे व धुळे येथील शिक्षक-शाळांत शिकणारांनी व त्यांतून नुकतेच बाहेर पडून धंद्यास लागलेल्या शिक्षकांनी हे पुस्तक वाचल्यास त्यांस फायदा होईल, अशी माझी खात्री आहे. आपण जोडिलेल्या विषयक्रमामुळे या पुस्तकाची उपयुक्तता वरीच वाढली आहे.

अशी पुस्तके झाल्याने आमच्या जुन्या शिक्षकवर्गात पुस्तके वाचून शिक्षक बनता येणार नाही, अशी जी कल्पना आहे ती बऱ्याच अंशी दूर होईल. आणि खऱ्या शिक्षकांची कर्तव्ये कोणती, त्याच्या आंगी कोणते गुण लागतात व त्यांपैकी किती गुण पुस्तकांच्या अध्ययनाने येऊ शकतील, हे त्यांच्या लक्षांत येईल. या व अशा पुस्तकांपासून आणखी एक फायदा असा होणारा आहे की, शिक्षकाच्या धंद्याच्या बाहेरील लोकांस, शिक्षकाच्या धंद्याचे महत्त्व व त्यांत मनापासून पडणाऱ्या मनुष्यापासून आईबापांस होणारी मदत कळून येईल; आणि त्या योगे या दोघांतील परस्पर प्रेमभाव व दळणवळण वाढून दोघांचेही हित होईल. ”

(सही) G. N. Khare, B. A.,
डेपुटि एजुकेशनल इन्स्पेक्टर, पुणे.

“मी आपली काल्डरवूड साहेबांच्या ‘On Teaching

-its Ends & Means' या पुस्तकाच्या भाषांतराची हस्तलिखित प्रत समग्र वाचून व मूळ ग्रंथार्शी ताडून पाहिली. आपलें भाषांतर एकंदरीत चांगलें व बरोबर झालें आहे. आपण मधून मधून इकडील शाळांस लागू पडण्यासारख्या टिपेंत सूचना केल्या आहेत, त्याही महत्त्वाच्या आहेत आपण नवीन घातलेल्या 'विषयानुक्रम' ह्या भागांत ग्रंथांतील महत्त्वाचे मुद्दे सारांशरूपानें दिले आहेत, त्यांवरून ग्रंथाचें महत्त्व सहज कळून येतें. शिक्षणासंबंधी फार उदात्त विचार ह्या पुस्तकांत आहेत, व शिक्षकाचें काम किती जबाबदारीचें व महत्त्वाचें आहे, हें ह्या पुस्तकांत फार चांगल्या रीतीने सांगितलें आहे. 'शिक्षण' ह्या विषयावर मराठी भाषेंत ग्रंथ फार थोडे आहेत; हणून विशेषकरून मराठी शिक्षक लोकांस व ट्रेनिंग कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांस तुमच्या भाषांतराचा फार उपयोग होईल. "

(सही) रामचंद्र गोविंद आपटे, बी. ए.,
डेप्युटि एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, ठाणें.

“ वि. वि. * * * आम्हा शिक्षक लोकांना अशा पुस्तकाची फार जरूरी आहे. शिक्षकांना साह्य होण्याकरितां लिहिलेलें पुस्तक, व त्यांतून तें मराठी शाळेवरील एका अनुभविक शिक्षकानें लिहिलेलें पाहून तर मला मोठाच अभिमान वाटत आहे. आपण सर्व मराठी मास्तरांना उत्तम किता दाखविला, ह्याबद्दल उपकार आम्हीं मानावे तितके थोडेच आहेत. आपल्या पुस्तकाची भाषा सोपी व सरळ आहे. तें भाषांतर आहे, असें मुळांच

वाटत नाही. प्रत्येक शिक्षकानें आपलें पुस्तक वाचावें एवढेंच नाही तर त्यांचीं पारायणें करावीं; असें मला वाटतें. पुस्तक तयार होतांच एक प्रत व्ही. पी. नें मजकडे पाठवावी. ”

(सही) सदाशिव लक्ष्मण असगेकर,
हेड मास्तर, मॉडेल स्कूल असोर्दे (खानदेश.)

“ वि.वि. * * * उत्तम शिक्षक होण्याची व आपले विद्यार्थ्यांस उत्तम ‘ नागरिक ’ बनविण्याची ज्यांची सदिच्छा असेल व ज्यांस शिक्षकाचा धंदा मनापासून आवडत असेल अशा मराठी शाळांवरील शिक्षकांस, तसेंच मुलांच्या शिक्षणाची कळकळ बाळगणारे व ज्यांस इंग्रजी येत नाही अशा पालकांस आणि शिक्षकाचा धंदा शिकणारे ट्रेनिंग कॉलेजांतल विद्यार्थी यांस आपलें पुस्तक अत्यंत उपयोगी आहे. इंग्रजीत शिक्षणविषयक उत्तम पुस्तकें शिकवें आहेत; परंतु त्यांपैकी हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी देखील मराठीत भाषांतररूपानें आलेलीं नाहीत. मे. डायरेक्टर सा. बहादूर इलाखा मुंबई यांनी हायस्कुलांतील उपशिक्षकांच्या परीक्षेस नेमलेल्या पुस्तकांपैकीं एका उत्तम पुस्तकाचा लाभ आपण सर्व मराठा मास्तरांस करून दिला, ह्याबद्दल मी मनापासून आपलें अभिनंदन करितों. सर्व मराठी मास्तरांनी आपलें पुस्तक संग्रहास ठेवून त्याप्रमाणें आपलें वर्तन ठेवावें, अशी त्यांस आग्रहपूर्वक विनंति आहे. ”

(सही) जनार्दन बाळकृष्ण उपासनी,
हे. मा. शा. न. ९, धुळे.

प्रस्तावना.

मराठी भाषेत उपयुक्त पुस्तकांचा भरणा फार कमी अशाविषयीं अलीकडे बरीच कुरकूर ऐकूं येते. मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत देशी भाषांचा समावेश करण्याविषयीं सूचना अनेक वेळां नामंजूर झाल्या, त्याही मुख्यत्वे अशाच सबबीवर झाल्या. आतां ह्या कुरकुरीत तथ्यांश किती आहे, हें ठरविणें थोडेंसें वादग्रस्त आहे. मराठी भाषेत अलीकडे कित्येक वर्षे होत असलेल्या ग्रंथवृद्धीसंबंधानें परलोकवासी न्यायमूर्ति रानडे यांनीं कांहीं दिवसांपूर्वीं मुंबईच्या टाइम्स नामक प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांत कित्येक महत्त्वाचे निबंध प्रसिद्ध केले आहेत; त्यांवरून आपल्या भाषेत ग्रंथांचा भरणा बऱ्याच समाधानकारक रीतीनें होत आहे, असें दिसून येतें. तथापि ह्या भाषेचा उत्कर्ष इच्छितारांनीं एवढ्यावरच तृप्त न राहतां स्वतः ग्रंथ लिहिण्याचा व इतरांनीं अशा प्रकारें प्रयत्न केल्यास त्यांस योग्य उत्तेजन देण्याचा क्रम नेहमीं सुरू ठेवणें इष्ट आहे.

आतां मराठींत ग्रंथसमुदाय असावा तितका आहे किंवा नाही हा प्रश्न एकीकडे ठेविला तरी शिक्षकाच्या धंद्यासंबंधीं पुस्तकें फार कमी आहेत, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. पुणें ट्रेनिंग कॉलेजांत “ शिक्षण आणि अध्यापन ” नांवाचें पुस्तक शिकविण्यांत येतें; तेंच मराठींतील ह्या विषयावरील महत्त्वाचें पुस्तक आहे असें मला वाटतें. अलीकडे कोल्हापूर येथेंही ह्या विषयावर एक

पुस्तक प्रसिद्ध झालेलें आहे. तथापि ह्या विषयासंबंधानें मराठींत दोन चार पुस्तकांहून जास्त भरणा असेल, असें वाटत नाहीं. हा विचार मनांत येऊन आपल्या व्यवसाय-बंधूंना थोडा बहुत उपयोग व्हावा अशा हेतूने हा अल्प प्रयत्न केला आहे.

हायस्कूल, मिडलस्कूल वगैरे शाळांतलि शिक्षकांसाठीं अलीकडे सरकारानें एक परीक्षा ठरविली असून त्या परीक्षेसाठीं शिक्षणविषयक तीन पुस्तकें नेमिलीं आहेत. त्यांतील एका पुस्तकावरून* भाषांतररूपानें हें पुस्तक लिहिलें आहे. सदरहू पुस्तकांत ह्या विषयाचा विचार सामान्य दृष्टीनें केलेला आहे. ह्मणजे हें विवेचन हायस्कूलांतील किंवा प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांस सारखेंच उपयुक्त होणारें आहे. किंबहुना प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांना हें विशेष लागू पडणारें आहे, असें मला वाटतें. कारण लहान मुलांस तीं शाळेंत येऊं लागल्यापासून शिक्षकांनं कसकसें वागविलें पाहिजे, ह्याचें ह्यांत उत्तम प्रतिपादन केलें आहे. अर्थात् हायस्कूलांतून जाणारीं मुलें प्रथमतः प्राथमिक शाळांतच तयार होणारीं असल्यामुळें प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांस शिक्षण-विषयक मूलतत्त्वे अगवत असणें हितावह व अवश्य आहे. मूळ पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंतही, हें पुस्तक आपण प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांसाठींच लिहिलें आहे, असें काल्डरवूड साहेबांनीं स्पष्टपणें ह्मटलें आहे.

*“ *On Teaching: its Ends and Means.* ”
with a chapter on *Home Training.*

हे पुस्तक मूळ इंग्रजी पुस्तकावरून भाषांतररूपाने केले आहे; तथापि हे शब्दशः भाषांतर नाही. शुद्ध मराठी वाचकांस अर्थबोध सुलभ रीतीने व स्पष्टपणे व्हावा म्हणून वाक्यरचना थोडी विस्तृत केली आहे; व इतर कित्येक फेरफार केले आहेत. प्रयत्न कितपत साध्य झाला आहे, हे ठरविणे वाचकांकडे आहे.

सामान्यत्वे हे पुस्तक शिक्षकवर्गाकरिता आहे खरे; तथापि ह्याचे महत्त्व मुलांच्या पालकांस कमी आहे असे नाही. गृहशिक्षण म्हणून जे शेवटचे प्रकरण आहे ते तर त्यांनाच अनुलक्षून आहे. काल्डरवूड साहेबांच्या तिसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेचा भाग पुढे दिला आहे; त्यावरून हे प्रकरण ह्या पुस्तकांत सामील करण्याचा उद्देश ध्यानी येईल. तेव्हा मुलांच्या आईवापांनी ह्या पुस्तकाचे अवलोकन व मनन केल्यास तेणेकरून मुलांस घरी वागविण्याच्या पद्धतींत बरीच सुधारणा होण्याचा संभव आहे; व अशा रीतीने यांग्य गृहशिक्षण मिळालेली मुले शाळेत येऊ लागल्यास शिक्षक, विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक ह्या त्रिवर्गांचेही त्यांत हित आहे.

धुळे. १।६।१९०१.

वि. वा. नाटेकर.

हेड मास्तर, प्रॅक्टिसिंग स्कूल.

ह्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

पहिल्या आवृत्तींत शुद्धलेखनासंबंधी क्वचित् राहिलेले दोष ह्या आवृत्तीतून काढून टाकिले आहेत; इतर कांहीं फेरफार केले नाही.

पुणे, १।४।०८.

वि. वा. नाटेकर.

असि.मास्तर, ट्रेनिंग कॉलेज.

पुस्तक प्रसिद्ध झालेलें आहे. तथापि ह्या विषयासंबंधानें मराठींत दोन चार पुस्तकांहून जास्त भरणा असेल, असें वाटत नाहीं. हा विचार मनांत येऊन आपल्या व्यवसाय-बंधूंना थोडा बहुत उपयोग व्हावा अशा हेतूनें हा अल्प प्रयत्न केला आहे.

हायस्कूल, मिडलस्कूल वगैरे शाळांतील शिक्षकांसाठीं अलीकडे सरकारानें एक परीक्षा ठरविली असून त्या परीक्षेसाठीं शिक्षणविषयक तीन पुस्तकें नेमिलीं आहेत. त्यांतील एका पुस्तकावरून* भाषांतररूपानें हें पुस्तक लिहिलें आहे. सदरहू पुस्तकांत ह्या विषयाचा विचार सामान्य दृष्टीनें केलेला आहे. ह्मणजे हें विवेचन हायस्कूलांतील किंवा प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांस सारखेंच उपयुक्त होणारें आहे. किंबहुना प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांना हें विशेष लागू पडणारें आहे, असें मला वाटतें. कारण लहान मुलांस तीं शाळेंत येऊं लागल्यापासून शिक्षकांनं कसकसें वागविलें पाहिजे, ह्याचें ह्यांत उत्तम प्रतिपादन केलें आहे. अर्थात् हायस्कूलांतून जाणारीं मुलें प्रथमतः प्राथमिक शाळांतच तयार होणारीं असल्यामुळे प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांस शिक्षण-विषयक मूलतत्त्वे अगवत असणें हितावह व अवश्य आहे. मूळ पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंतही, हें पुस्तक आपण प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांसाठींच लिहिलें आहे, असें काल्डरवूड साहेबांनीं स्पष्टपणें ह्मटलें आहे.

*“ *On Teaching: its Ends and Means.* ”
with a chapter on *Home Training.*

हे पुस्तक मूळ इंग्रजी पुस्तकावरून भाषांतररूपाने केले आहे; तथापि हे शब्दशः भाषांतर नाही. शुद्ध मराठी वाचकांस अर्थबोध सुलभ रीतीने व स्पष्टपणे व्हावा ह्मणून वाक्यरचना थोडी विस्तृत केली आहे; व इतर कित्येक फेरफार केले आहेत. प्रयत्न कितपत साध्य झाला आहे, हे ठरविणे वाचकांकडे आहे.

सामान्यत्वे हे पुस्तक शिक्षकवर्गाकरिता आहे खरे; तथापि ह्याचे महत्त्व मुलांच्या पालकांस कमी आहे असे नाही. गृहशिक्षण ह्मणून जे शेवटचे प्रकरण आहे ते तर त्यांनाच अनुलक्षून आहे. काल्डरवूड साहेबांच्या तिसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेचा भाग पुढे दिला आहे; त्यावरून हे प्रकरण ह्या पुस्तकांत सामील करण्याचा उद्देश ध्यानी येईल. तेव्हां मुलांच्या आईबापांनी ह्या पुस्तकाचे अवलोकन व मनन केल्यास तेणेकरून मुलांस घरी वागविण्याच्या पद्धतींत बरीच सुधारणा होण्याचा संभव आहे; व अशा रीतीने यांग्य गृहशिक्षण मिळालेलीं मुले शाळेत येऊ लागल्यास शिक्षक, विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक ह्या त्रिवर्गांचेही त्यांत हित आहे.

धुळे. १।६।१९०१.

वि. वा. नाटेकर.

हेड मास्तर, प्रॅक्टिसिंग स्कूल.

ह्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

पहिल्या आवृत्तींत शुद्धलेखनासंबंधीं क्वचित् राहिलेले दोष ह्या आवृत्तींतून काढून टाकिले आहेत; इतर कांहीं फेरफार केले नाही.

पुणे, १।४।०८.

वि. वा. नाटेकर.

असि.मास्तर, ट्रेनिंग कॉलेज.

मूळ पुस्तकाच्या तिसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

---:०:---

हे लहान पुस्तक प्रथमतः मुख्यत्वे शिक्षकाच्या धं-
चांत पडलेल्या लोकांसाठीच केले होते. तथापि आपल्या
मुलांच्या शिक्षणाची काळजी वाहणारी आईबापे ह्यांतील
विवेचन वरचेवर वाचितात, असें मला आढळून आले;
हणून शाळेंतील शिक्षणाशी ज्यांचा विशेष संबंध पो-
होचतो, अशा गृहशिक्षणासंबंधी विशेष महत्त्वाच्या
गोष्टींचा समावेश ह्या आवृत्तीमध्ये करण्याचा प्रयत्न केला
आहे. मला अशी उमेद आहे की, गृहशिक्षणासंबंधाने
जे प्रकरण हल्लीं सामील केले आहे, त्यामुळे आईबापांस
थोडीबहुत मदत होऊन शिक्षक आणि आईबाप ह्या
उभयतांमध्ये अधिक सलोख्याचे दळणवळणही राहू लाग-
ेल; आणि अशा रीतीने हे पुस्तक विशेष उपयुक्त होईल.
१९-८-१८८१.

(सही) हेन्री काल्डरवूड.

विषयावुक्रम.

	पृष्ठ.
उपोद्घात.....	१३
प्रकरण १ ले.	
आत्मसंयमन.	२९
प्रकरण २ रे.	
शालेचा बंदोबस्त..	४९
प्रकरण ३ रे.	
शालेंतील शिक्षण...	८८
प्रकरण ४ थे.	
मुलांचे स्वभाव बनविणें....	१२९
प्रकरण ५ वे.	
शिक्षकांस शेट्टचे दोन शब्द	१९१
प्रकरण ६ वे.	
गृहशिक्षण..	२०२

प्रत्येक प्रकरणांतील विशेष महत्त्वाचे मुद्दे.

उपोद्घात.

- १ शिक्षणाच्या धंद्यास केवळ विद्वत्ता पुरी पडत नाही. १३
- २ विद्वत्ता व शिकविण्याची शैली ही भिन्न आहेत. १६
- ३ ह्या धंद्यास केवळ पुस्तकी ज्ञान पुरे पडत नाही. १७
- ४ मुलांस ज्ञानप्राप्ति करून देणे, एवढेच कांहीं शिक्षकाचें कर्तव्य नाही..... १८
- ५ सामान्यशिक्षण व नीतिशिक्षण ह्यांची सांगड आहे. १९
- ६ सक्तीने प्राथमिक शिक्षण देण्याच्या पद्धतीवरून सुचणारा एक विचार. २१
- ७ स्कूलबोर्ड व शिक्षक ह्यांमध्ये सलोख्याचें दळणवळण पाहिजे. २९
- ८ नीतिशिक्षण देणे हा शिक्षकाच्या कर्तव्याचाच भाग आहे. २५
- ९ शिक्षक स्वतः नीतिमान असण्याची आवश्यकता. २७

प्रकरण १ ले.

- १० शिक्षकास मुख्य आवश्यक गुण—आत्मसंयमन. २९

११ मुलांच्या दृष्टीने ह्या गुणाची आवश्यकता.	३०
१२ आपला अधिकार न्यायाने चालवितां ये- ण्यास त्याला ह्या गुणाची आवश्यकता. ..	३२
१३ प्रत्यक्ष अनुभवानेच शिक्षक धंद्यांत तरबेज होत जाईल.	३४
१४ आत्मसंयमनास प्रतिकूल गोष्टी-शाळेंतील गोंगाट.	३७
१५ वर्गांत मुलें फार असणें व त्यांस चांगलें गृह- शिक्षण नसणें.....	३८
१६ विद्यार्थ्यांच्या स्वभावांतील वैचित्र्य.	३९
१७ विलक्षण स्वभावाच्या मुलांस सुधारण्यांतच शिक्षकाचें खरें कौशल्य आहे.	४२
१८ ह्या धंद्यांत आत्मसंयमनाची योग्यता.	४४
१९ एका चिडखोर स्वभावाच्या शिक्षकाची हाकिगत.	४५

प्रकरण २ रे.

२० शाळेंत बंदोबस्त ठेवण्याचे दोन उद्देश.	४९
२१ उपाय योजणें ते मुलांच्या स्वभावांस जुळ- तील असे असावे.	४९
२२ अध्यापनाचें काम मुख्य, तथापि बंदोबस्ता- शिवाय तें चालावयाचें नाहीं.	५०
२३ व्यवहारज्ञान व विद्यार्थ्यांविषयी खरी कळ- कळ ह्या दोन गुणांची शिक्षकास आवश्यकता.	५२
२४ विद्यार्थ्यांचा बंदोबस्त ठेवणें ह्मणजे त्यांस एका- द्या निर्जीव पदार्थाप्रमाणें वागवावयाचें नाहीं.	५३

२५ अभ्यासाचा कंटाळा घालविण्यास कवाईत व- गैरेची जरूर.	१५
२६ विद्यार्थ्यांनी शिक्षकाचा अधिकार बिनतक्रार मानणें जरूर आहे; तथापि शिक्षकानें आप- ला अधिकार मिरवितां कामा नये.	५५
२७ त्यांच्या वर्तनावर छाप बसविण्याचे अनेक उपाय.	५६
२८ पहिला उपाय-नेत्रेंद्रिय किंवा नजर.	५७
२९ दुसरा उपाय-वाचाशक्ति किंवा स्वर.	६१
३० तिसरा उपाय-शिक्षा.	६३
३१ शारीर शिक्षेची क्वचित् आवश्यकता.	६९
३२ ह्या शिक्षेविषयी युनायटेड स्टेट्स्मधील मत.	६९
३३ प्रशिया देशांतील मत	७०
३४ मुलांस शिक्षा कोणत्या प्रकारें करावी ?	७३
३५ धडे लिहून आणविण्याच्या शिक्षेपासून तोटे.	७४
३६ सुटीनंतर मुलांस कांहीं वेळ अडकावून ठे- विल्यापासून तोटे.	७६
३७ शिक्षा मोठमोठ्या गुन्हांकारितांच केली पाहिजे.	७६
३८ क्षुल्लक अपराधांबद्दल किती शिक्षा असावी ?	७८
३९ सद्वर्तनाबद्दल उत्तेजन देऊन त्यांस दुर्वर्त- नापासून परावृत्त करावें.	७९
४० आज्ञानुवर्तनाचा गुण आरंभींच लाविला पा- हिजे.	८०
४१ जर्मनीतील कवायर्तांचें उदाहरण.	८४
४२ शालेचा बंदांबस्त ठेवणें तो आरडाओरडा न करितां शांतपणानें ठेवावा.	८५

प्रकरण ३ रें.

४३	शाळेंत शिकवावयाच्या अनेक विषयांची योग्यता येथें ठरवावयाची नाही.	८८
४४	मुलांचें लक्ष सतत आपल्याकडे लावून घेण्याची आवश्यकता.	८८
४५	मुलांचें लक्ष लावून घेण्याचे कामीं त्यांच्या नेत्रेंद्रियाचा व श्रवणेंद्रियाचा उपयोग.	९१
४६	वेळापत्रकें अवश्य आहेत; तथापि विशेष प्रसंगी त्यांस सोडून शिकवावें लागतें.	९५
४७	लहान मुलांच्या वर्गांवरील शिक्षकांच्या आंगां कोणते गुण असावे ?	९७
४८	लहान मुलांस शिकविण्यासाठीं सोपे व मनोरंजक मार्ग शोधून काढणें इष्ट आहे काय ?	९८
४९	विद्यार्थ्यांनीं स्वतः श्रम करण्याची आवश्यकता.....	१००
५०	शिक्षकांचें खरें कर्तव्य काय ?.....	१०४
५१	कसे तरी पुष्कळ अभ्यास होण्यापेक्षां थोडे पण ते चांगल्या रीतीनें होणें इष्ट आहे. ...	१०६
५२	अर्धवट अभ्यास करण्याचा परिणाम.	१०८
५३	प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतून तर घरचे अभ्यास फारच थोडे दिले पाहिजेत.	१०९
५४	घडे तयार करण्याच्या कामीं शिक्षकांनीं विद्यार्थ्यांस कशी मदत करावी ?	१११
५५	पृथक्करणपद्धतीचा उपयोग.	११२
५६	पृथक्करणाच्या कामीं फळ्याचा उपयोग.	११६
५७	संयोगीकरणपद्धतीचा उपयोग.	११७

- ५८ भूगोलविद्या शिकविण्यासंबंधानें मि० रिटर
यांचें मत. ११९
- ५९ शिक्षक आणि विद्यार्थी ह्यांच्यामध्ये मोक-
ळ्या मनाचें व सलोख्याचें दळणवळण अ-
सण्याची आवश्यकता..... १२२

प्रकरण ४ र्थे.

- ६० शिक्षणांत मुलांचें वर्तन सुधारण्याचाही स-
मावेश होतो..... १२९
- ६१ मुलांना शिकविण्याचें काम सोपें, परंतु स-
न्मार्गास लावण्याचें कठीण आहे. १३१
- ६२ मुलांचें वर्तन सुधारण्यासाठीं शिक्षकाच्या अंतः-
करणांत त्यांजविषयीं खरें प्रेम असलें पाहिजे. १३२
- ६३ त्यांच्या स्वभावांतील भिन्न भिन्न दोष..... १३३
- ६४ मूळ स्वभाव व बाह्योपायांनीं बनणारा
स्वभाव ह्यांतील फरक. १३५
- ६५ मुलांचे स्वभाव शिक्षकास सुधारतां येत नाहींत;
तर त्या कामीं त्यांना फक्त मदत देतां येते. १३५
- ६६ सहवासाचा स्वभावावर परिणाम. १३७
- ६७ केवळ अधिकाराच्या जोरावर स्वभाव सु-
धारितां येत नाहींत. १३८
- ६८ मुलांचे स्वभाव सुधारण्यासाठीं प्रत्येक मुलाला
निरनिराळ्या प्रकारची मदत करावी लागते. १४०
- ६९ मुलगा आत्मसंयमन करण्यास आरंभ क-
रील, तेव्हांच त्याच्या स्वभावांत सुधारणा
होऊं लागेल. १४४

- ७० विचार हा आत्मसंयमनाचा पाया होय. १४६
- ७१ मुलांचे स्वभाव सुधारण्याचें सामर्थ्य शिक्षकाचे आंगां येण्यास त्याजबदल त्यांचे मनांत पूज्य-भाव आणि प्रेमबुद्धि ही असली पाहिजेत. १४९
- ७२ मुलांचे स्वभाव सुधारण्यासाठी त्यांचे दुर्गुण प्रथम नाहींतसे केले पाहिजेत. १५४
- ७३ स्वभावांतील दुर्गुण घालविण्याच्या कामी येणाऱ्या अडचणी. १६१
- ७४ मुलांचे स्वभाव सुधारण्यासाठी शिक्षकानें त्यांस विशेष कडकपणानें वागवून उपयोग नाहीं. १६३
- ७५ अति ब्रात्य मुलांस शाळेंतून हांकून द्यावें काय? १६५
- ७६ शाळा चालविण्याचे कामी शिक्षकावर नीति-दृष्ट्या पडणारें दुसरें एक जोखीम. १६८
- ७७ मुलांकडून मोठेपणी थोडेंबहुत देशहित झालेंच पाहिजे. १७१
- ७८ मद्यपाननिषेध. १७४
- ७९ मुलांच्या स्वभावांतील सद्गुणांबद्दल शिक्षकानें त्यांस शाबासकी दिली पाहिजे. १७७
- ८० त्यांचें मन नीतिमार्गाकडे वळविण्यासाठी त्यांस मदत देण्याचा पहिला उत्कृष्ट उपाय:-त्यांस उत्तम वळण लावितांना स्वतः सुनीतीने वागणें. १७८
- ८१ दुसरा उपाय:-मुलांनी सुवर्तन ठेविल्यास त्याजबदल त्यांना प्रत्यक्ष शाबासकी देणें. १८१
- ८२ स्वभाव सुधारण्याच्या कामी धर्मशिक्षणाचा उपयोग. १८६

प्रकरण ५ वें.

- ८३ शिक्षकाच्या धंद्यांत कोणी पडावे ? १९१
- ८४ शिक्षणाचे मुख्य दोन हेतु; व शिक्षकांनी प-
गाराकडे विशेष लक्ष न ठेवण्याची आव-
श्यकता. १९३
- ८५ शिक्षणामुळे देशांतील दुर्व्यसन आणि गुन्हे
कमी होत गेले पाहिजेत. १९९

प्रकरण ६ वें.

- ८६ उत्तम गृहशिक्षणापासून फायदे. २०२
- ८७ शाळेंतील शिक्षणक्रमास अडथळा येणार
नाहीं अशा रीतीने मुलांची घरची व्यवस्था
ठेविली पाहिजे. २०३
- ८८ शाळेंतील अभ्यासासंबंधाने घरच्या वडील
माणसांवर पडणारी जबाबदारी. २०४
- ८९ मुलाच्या अभ्यासाचे ओझे घरच्या मंडळीने
होईल तितके हलके करण्याची आवश्यकता. २०६
- ९० बोर्डिंग स्कूलांचे उद्देश व उपयोग. २०८
- ९१ मुलांकडून घरी अभ्यास करविणें ते काळजी-
पूर्वक करविले पाहिजेत; अर्धवट करवून
उपयोग नाही. २०९
- ९२ गृहशिक्षणाचा विशेष महत्त्वाचा भाग. २११
- ९३ जेवणेंखाणें सुरू असतां मुलांस पुष्कळ शि-
क्षण देतां येतें. २१५

शिक्षण—

त्याचे उद्देश आणि ते सिद्धीस
नेण्याचीं साधने.

उपोद्घात.

मनुष्याच्या आंगीं कांहीं विवक्षित ज्ञान असलें म्हणजे तो शिक्षकाच्या धंद्यास पात्र होतो, अशी सर्व लोकांची समजूत आहे. ह्यामुळे शिक्षणाच्या धंद्यास केवळ विद्वत्ता पुरी पडत नाही. शिक्षण म्हणजे मुलांस केवळ ज्ञानप्राप्ति करून देणें, असें लोकांचें मत होण्याचा संभव आहे. हें मत बरोबर आहे किंवा चुकीचें आहे, ह्याविषयीं अधिक विचार करणें अवश्य आहे. वास्तविक पाहतां शिक्षण म्हणजे मुलांस केवळ ज्ञान करून देणें एवढेंच नव्हे; तर त्यांचे स्वभाव सुधारून त्यांना सन्मार्गास लावण्याचाही त्यांत समावेश होतो. लोकांत विद्येचें पाऊल दिवसेंदिवस पुढें पडत जाऊन दूरसाल अधिकाधिक विद्यार्थी मोठमोठ्या परीक्षांत पास होऊं लागले; तरी शिक्षण शब्दाचा वर दर्शविल्याप्रमाणें व्यापक अर्थ लोकांच्या ध्यानांत येण्याचा फारसा संभव नसून कोता अर्थच दृढ होण्याचा संभव आहे. देशांत विद्याप्रसार व्हावा म्हणून सरकार शाळाखातें सुरू करून त्याची व्यवस्था ठरवितें, व ती व्यवस्था उत्तम प्रकारें अमलांत आणण्यासाठीं उत्कृष्ट उपाय योजितें,

तेव्हां शिक्षण शब्दाचा जितका व्यापक अर्थ घेणें इष्ट आहे, तितका सरकारास घेतां येत नाही; हें खरें आहे. कारण ह्या शब्दाच्या व्यापक अर्थाप्रमाणें शिक्षण द्यावयाचें असें ठरविलें असतां तसें शिक्षण शाळांतून उत्तम रीतीनें दिलें जात आहे किंवा नाही, ह्याची परीक्षा पाहण्याची साधनें उपलब्ध नसतात. ह्मणून ज्या शिक्षणाची परीक्षा पाहण्याची साधनें उपलब्ध असतील, तितकाच शिक्षण शब्दाचा अर्थ शाळाखात्याची व्यवस्था ठरवितांना सरकार धरितें. ह्यावरून असें ध्यानांत येईल कीं, शाळांतून शिक्षण खरोखर कोणत्या प्रकारें चाललें आहे, ह्याचें खरें अनुमान हल्लींच्या परीक्षांवरून होत नाही. तथापि सार्वजनिक शिक्षणासाठीं उपाय योजावयाचे, तेव्हां सरकारास मुख्यत्वे ह्या परीक्षांवरच अवलंबून रहावें लागतें. ह्यामुळे एकादा तरुण मनुष्य शिक्षकाच्या धंद्यांत शिरण्याची इच्छा धरून ह्या धंद्यास अवश्य ती तयारी करूं लागतो, तेव्हां प्रारंभीच त्याची अनेक कारणांनीं अशी समजूत होते कीं, आपण अधिकाधिक ज्ञान संपादन करून तें आपल्या विद्यार्थ्यांसही करून देत गेलों, ह्मणजे ह्या धंद्यांत आपणास विशेष यश येत जाईल. शिक्षकाच्या धंद्यास पात्र होण्यासाठीं कांहीं विशेष प्रकारचा अभ्यास ट्रेनिंग कॉलेजांतून करावा लागतो; व त्यामुळेही असाच समज होतो. ह्या धंद्यासाठीं ठरविलेला अभ्यासक्रम, त्या ठरीव परीक्षा, त्यांत पास होण्यास लागणारे गुण, व त्या गुणांच्या मानानें मिळणारे पाहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रतीचे दाखले (सर्टिफिकेटें); ह्या सर्वांवरून असाच ग्रह दृढ होण्याचा संभव

आहे कीं, शिक्षण देणें हणजे केवळ कांहीं विषयांचें ज्ञान मुलांस करून देणें होय. ह्यावरून वरील गोष्टींची आवश्यकता नाहीं असें मात्र कोणीं समजूं नये; त्या तर पाहिजेतच. परंतु शिक्षकाच्या धंद्यास लायक असल्या-बदलचें सर्टिफिकीट एकाद्याला मिळालें, हणजे त्याला ह्या धंद्यास अवश्य तितकें ज्ञान आलें, व तो उत्तम प्रकार-चा शिक्षक बनलाच, अशी जी लोकांची समजूत आहे, ती चुकीची होय.

हणून हा धंदा करण्यास आपण लायक आहों अशा अर्थाचें सर्टिफिकीट एकदां मिळविलें हणजे आपलें कर्तव्य संपलें, अशी आपली कोती समजूत शिक्षकांनीं कधींही होऊं देऊं नये. तसेंच ह्या धंद्यास आरंभ केल्यावर आपल्या आंगच्या मानसिक व नैतिक उन्नतीची वाढही खुट्टें देऊं नये. ह्या धंद्याची योग्यता सामान्यतः लोक मानितात त्याहून अधिक आहे; व ही योग्यता कायम राखण्यासाठीं सर्व शिक्षकांनीं एकमतानें झटलें पाहिजे. त्यांनीं असें कां करावें ह्याला अनेक महत्त्वाचीं कारणें आहेत; त्यांचा उल्लेख पुढील प्रकरणांतून ठिकठिकाणीं होईल. ह्या धंद्यासंबंधानें वर दर्शविल्याप्रमाणें कोती समजूत शिक्षकांनीं होऊं दिली असतां फार नुकसान होईल; ही गोष्ट स्काटलंडांतील बऱ्याच शिक्षकांच्या

१ आपल्या देशांतील प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांना ह्या गोष्टीकडे विशेष लक्ष पुरविणें अवश्य आहे. स्काटलंडांतील व येथील वस्तुस्थितींत महदंतर आहे खरें. तथापि आपल्या शिक्षणा-चे सुपरिणाम व्हावे, अशी इच्छा आपल्या शिक्षकांनीं बाळगून त्या धोरणानें काम करणें इष्ट आहे. (भा. क.)

ध्यानांत आली असून अशी समजूत न होऊं देण्याविषयी खबरदारी घेण्यासही ते उत्सुक आहेत; ही आनंदाची गोष्ट आहे.

आतां शिक्षण शब्दाचा अर्थ, कांहीं विवक्षित ज्ञान मुलांस करून देणें इतका सं-
 विद्वत्ता व शिकविण्या-
 ची शैली ही भिन्न आहेत. कुचित मानिला तरी देखील शिक्षकाच्या आंगी केवळ अवश्य तितकें ज्ञान असलें म्हणजे त्याला मुलांस शिकवितां येईल, असें मानितां येत नाहीं. व्याकरण, भाषा, इतिहास, भूगोल, इत्यादि विषयांचें ज्ञान एकाद्यास असलें म्हणजे तो उत्तम शिक्षक बनतो, असा कांहीं अर्थ नाही. एकाद्या विषयाचें ज्ञान आंगी असणें, आणि तें इतरांस करून देण्याचें सामर्थ्य आंगी असणें, ह्या दोन गोष्टी अगदीं भिन्न आहेत. शिक्षकाच्या धंद्यांत पडणारा मनुष्य शालेंत शिकत असतो तेव्हां सुद्धां त्याच्या नजरेस हा फरक वारंवार आलेला असतो. सारांश, अति विद्वान् मनुष्य अति उत्तम शिक्षक असतोच, असा कांहीं नियम नाही. ह्या धंद्यांत शिरूं इच्छिताऱ्या इसमानें ही गोष्ट ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे. विद्यार्थीदिशेनंतर एकाद्याला शिक्षकाची जागा मिळून त्याच्या ताव्यांत एकादा वर्ग आला म्हणजे दिवसेंदिवस त्याच्या अनुभवास येतें कीं, आपल्या आंगी असलेली विद्वत्ता आपल्या धंद्यास पुरी पडत नाही; तर आणखीही बऱ्याच गोष्टी लागतात. हा धंदा प्रत्यक्ष सुरू केल्यावर त्याला अनेक गोष्टींचें ज्ञान अनुभवानें होत जातें; व हें ज्ञान त्याने दिलेल्या लेखी परीक्षांनीं त्याला होण्यासारखें नसतें. इतकें

च नाही, तर हें ज्ञान न होण्यास कांहीं अंशीं ह्या लेखी परीक्षाच करणीभूत झालेल्या असतात. शिक्षक आपला धंदा प्रत्यक्ष करून लागला ह्याणजे नवीन नवीन गोष्टींची त्याला जरूर लागते. म्हणून प्रत्येकानें आपण स्वतःच आपला शिक्षक बनावें; व ह्या नवीन गोष्टींचें ज्ञान धंद्यांत पडल्यावर प्रत्यक्ष अनुभवानें स्वतः मिळवावें. ह्या धंद्यांत त्याला कधीं ठेंचा लागतील, व कधीं थोडेंबहुत यश येईल. तेव्हां ह्या दोन्ही प्रकारच्या अनुभवांवरून शहाणें होऊन त्यानें आपल्या धंद्यांत अधिकाधिक नावलौकिक मिळवावा. (सारांश, ह्या धंद्याचें शिक्षण अशा रीतीनें प्रत्यक्ष अनुभवानेंच मिळणारें आहे, अशी प्रत्येकानें आपली प्रारंभीं खातरी करून घ्यावी.)

शिक्षकाच्या धंद्याला केवळ पुस्तकी ज्ञान पुरें पडत नाही. त्याहून बरेंच निराळ्या प्रकारचेंही ज्ञान लागतें. पुस्तकी ज्ञानानें त्याच्या माहितींत पुष्कळ भर पडून त्याची स्वतःची अधिक सुधारणा होईल खरी. तथापि त्याहूनही विशेष आवश्यक असें ह्या धंद्यास केवळ पुस्तकी ज्ञान पुरें पडत नाही. कांहीं ज्ञान त्याच्या आंगीं असलें पाहिजे; व तें आंगीं येण्यास एकच मार्ग आहे. तो हा कीं, आपल्यामध्ये कोणते दोष आहेत, व आपल्या हातून कोणत्या चुका घडतात, इत्यादि गोष्टी प्रत्यक्ष शिक्षण देत असतां त्यानें लक्षपूर्वक पहाव्या; व अनुभवानें ते दोष सुधारून तशा चुका न होऊं देण्याचा प्रयत्न करावा. एकदां एका शिक्षकाविषयीं विचारपूस करीत असतां डा० आर्नोल्ड नामक प्रख्यात शिक्षकांनीं काढिलेले उद्गार मोठ्या महत्त्वाचे

आहेत. ते असे:—“ शिक्षक मोठा विद्वान् असण्यापेक्षा त्याच्या आंगीं मानसिक उद्योग व धंद्याची आवड अस-
णें, हें मला अधिक महत्वाचें वाटतें. कारण विद्वत्ता संपादन करणें सोपें आहे; परंतु धंद्यांत पडल्यावर देखील मानसिक उद्योग सुरू ठेवणें व धंद्याची मनापासून आवड धरणें, हें फार कठीण आहे. ”

शिवाय हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपल्या आंग-
मुलांस ज्ञानप्राप्ति क- चें ज्ञान मुलांस करून देणें,
रून देणें एवढेंच कांहीं एवढाच कांहीं शिक्षणाचा हेतु
शिक्षकाचें कर्तव्य नाही. नाही. नुसत्या ज्ञानप्राप्तीपेक्षां कांहीं
अधिक फायदा शिक्षकापासून व्हावा, अशी लोकां-
ची सामान्यतः समजूत असते. अगदीं प्रचारांतील उदा-
हरणावरून देखील ही समजूत स्पष्ट दिसून येते. कल्पना
करूं कीं, एकाद्या शाळेंतील विद्यार्थी उर्मट, बेपर्वा, व दंगे-
खोर निघाले; तर त्याचा दोष लोक कोणाच्या मार्थी
मारतील बरें ? अर्थात् त्या शाळेच्या. वडील माणसें
मुलांस शाळेंत पाठवितात ते त्यांस लिहितां वाचतां यावें,
एवढ्याच हेतूनें पाठवीत नाहीत; तर चांगल्या रिती-
भाती त्यांस लागाव्या, असाही त्यांचा हेतु असतो. ह्या
संबंधानें जसजसा जास्त विचार करावा, तसतसें स्पष्टपणें
दिसतें कीं, लोकांनीं अशा दोन हेतूनीं मुलांस शाळेंत
घालणें ह्यांत कांहीं त्यांचा दोष नाही. तथापि विद्या-
र्थ्यांच्या दोषास्पद वर्तनावरून शिक्षकाची योग्यता आपण
कमी ठरवितों, तेव्हां आपणांकडूनही अनेक वेळीं-
चूक घडते. शिवाय मुलांची सुधारणा शिक्षकांकडून किती
व्हावी, ह्याबद्दल आईवापांची इच्छाही नेहमीं फाजील

असेते. वस्तुतः गृहशिक्षण हें सर्व शिक्षणाचा पाया आहे. म्हणून मुलांस हें शिक्षण घरीं ज्या मानानें मिळालें असेल, त्या मानानें शाळेंतील शिक्षणाचा ठसा त्यांच्या मनावर कमजास्त उमंटल; हें साहजिक आहे. ह्या गृहशिक्षणाची न्यूनता शाळेंत तेव्हांच दिसून येते. गृहशिक्षण मुळींच दिलें नाहीं, अथवा तें अयोग्य प्रकारें दिलें, तर मुलांमध्ये एक प्रकारची न्यूनता उत्पन्न होते. ही न्यूनता केवळ शाळेंतील शिक्षणानें भरून काढितां येईल, असें मानणें वेडेपणाचें होय. तथापि मुलांस गृहशिक्षण न मिळाल्यामुळे शाळेंतील शिक्षणावर जे अनिष्ट परिणाम घडतात, ते न घडूं देण्यासाठीं शिक्षकांनीं हरएक प्रयत्न योजिले पाहिजेत. अशा प्रसंगीं शिक्षकांवर वाजवीपेक्षां फाजील ओझे पडतें, हें निर्विवाद आहे. परंतु ह्या धंद्यांत वेळोवेळीं अनेक अडचणी येणार आहेत हें समजून उमजून हा धंदा एकदां पतकरिला, म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर व स्वभावांवर नजर ठेवणेंही शिक्षकाला भाग आहे.

सारांश, मुलांस सामान्य शिक्षण देत असतां त्यांच्या सामान्य शिक्षण व वर्तनावरही शिक्षकानें देखरेख नीतिशिक्षण ह्यांची सांगड ठेवावी; म्हणजे मुलांच्या पालकांचे व पर्यायानें सर्व राष्ट्रांचेही त्यानें हित केल्याप्रमाणें होईल. समाजांतील अगदीं कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांत तर तें काम सर्वस्वीं शिक्षकासच करावें लागतें. देशांतील शाळाखात्याच्या व्यवस्थेचा आपण विचार करूं लागलों म्हणजे मुलांस अशा प्रकारें योग्य रीतीनें शिक्षण देऊन तयार करणेंच अवश्य आहे,

असें ठरतें. आतां मुलेंबाळें हीं आईवापांकरितां नसून सर्व देशाच्या हिताकरितां आहेत; म्हणून त्यांस गृह-शिक्षण वगैरे न देतां लहानपणापासूनच सरकारच्या हवालीं करावें, व सरकारानें त्यांच्या सर्व शिक्षणाची व्यवस्था लावावी; असें प्लेटो ह्या प्राचीन तत्त्ववेत्त्याचें मत होतें. परंतु सुधारलेल्या १९ व्या शतकांत लोकांस हें मत मान्य होईनासें झालें, हें ठीकच आहे. प्रत्येक कुटुंबांतील सर्व माणसांनीं नीतिमार्गानें चालणें, हाच सर्व देशाच्या भरभराटीचा मजबूत पाया आहे; असें हल्लीं सर्वांचें मत आहे. ह्या मताप्रमाणें मुलांस लहानपणीं गृह-शिक्षण देणें अवश्य ठरतें. तथापि देशांतील सर्व मुलांस लहानपणींच सरकारच्या स्वाधीन करून त्यांच्या शिक्षणाची वगैरे व्यवस्था सरकारावरच सोंपवावी; व त्या मुलांकडून मोठेपणीं देशसेवा करवावी; असा साक्रेटीस व प्लेटो यांचा जो हेतु असे, तोही स्तुत्य होता, हें विसरतां कामा नये. सारांश, प्रत्येक मनुष्याचा वर्तनक्रम निर्दोष असेल, तरच त्याच्या जन्माचें सार्थक्य आहे; हें मूलतत्त्व वरील विवेचनावरून व्यक्त होतें. धर्मशास्त्रांतूनही ह्याच तत्वाला अनुसरून वागण्याविषयीं लोकांस उपदेश केलेला असतो. ह्यावरून उघड ठरतें कीं, सद्वर्तनाची योग्यता फार मोठी आहे. म्हणून सन्मार्गानें वागण्यांत कितीही अडचणी आल्या तरी धैर्य धरून त्या सर्व दूर केल्या पाहिजेत; व तो मार्ग सोडण्याविषयीं कितीही मोह पडला तरी त्यास जुमानितां कामा नये; असा उपदेश शिक्षकानें तरुण विद्यार्थ्यांस नेहमीं करावा; म्हणजे त्यानें आपल्या शिरावरील महत्त्वाचें काम बजाविल्याप्रमाणें होईल.

स्काटलंडांत अलीकडे मुलांस सुक्तीने शिक्षण देण्या-
 सक्तीने प्राथमिक शिक्षण देण्याच्या पद्धतीस समाधानकारक आहे. तेथील
 वरून सुचणारा एक विचार. मुलांस अशा प्रकारे प्राथमिक
 शिक्षण सुक्तीने देण्याचे काम सरकाराने आपल्या हातीं
 घेतले आहे; व असे करण्यांत सरकारचा कांहीं विशिष्ट
 हेतु आहे. ता पुढील विवेचनावरून ध्यानी येईल. कोण-
 त्याही देशांत कित्येक मुत्सदी असतात; व कित्येक सार्व-
 जनिक हितार्थ झटणारे असतात. हे लोक कोणतीही सु-
 धारणा करूं लागले म्हणजे अनेक अडथळे येऊन त्यांना
 हात टेकावे लागतात. हे अडथळे येण्याचे मुख्य कारण
 देशांतील बहुतेक लोकांस सुशिक्षण मिळालेले नसते, हेंच
 होय. असे शिक्षण लोकांस मिळावे, ह्मणून सरकाराने
 हें सुक्तीने शिक्षण देण्याची सुरवात केली आहे. हा हेतु
 फार महत्त्वाचा आहे. स्काटलंडांतील लोकांमध्ये दुराचाराचा
 व दुर्व्यसनांचा उत्तरोत्तर फैलाव होय चालला; तेव्हां त्याचा
 प्रतिकार करण्यासाठी सरकारास कांहीं उपाय योजणे अ-
 वश्य झाले. तसा प्रतिकार करण्यास सर्वोत्कृष्ट उपाय
 म्हटला ह्मणजे त्यांना सुक्तीने शिक्षण देणे हाच होय;
 असे समजून सरकाराने हें काम हातीं घेतले आहे. आतां
 नुसते चांगले लिहितां वाचतां येऊन हिशेब वगैरे करितां
 आले ह्मणजे माणसाची प्रवृत्ति दुराचरणाकडे मुळीच हो-
 णार नाही, अशी विचारी मनुष्यांची समजूत नाही. त्यांना
 असे वाटते कीं, सामान्यशिक्षणाबरोबर शाळांतून मुलांस
 उत्कृष्ट नीतिशिक्षणही मिळावे; ह्मणजेच मुलांची प्रवृत्ति
 कुमार्गाकडे होणार नाही. तसेंच शिक्षकाचे मुख्य कर्तव्य

सामान्यशिक्षण मुलांस देण्याचें असलें तरी त्याच्या अंग-
भूत कित्येक*कर्तव्ये आहेत, व त्यांपैकींच त्यांस नीति-
शिक्षण देणें, हें एक आहे. म्हणून मुलांस शाळांतून नीति-
शिक्षण मिळणार नाही, तर सक्तीने प्राथमिक शिक्षण
देण्यांत सरकारचे जे महत्त्वाचे हेतु आहेत, ते साध्य
होणार नाहीत. सक्तीने शिक्षण देण्याची पद्धति सुरू कर-
ण्यापासून सरकारास फार त्रास पडणार असून खर्चही
पुष्कळ करावा लागणार आहे. म्हणून नीतिशिक्षण दे-
ण्याचा हेतु साध्य न झाल्यास हा सर्व खटाटोप व्यर्थ
होईल. ही पद्धति सुरू केल्याने शिक्षकाच्या वंचाला
अधिक महत्त्व येतें; कारण ह्यामुळे नीतिशिक्षणाचेंही काम
त्याजकडे येतें. परंतु हें काम फार जबाबदारीचें आहे, हें
शिक्षकांनीं विसरूं नये. देशांतील शाळांतून मिळणाऱ्या
शिक्षणाचा सुपरिणाम कितपत घडत आहे हें पहावयाचें
असल्यास, देशाचें पाऊल नीतिमार्गांत दिवसेंदिवस किती
पुढें पडत आहे, तें पहावें म्हणजे झालें. मुलांस
शाळेंत पाठवावयाचें तें त्यांना नुसतें घोकीव ज्ञान व्हावें,
एवढ्यासाठींच केवळ नव्हे; तर त्यांच्या बुद्धीचा विकास
होत जावा, व चांगल्या सवयी त्यांच्या आंगां खिळत
जाव्या, असाही उद्देश असतो. कारण मुलें मोठीं होऊन

* ह्या प्राथमिक शिक्षणासंबंधानें जर्मन लोकांचे विचार पुढील
उताऱ्यांन थोडक्यांत चांगल्या रीतीनें दर्शविलेले आहेत:—“ प्राथ-
मिक शिक्षण देण्याचा हेतु इतकाच आहे की, त्याच्या योगानें
मुलांची मानसिकशक्ति, सद्गुणद्विचारशक्ति, इंद्रियशक्ति, आणि
शरीरशक्ति ह्यांची वाढ होत जावी. ”

तीं पुढें संसार करूं लागलीं म्हणजे त्यांना ह्या गोष्टींचीच वारंवार जरूर लागते. इतिहासभूगोलाची किंवा व्याकरण-भूमितीची फारशी जरूर लागत नाही.

स्काटलंडांतील लोकांत हरएक थंड्यासंबंधानें ह्या-क्षण चढाओढ हल्लीं सुरू आहे; ह्या चढाओढीमुळे ह्या-मेकांचे नफानुकसानीचे प्रसंग येत आहेत; शेंकडो ह्या-गर्दीगर्दीनें एकत्र राहिले असून अनेक प्रकारच्या उल्लेख-ढाली करण्याची त्यांना मोठी हौस आहे. सारांश, तेथील सांप्रतची सुधारणा अशा प्रकारची आहे ! ह्या सुधारणेचें मुख्य व्यंग म्हटलें म्हणजे नीतिदृष्ट्या लोकांची उत्तरोत्तर होत चाललेली शोचनीय स्थिति हेंच होय. तेथील लहानसहान गळ्यांतून चोऱ्या, मारामाऱ्या वगैरे अनीतीचे प्रकार नजरेस येतात. तेथील दाट वस्तीच्या घरांतून मानवी प्राण्यांची अति शोचनीय स्थिति दृष्टीस पडते. तथापि हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, त्यांची दारिद्र्यामुळे अशी स्थिति झालेली नसते; तर दुर्व्यसनामुळेच बहुधा झालेली असते. हीं घरे म्हणजे विपत्तीचीं माहेरघरेंच होत; व शेंकडो मुलांना “ गृहसुख ” म्हणून जें असावयाचें तें तेथें अशा प्रकारचेंच असतें. जीं गृहसुखें आपणांस अति अमूल्य वाटतात, त्यांचा त्या अर्भकांना गंधी नसतो. जन्मास आल्यापासून त्यांना उत्तरोत्तर अधिकाधिक विपत्तींत दिवस काढावे लागतात; व ही स्थिति त्यांच्या आंगवळणी पडत जाते. सुख मिळण्याचे व अब्रूस चढण्याचे प्रसंग त्यांना फारसे येत नाहींत. तेव्हां अशा मुलांना मोठ्या चातुर्यानें व ममतेनें शिक्षण देऊन स्वतःची स्थिति सुधारण्याची संधि शिक्ष-

कांनीं आणून द्यावी; एवढ्याच उद्देशानें सरकारानें तेथें सक्तीचें शिक्षण सुरू केलें आहे. असें शिक्षण त्यांस शरिलें नाहीं तर ही संधी त्यांस कधींही मिळावयाची नाहीं. शिक्षणल मोठमोठ्या शहरांतील मुलांची ही हकिकत झाली. देण्यांत सहान गांवांतील लोकांच्या मुलांसाठीं ज्या प्राथमिक होणार गाच्या शाळा तेथें आहेत, त्यांची स्थिति बरीच व्यापकाधानकारक आहे. तथापि सक्तीच्या शिक्षणाचा सुरवात झाल्यामुळे ह्या शाळांतूनही मुलांची संख्या वाढेल, व तेणेंकरून ह्यांचा उपयोग अधिक लोकांस होऊं लागेल. तसेंच ह्या पद्धतीमुळे ह्या शाळांतील शिक्षकांवरही नीतिशिक्षणासंबंधानें विशेष जबाबदारी पडून परिणामी अधिक फायदा होईल. सारांश, लहानसहान गांवांतील मुलांसाठीं सक्तीच्या शिक्षणाची फारशी आवश्यकता स्काटलंडांत नव्हती खरी. तथापि आईवापांच्या हेळसांडीनें व दुर्व्यसनांमुळे जीं मुलें बिघडतात त्यांच्यासाठीं ह्या शिक्षणाची आवश्यकता होती; म्हणूनच ह्या शिक्षणाची सुरवात तेथें झाली आहे. ही व्यवस्था करण्यांत सरकारचा हेतु मोठा स्तुत्य आहे; व ती सुरू झाल्यानें तेथील मुलांचें फार कल्याण होणार आहे. इतकेंच नाहीं, तर सर्व समाजाचेंही परिणामी ह्यांत हितच आहे. सारांश, मुलांच्या कल्याणाची आस्था बाळगणारे आईवाप, पालकांनीं हेळसांड केल्यामुळे ज्या मुलांची काळजी घेण्याचें काम स्कूलबोर्डीकडे आलें आहे त्यांतील सभासद, सरकारी व इतर सर्व प्रकारच्या शाळांतील शिक्षक आणि सामान्य लोक, ह्या सर्वांच्या हिताहिताचा संबंध ह्या सक्तीच्या शिक्षणाशीं आहे. म्हणून शिक्षण शब्दा-

च्या खऱ्या व्यापक अर्थाप्रमाणे प्राथमिक शाळांतून शिक्षण दिले जाईल अशाविषयी ह्या सर्वानीं खबरदारी घेतली पाहिजे. तेथील स्कूलबोर्ड व शिक्षकवर्ग ह्या उभयतांत विचारांचे व *सल्लोख्यांचे दळणवळण राहील, तरच अखेरीस ह्या व्य-

स्कूलबोर्ड व शिक्षक वस्थेपासून फायदा होईल. ह्या-
ह्यांमध्ये सल्लोख्यांचे दळण- स्तव प्रथमपासून सर्व लोकांची
वळण पाहिजे.

अशी समजूत असली पाहिजे कीं, शाळांतून शिक्षण देणे ते केवळ लिहितां वाचतां येण्यापुरते नव्हे; तर तेथे मुलांना नीतिशिक्षणही मिळाले पाहिजे. ज्या मुलांना गृहशिक्षण मुळींच मिळाले नसेल, अथवा अयोग्य प्रकारे मिळाले असेल, त्यांना शिकवून तयार करणे अवघड आहे खरे, तथापि हे काम शिक्षकाकडे सोंपविले असता त्यांत कांहीं अन्याय नाही. उलटपक्षीं शाळेतील सर्व शिक्षणांत ह्याचा समावेश होतोच; व हे काम करण्याचे पूर्ण सामर्थ्य चांगल्या शिक्षकांच्या आंगी असते.

कित्येक अशी शंका घेतील कीं, सर्तीच्या शिक्षणामुळे शिक्षकांवर फाजील जबाबदारी पडते. परंतु तसे कांहीं, नीतिशिक्षण देणे हा शिक्षकाच्या कर्तव्याचाच भाग आहे. घडत नाही. गणित, इतिहास-भूगोल इत्यादि विषय चांगल्या रीतीने शिकवितांना देखील मुलांच्या वर्तनावर शिक्षकाला नजर ठेवावी लाग-

*आपल्याकडे म्युनिसिपालिटीतील शाळांची व्यवस्था मात्र स्कूल बोर्डकडे गेलेली आहे; इतर सर्व शाळांची व्यवस्था शाळाखात्यांतील अधिकारीच पाहतात. त्यांमध्ये आणि शिक्षकांमध्ये सल्लोख्यांचे दळणवळण असणे अवश्य आहे, हेही उघड आहे. (भा.क.)

ते. खरेपणा, प्रामाणिकपणा व स्वार्थत्याग ह्या गुणांची मनुष्यास व्यवहारांत पदोपदीं जरूर लागते. त्याचप्रमाणें शाळेंत मुलांस उत्तम शिस्त लागण्यास त्यांच्या आंगींही ह्या गुणांची आवश्यकता आहे. म्हणून सदाचरणाचे सुपरिणाम व दुराचरणाचे दुष्परिणाम शिक्षकानें मुलांच्या नीट ध्यानांत आणून द्यावे, व तीं चांगलाच मार्ग स्वीकारतील असें करावें. नाहीतर मुलांस सन्मार्गास लावण्यास शिक्षकाला पदोपदीं छडीचा उपयोग करावा लागेल; व तेणेंकरून त्यास वारंवार फार त्रास होईल. शिक्षण उत्तम प्रकारें चालावें अशी इच्छा असेल तर मुलांचें पाऊल नीतिमार्गांत प्रतिदिवशीं पुढें पाडण्याबद्दल शिक्षकानें काळजी घेतली पाहिजे. आतां केवळ अधिकाराच्या जोरावर, किंवा खाऊची, नंवराची वगैरे लालूच दाखवून शिक्षक विद्यार्थ्यांस सदाचरणाच्या मार्गाला लावूं पाहील, तर तेणेंकरून नीतितत्त्वे मुलांच्या मनांत चांगल्या प्रकारें बिंबणार नाहीत. सदाचरणाची योग्यता ओळखूनच मुलांनीं तसें आचरण उत्कृष्ट आहे असें मानिलें पाहिजे. आणि तशा मार्गानें जाण्यांतच हित आहे असें समजून त्याप्रमाणें वागलें पाहिजे. असें न घडेल तर मुलांना शिक्षण देण्यासाठीं केलेले सर्व परिश्रम व्यर्थ होतील. विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणांत सद्वर्तनाचा पाया दृढ झालेला नसेल तर शिक्षणाच्या कामीं शिक्षकानें केलेले श्रम निरर्थक होतील; व तेणेंकरून विद्याप्रसारार्थ योजिलेल्या सर्व उपायांचा व्हावा तितका उपयोग होणार नाही. म्हणून मुलांच्या शिक्षणाला प्रारंभ झाल्याबरोबर त्यांना आत्मसंयमनाची सवय लावण्यासाठीं

शिक्षकानें पुष्कळ वेळ खर्च करावा; म्हणजे पुढें फार फायदा होईल. अशा प्रकारचें शिक्षण मुलांस देण्यासाठीं अति सुलभ असे उपाय त्यानें मोठ्या खुबीनें योजिले पाहिजेत. सारांश, हरएक उपायांनीं हें शिक्षण मुलांस दिलेंच पाहिजे. तसेंच त्यांस हें शिक्षण जों जों लहानपणीं देऊं, तों तों श्रम कमी पडतील; आणि ह्या शिक्षणाचा पाया शाळेमध्ये प्रारंभीच जितका मजबूत घालूं, तितका त्याचा प्रसार पुढें लवकर होईल. आतां विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर दाब ठेवण्याचा शिक्षकाला पूर्ण अधिकार आहे; व त्याचा अंमल त्यानें खालच्या वर्गांतून विशेष केला पाहिजे हें खरें. तथापि मुलें वरच्या वर्गांत गेलीं, तरी देखील ह्या संबंधानें शिक्षकानें थोडीबहुत नजर त्याजवर ठेविली पाहिजे. विद्यार्थी जसजसे प्रौढ होत जाताल, तसतसे ते शाळेंत केवळ ज्ञानप्राप्तीकरितांच येतात, असें शिक्षकानें मानण्यास हरकत नाही; तसेंच अशा प्रौढ विद्यार्थ्यांची सामान्य शिक्षणांत जशी बरीच गति झालेली असते, तशी नीतिशिक्षणांतही झालेली असते, असें मानण्यासही हरकत नाही. तथापि त्यांची देखील शिक्षकानें स्पष्ट समजूत करून दिली पाहिजे कीं, सद्वर्तनाची योग्यता आपण फार मानितों, व विद्यार्थी सदाचरणी आहेत असें समजूनच त्यांस आपण इतर विषय शिकवितों. जे शिक्षक ह्याप्रमाणें करणार नाहीत, त्यांनीं आपल्या विद्यार्थ्यांच्या कल्याणार्थ अवश्य तितके परिश्रम केले नाहीत, असें होईल.

हें वरील सर्व विवेचन यथार्थ मानिलें तर शिक्षणा-

शिक्षक स्वतः नीति- च्या कामीं उत्तम यश येण्यास

मान् असण्याची आवश्यकता. शिक्षक स्वतः नीतिमान् असले पाहिजेत, हें निर्विवाद ठरतें.

विहिरींत पाणी असेल, त्या मानानेंच पोहण्यांत येईल. म्हणून शिक्षक स्वतः जितका नीतिमान् असेल, त्या मानानेंच त्याचें वजन विद्यार्थ्यांवर राहील. तसेंच तो स्वतः नीतिदृष्ट्या उत्कृष्ट प्रकारचें आचरण ठेवण्याविषयीं झटेल, तरच तशा उत्कृष्ट रीतीनें वागण्याविषयीं विद्यार्थ्यांचें मनही त्याला वळवितां येईल. म्हणून ह्या धंद्यांत हटकून यश येण्यास ज्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, त्या सर्वांत मुख्य गोष्ट म्हटली म्हणजे शिक्षक स्वतः अत्यंत नीतिमान् असणें, हीच होय.

प्रकरण १ ले.

आत्मसंयमन.

शिक्षणाच्या कामीं यश येण्यास मुख्य आवश्यक गोष्ट

शिक्षकास मुख्य आव-
श्यक गुण आत्मसंयमन.

म्हटली म्हणजे शिक्षकाच्या आं-

गीं आत्मसंयमन करण्याची श-

क्ति असणे, हीच होय. वर्गां-

तील मुलें लहान लहान असलीं तरी देखील त्यांस ताव्यांत ठेवण्यास शिक्षकाला प्रथम स्वतःचें मन ताव्यांत ठेवितां आलें पाहिजे. एकाद्याच्या मनोवृत्ति त्याच्या ताव्यांत असतील, तरच त्याच्या उपदेशाचा फायदा इतरांस चांगल्या रीतीनें होईल. हा नियम सर्व धंद्यांतील लोकांस सारखा लागू पडतो. पहा, वैद्याच्या आंगीं आत्मसंयमन असेल, तरच त्याच्या चातुर्याचा व ज्ञानाचा पुरा फायदा रोग्यास मिळेल. वैद्य रागाट, तिरसट असेल तर तो रोग्याच्या आंगावर संतापेल, व त्याचें म्हणणेंही पुरतें ऐकून घेणार नाहीं. त्याच्या अशा वर्तनानें रोग्याचें मन उलट अधिक अस्वस्थ होईल. वक्त्यांनाही हाच नियम लागू आहे. ज्यांच्या आंगीं उत्कृष्ट वक्तृत्वशक्ति असेल त्यांची छाप श्रोत्यांवर तेव्हांच बसेल, हें खरें. तथापि एकाद्याच्या आंगीं ही शक्ति फारशी नाही; परंतु त्याच्या आंगीं आत्मसंयमन आहे; तर त्याचीही श्रोत्यांवर थोडीबहुत छाप बसल्याशिवाय राहणार नाही. उदाहरणार्थ, तुमचें भाषण श्रोत्यांस पसंत न पडून ते

गडबड करूं लागले असतां तुम्ही रागावाल, तर त्यांची गडबड कमी न होतां उलट अधिक वाढेल. परंतु अशा प्रसंगीं तुम्ही आपलें मन आवरून धरून शांत वृत्तीनें त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न कराल, तर कार्यभाग होण्याचा बराच संभव आहे. ह्याचप्रमाणें शिक्षकाच्या पदवीस जो खरोखर पात्र होऊं इच्छितो, त्यानें आपल्या आंगीं आत्मसंयमन आणिलेंच पाहिजे; म्हणजे त्याला आपल्या विद्यार्थ्यांवर दाब ठेवितां येईल. इतर कोणत्याही गुणानें असा दाब त्याला ठेवितां येणार नाही. खुद्द आपल्या स्वतःच्या मुलाला शिकवावयाचें असलें तरी देखील आत्मसंयमन अवश्य आहे. आतां शिक्षकाला तर शालेंत अनेक मुलांना शिकवावयाचें असतें; ह्मणून त्याच्या आंगीं आत्मसंयमन फारच असलें पाहिजे, हें उघड आहे.

शिक्षकाच्या आंगीं आत्मसंयमनाची आवश्यकता
 मुलांच्या दृष्टीनें ह्या किती आहे, ह्याचा विचार वि-
 गुणाची आवश्यकता. द्याथ्यांची सर्व स्थिति ध्यानांत
 आणून आपण करावा; म्हणजे आणखी एक गोष्ट स्पष्ट-
 पणें ध्यानांत येईल. लहान मुलांचें अवलोकन फार सूक्ष्म
 असतें. ह्मणून आपल्या शिक्षकाच्या आंगीं आत्मसंयमन
 कितपत आहे, हें तीं तेव्हांच ताडितात ह्मणून त्या-
 च्या आंगीं आत्मसंयमन पूर्णपणें आहे अशी त्यांची खा-
 तरी झाल्यास मुलें त्याचे हुकूम बिनतक्रार पाळितात.
 परंतु ही शक्ति त्याच्या आंगीं नाही असें मुलांस आढ-
 लल्यास तीं त्याचे हुकूम पाळण्याची उडावाउडव करि-
 तात. मुलांना स्वतंत्रतेनें वागण्याची स्वभावतःच हौस अ-
 सते; व खेळण्याची जराशी संधी सांपडली कीं, ती सा-

धण्यास ती एका पायावर तयार असतात. म्हणून त्यांच्यावर छाप बसविण्यापुरतें सामर्थ्य शिक्षकाच्या आंगी नसलें, अथवा ती छाप बसविण्यांत त्यानें किंचित् कसूर केली व त्यावर चांगलीशी नजर ठेविली नाही तर मुलें आपलें काम तेव्हांच साधितात. सर्व मुलांचीच ह्याप्रमाणें साधारणतः खेळाकडे विशेष प्रवृत्ति असते. म्हणून इकडे दुर्लक्ष करून उपयोग नाही. ह्या धंद्यांत यश मिळवें अशी इच्छा असेल तर शिक्षकानें मुलांची ही प्रवृत्ति पक्की ध्यानांत ठेविली पाहिजे. आतां मुलांच्या ह्या प्रवृत्तीमुळे शिक्षकाला त्रास पडेल खरा; परंतु तो त्रास आहे असे त्यानें मानू नये. उलट अशा प्रवृत्तीमुळे मुलांमध्ये जो एक प्रकारचा उल्हास उत्पन्न होत असतो, त्याबद्दल आनंद मानावा; आणि ह्या प्रवृत्तीचा उपयोग त्यांच्यावर दाब ठेवण्याचे कामीं करून घ्यावा. उदाहरणार्थ, वर्गांत बराच वेळ अभ्यास सुरू राहिल्यामुळे मुलांस कंटाळा येऊन तीं गडबड करूं लागतात. अशा वेळीं शिक्षकानें त्यांस दहा पांच मिनिटे खेळण्याची सवड द्यावी, ह्मणजे मुलांना मोठी मौज वाटून पुढील तासांत अभ्यासाकडे तीं चांगलें लक्ष देतील. मुलांची वृत्ति जात्याच चंचल असते. ह्यामुळे कांहीं तरी मौज उडविण्याची त्यांना हौस असते. ह्या हौसेचाही शालेंतील शिक्षणाच्या कामीं मोठ्या गमतीनें उपयोग करून घेतां येतो. पहा, एकसारखें दोन तीन तास शिक्षणच सुरू ठेविलें तर तें फार कंटाळवाणें होतें. अशा वेळीं एकादें मूल बांकावरून घसरून खाली पडलें, व त्याबरोबर सर्व मुलें एकदम थोडींशीं हंसलीं; तर त्यांना रागें भरूं नये. मात्र असे प्रकार वारंवार घ- ८

डणार नाहींत, अशी शिक्षकानें खबरदारी घ्यावी. सारांश, मुलांच्या आंगच्या ह्या स्वाभाविक वृत्ति ध्यानांत आणून त्यांच्या अनुरोधानेंच त्यांजवर दाब ठेविला पाहिजे. विशेष श्रम न पडतां मोठ्या युक्तीनें मुलांवर दाब ठेवण्याची शिक्षकाची इच्छा असेल, तर त्यानें आपली स्वतःची वृत्ति नेहमीं मुलांप्रमाणें उल्हासी ठेवावी; व कधींही चिरडीस जाऊं नये.

शिक्षकानें आपल्या अधिकाराचा उपयोग शाळेंत न्यायानें करावा. शिक्षक आपला अधिकार न्यायानें बजावितो, अशी विद्यार्थ्यांची खातरी झाली पाहिजे; व

आपला अधिकार न्यायानें चालवितां येण्यास त्याला ह्या गुणाची आवश्यकता.

त्याचा हुकूम न्यायाचा असल्यामुळें तो मानिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें त्यांना वाटलें पाहिजे. परंतु हा अधिकार न्या-

यानें चालवितां येण्यास शिक्षकाच्या आंगीं आत्मसंयमन असणें फार अवश्य आहे. त्याच्या मनोवृत्ति पूर्णपणें त्याच्या ताव्यांत नसल्या, तर शाळेंत उत्तम प्रकारची शिस्त ज्या पायावर उभारावयाची तो पाया तेव्हांच डळमळीत होईल; व हा अधिकार बजावण्यांत त्याजकडून वारंवार पक्षपात घडेल. तसेंच त्याच्या पक्षपातामुळें शाळेंतील शिस्त तेव्हांच बिघडून जाईल. शिक्षकाचें वर्तन अन्यायाचें असलें म्हणजे ही शिस्त जितकी लवकर बिघडते, तितकी इतर कोणत्याही कारणानें बिघडत नाहीं. शिक्षक आपणास अन्यायानें बागवितो, अशी मुलांची समजूत झाली म्हणजे तीं त्याचा तिरस्कार करूं लागतात; व ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. शाळेंत चांगली शिस्त न

राहण्यास ही तिरस्कारबुद्धिच मुख्य कारण होय. आपण रास्त रीतीने वागत आहों, अशी लोकांची समजूत असतां एकादा सरकारी अंमलदार त्यांस केवळ अधिकाराच्या जोरावर त्या मार्गापासून वळविण्याचा प्रयत्न करील, तर त्याचा परिणाम घातक होईल. हीच गोष्ट शाळेच्या व्यवस्थेलाही लागू आहे. शिक्षक आपणांस अन्यायाने वागवितो, अशी मुलांची समजूत झाल्यास शाळेत चांगली शिस्त राहण्यास किती अडचणी येतात, त्यांची कल्पना सर्वांस सहज होण्यासारखी आहे. ह्या धंद्याचा थोडाबहुत अनुभव ज्यांस आला असेल, त्यांना कांहीं हे निराळे सांगावयास नको. शिक्षकाच्या अन्यायी वर्तनामुळे कित्येक विद्यार्थ्यांच्या मनांत त्याचा सूड उगविण्याचा विचार घोळत असतो; व त्यांना अभ्यासाचें महत्त्व मुळींच वाटत नाही; असे त्यांच्या वर्तनावरून स्पष्ट दिसू लागते. ह्याचा परिणाम असा होतो की, शिक्षक अगदी गांगरून जाऊन चवताळतो; व पहिल्या नंबरापासून शेवटच्या नंबरापर्यंत सर्व मुलांना बांकावर उभे करितो. तसेंच, तुझाला घोडीवर चढवीन, चाबकाने फोडीन, इत्यादि प्रकारचे धाक घालू लागतो; परंतु बोलण्याप्रमाणे प्रत्यक्ष कृति त्याच्या हातून घडत नाही. अखेरीस आपण कोठे आहों, काय करीत आहों, ह्याचें भान त्याला रागाच्या तडाक्यांत मुळींच रहात नाही, व तो कित्येकांस पटापट छड्या मारीत सुटतो. प्रथम तो आपली छडी टेबलावर नुसतीच आपटीत असतो. परंतु ह्यानंतर तिचा विद्यार्थ्यांवर प्रत्यक्ष प्रयोग होऊं लागतो. तोही इतक्या अविचाराने की, आपण ह्या तडाक्यांतून कसे सुटूं

ह्याची प्रत्येकास काळजी पडते. अशा प्रसंगीं विद्यार्थ्यांस शिक्षा होते, ती बहुधा अन्यायानें होते. सारांश, पुष्कळदां वड्याचें तेल वांग्यावर निघतें; व शिक्षकाच्या आंगीं मनोनिग्रह नसल्यामुळे त्याचा परिणाम ह्या विद्यार्थ्यांस भोगावा लागतो. प्रो० काल्डरवूड यांच्या हातूनही एकदां अशी चूक झाली होती. ते ह्मणतात:—“ त्या चुकीचें स्मरण झालें ह्मणजे मला अद्यापि फार वाईट वाटतें; व आपली चूक नवीन शिक्षकांस दाखवून द्यावी, अशी इच्छा उत्पन्न होते. माझा हेतु इतकाच आहे कीं, माझ्या उदाहरणावरून त्यांनीं जागें व्हावें. आत्मसंयमन आंगीं आणण्यास भगीरथ प्रयत्न करावे लागतात खरे; परंतु मोठमोठ्या माणसांच्या हातूनही आरंभीं आरंभीं चुका होतात, हें त्यांनीं ध्यानांत धरावें; व आपण एक दोन वेळां फसलों तरी नाउमेद न होतां प्रयत्न सुरू ठेवावा. ” आतां आत्मसंयमन हा गुण प्रयत्नानें आंगीं येण्यासारखा आहे खरा. तथापि आपल्या आंगाचा संताप केव्हांच होऊं द्यावयाचा नाही, इतकी शांतवृत्ति शिक्षकाला कधींच ठेवितां येणार नाही, परंतु आपला राग होईल तितका लवकर घालवून ही शांतवृत्ति आंगीं आणण्याची त्यानें खटपट केली पाहिजे. सर्व स्थिति नीटरीतीनें ध्यानांत आणून शिक्षकानें वर्गाचें काम चालविलें पाहिजे; परंतु तो शांत स्वभावाचा नसेल तर त्याला तसें काम चालवितां येणार नाही.

ह्याप्रमाणें आत्मसंयमन आंगीं आणण्यासाठीं परिश्रम करीत असतां शिक्षकाला थोडाबहुत त्रास पडावयाचाच, प्रत्यक्ष अनुभवानेंच हें शिक्षकाचा धंदा पतकरणारांनीं

शिक्षक धंद्यांत तरवेज होत ध्यानांत ठेविलें पाहिजे; व हा जाईल.

त्रास कांहीं केल्या चुकावयाचा नाही असें समजून तो मुकाट्यानें सोशिला पाहिजे. मात्र आपणास त्रास पडतो ह्मणून विद्यार्थ्यास त्यानें त्रास देऊं नये. एकाद्याच्या आंगीं आत्मसंयमनाची सवय खिळलेली नसली, आणि त्याच्यावर अनेक मुलांचें वर्तन सुधारून त्यांस शिक्षण देण्याचें काम पडलें; तर त्याची फार तारांबळ उडेल. प्रारंभीच कोणालाही शाळा उत्तम रीतीनें चालवितां येणार नाही. मनुष्य कोणत्याही धंद्यांत पडो, अनुभवानेंच तो शहाणा होत जावयाचा; असा साधारण नियम आहे. ह्मणून शिक्षकाच्या धंद्यांत अनुभवानें सुधारणा होणार नाही, तर वरील नियमाला मोठा अपवाद येईल. हा अनुभव शिक्षकाला प्रत्यक्ष धंदा सुरू केल्यावर मिळावयाचा असतो; व तो शाळेंतच मिळवावयाचा. हा अनुभव फार थोड्या काळांत मिळवावयाचा असेल, तर त्याला अति परिश्रम केळ पाहिजेत; व तसे परिश्रम करितां येण्यास त्याच्या आंगीं दोन गुण असले पाहिजेत; एक अवलोकन व दुसरा धोरण. पुस्तकी अभ्यास कितीही केला तरी हा अनुभव मिळावयाचा नाही; मग तीं पुस्तके कितीही अमूल्य असोत, व त्यांतील सूचना कितीही उपयुक्त असोत. ह्या धंद्यासंबंधीं पुस्तकांतील विवेचन वाचून त्याजवर पुष्कळ मनन केलें, तरी तेवढ्यानें शिक्षकाच्या धंद्यास लागणाऱ्या सर्व गोष्टी कधीही साध्य होणार नाहीत. तथापि पुढल्यास ठेंच मागला शहाणा; ह्या ह्मणीप्रमाणें इतरांच्या अनुभवापासून ज्ञान मिळविण्यास अशा रीतीनें मनन करणें अवश्य आहे, हें

विसरतां कामा नये. परंतु प्रत्यक्ष शिकवावे कसें, हें ज्याचें त्यानेंच अनुभव घेऊन शिकावे; जगांतील अगदीं खराब मुलें आपले वांट्यास आलीं आहेत, असें मानून वेळेवेळीं येणाऱ्या अडचणी दूर कराव्या; केव्हां यश, केव्हां अपयश आलें, तरी आपलें काम तसेंच नेटानें चालवावे; आपल्या ढोबळ चुका लक्षांत आणून तशा चुका पुन्हां न होऊं देण्याविषयीं जपावे; आणि केव्हां केव्हां यश येईल त्यामुळे मनाला हुरूप आणावा. सारांश, कोणत्याही धंद्यांत मनुष्य कांहीं एकदम तरबेज होत नाही, हें लक्षांत ठेवावे. एकादा वर्ग चालविण्यासाठीं शिक्षक उपाय योजील, ते जितके न्यायाचे, विचाराचे व ममतेचे असतील, त्या मानानें तो आपले धंद्यांत खरा तरबेज झाला आहे; असें समजावे. परंतु हे उपाय तो रागाच्या किंवा इतर मनोविकारांच्या आवेशांत योजील, अथवा केवळ अधिकाराच्या जोरावर योजील, तर धंद्यांत त्याची प्रगति मुळींच झाली नाही, असें ठरेल. ह्मणून ह्या सर्व गोष्टींचा फार लक्षपूर्वक विचार करून शिक्षकानें वर्गाच्या व्यवस्थेसाठीं उपाय योजावे. विद्यार्थ्यांस आपले उपाय पसंत पडतील किंवा नाही, इकडे त्यानें फारसें लक्ष देऊं नये; तर आपल्या धंद्यांत आपणास यश देण्यासारखे ते आहेत किंवा नाहीत; इकडे विशेष लक्ष द्यावे. आपणास अखेरीस मोठ्या पदवीस चढावयाचें आहे, असें शिक्षकानें नेहमीं लक्षांत बाळगावे, व त्या धोरणानें दिवसेंदिवस अधिक योग्यतेस चढण्याचा पक्का निश्चय करावा; म्हणजे त्याला आपलें काम करण्यास उत्तरोत्तर विशेष उमेद येईल. आरंभीं आरंभीं अनेक

वेळां अपयश आल्यामुळे त्याचें मम निरुत्साह होण्याचा संभव आहे; परंतु त्यानें धीर सोडितां कामा नये. तसेंच मुलांच्या वर्तनानें आपणास चीड आली असतां, त्याचा सूड त्यानें विद्यार्थ्यांवर काढूं नये. सारांश, हरएक प्रसंगीं त्यानें आपल्या बुद्धीचा व सदसद्विचारशक्तीचा चांगला उपयोग करावा; आणि आपल्या आंगचा राग व इतर मनोविकार, ह्यांवर पगडा बसविण्याकरितां त्यानें नवे नवे उपाय योजावे.

आत्मसंयमन आंगीं आणण्यास कित्येक अडचणी आहेत, त्या शिक्षकानें अवश्य ध्यानांत ठेवाव्या. कारण त्या अनिवार्य आहेत. उदाहरणार्थ, शाळेंतील गोंगाट अति शांत स्वभावाच्या शिक्षकांस अगदीं दुःसह आहे. परंतु तो बंद कसा होणार ? केव्हां केव्हां अशा कांहीं गोष्टी घडतात कीं, तेणेंकरून मनुष्यास रागच आला पाहिजे; न येईल तर तो एक चमत्कार समजावयाचा. शिक्षकाचा धंदा तर असा आहे कीं, त्याला राग येण्याचे प्रसंग पदोपदीं येतात. आपलें कर्तव्य योग्य रीतीनें बजावितां येण्यासाठीं त्यानें आपली वृत्ति शांत ठेवण्यास फार झटलें पाहिजे. एकादा कठीण विषय सुरू असेल तेव्हां मुलांनीं गडबड अगदीं करूं नये, अशी शिक्षकाची इच्छा असते; हें साहजिक आहे. परंतु मुलें अगदीं हूं कीं चूं केल्याशिवाय कशीं राहणार ? त्यांनीं अगदीं गडबड करूं नये अशी इच्छा करणें म्हणजे ह्या धंद्यांत आपणास अडचणी मुळींच येऊं नयेत; उलट सर्व गोष्टी अनुकूल असाव्या, अशी इच्छा करणें होय. वर्गीत

एकाचें वाचन ऐकत असतां इतर वीस पंचवीस मुलांवर शिक्षकाळा लक्ष ठेवावें लागतें; व कोणी किंचित् गडबड केली तरी तिकडे कान द्यावा लागतो. मात्र हें सर्व कृत्य अभ्यासाच्या कामांत मुळींच व्यत्यय न येऊं देतां त्यानें केलें पाहिजे.

शिवाय हेही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, शिक्षकाळा कमजास्त त्रास पडणें, हें वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या स्थितीवर अवलंबून आहे. ज्यांच्याक-

वर्गांत मुलें फार असणें व त्यांस चांगलें गृहशिक्षण नसणें.

डून अगदीं त्रास पोहोचणार नाहीं असे विद्यार्थी त्याला कधींच मिळावयाचे नाहींत. आतां

शाळेंतील मुलांचे स्वभाव भिन्न भिन्न प्रकारचे असल्यामुळें त्या सर्वांस वागविण्यास शिक्षकास त्रास पडेल हें खरें. तथापि शाळेंत मुलांची संख्या जितकी जास्त असेल व त्या मुलांस गृहशिक्षण जितकें कमी मिळालेलें असेल, त्या मानानें शिक्षणाच्या कामीं अधिक त्रास पडतो. उदाहरणार्थ, एका वर्गांत तीस मुलें असून, त्यांना शाळेंत पुष्कळ दिवस उत्तम प्रकारचें वळण लागलें आहे अशी कल्पना केली; तर त्या वर्गाचा बंदोबस्त ठेवण्यास शिक्षकाच्या आंगीं फारसें आत्मसंयमन नको. परंतु शाळेंत मुलें व मुली मिळून दोन-तीनशेंपर्यंत असून त्यांस चांगलेंसें वळण लागलेलें नसेल; तर ती शाळा चालविण्यास त्याच्या आंगीं फारच आत्मसंयमन असलें पाहिजे. एवढी मोठी शाळा चालविण्यास शिक्षकाळा विद्यार्थ्यांवर अधिक नजर ठेवावी लागेल; व मुलें भिन्न भिन्न स्वभावाचीं असल्यामुळें त्यांना ताब्यांत ठेवण्यास विशेष धोरणें राखावीं लागतील. शिवाय अशी शाळा चालवि-

प्यास मानसिक आणि शारीरिक श्रमही जास्त पडल्यामुळे शिक्षकाचा स्वभाव जास्त चिरडखोर होण्याचा संभव आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतील शिक्षकांना चरिष्ठ प्रतीच्या शाळांतील शिक्षकांइतकी विद्वत्ता नको खरी. तथापि मुलांस नीतिशिक्षण देऊन व उत्तम प्रकारची शिस्त लावून त्यांस ताब्यांत राखण्याचे कामी प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांना श्रम अधिक पडतात. सारांश, मोठमोठ्या मराठी शाळा चालविण्यास जी विलक्षण हुषारी लागते ती एक प्रकारची; आणि हायस्कुलें, कॉलेजें वगैरे चालविण्यास लागते ती एक प्रकारची. ही गोष्ट शाळाखात्यांतील अधिकाऱ्यांनी शिक्षकांच्या नेमणुका करितांना ध्यानांत ठेविली पाहिजे. तसेंच आपणास कोणत्या प्रकारच्या शाळेंत शिक्षकाचें काम चांगलें साधेल ह्याचा विचार नौकरी पतकरण्यापूर्वी ज्या त्या शिक्षकानें करणें अवश्य आहे. मराठी शाळांसाठीं काय, किंवा हायस्कुलें, कॉलेजें वगैरेसाठीं काय; चांगले हुशार शिक्षक पाहिजे असल्यास त्यांस पगारही जास्त दिले पाहिजेत. तसेंच मराठी शाळांतील शिक्षकांचे पगार ठरवितांना त्यांच्या आंगची विद्वत्ता लक्षांत घेऊन शिवाय त्यांना वर्गाचा बंदोबस्त कसा काय ठेवितां येतो, हेंही पाहिलें पाहिजे. कारण ही शक्ति त्यांच्या आंगीं नसेल तर त्यांची सर्व विद्वत्ता व्यर्थ आहे.

आतां एकाद्या शिक्षकाच्या विद्यार्थ्यांपैकीं कित्येकांच्या स्वभावांत कांहीं विशेष विद्यार्थ्यांच्या स्वभावांतील प्रकारचे दोष असतील तर ते वैचित्र्य.

चालविण्यास त्या शिक्षकाच्या

आंगीं विशेषच आत्मसंयमन असलें पाहिजे. अशा प्रकारचे थोडे बहुत विद्यार्थी प्रत्येक शिक्षकाच्या वर्गांत बहुधा असतातच. म्हणून ही गोष्ट बहुतेकांस लागू आहे. विद्यार्थ्यांच्या स्वभावांत अशा विशेष प्रकारचे दोष जितके अधिक असतील, तितका ते घालविण्यास शिक्षकाला त्रास अधिक पडेल. शाळेची व्यवस्था आणि आत्मसंयमन ह्यांचा परस्पर फार निकट संबंध आहे; हें ह्यावरून स्पष्ट होतें. सर्व विद्यार्थ्यांचा बंदोबस्त अगदीं एकाच धोरणावर ठेवितां येणार नाही. मूल फार कोंवळ्या मनाचें व सहज वळण्याजोगें असेल, तर शिक्षकानें त्याला विशेष ममतेनें वागविलें पाहिजे. ह्याप्रमाणें मुलांस त्यांच्या स्वभावाच्या अनुरोधानें कमजास्त सवलती देणें जर इष्ट आहे तर सर्वास सरसकट एकाच पद्धतीनें वागवून उपयोग नाही. परंतु असें करावयाचें म्हणजे तर शिक्षकाच्या आंगीं अधिकच आत्मसंयमन असावें लागतें. वर्गांतील तऱ्हेवाईक मुलें ऐन अभ्यास सुरू असतां देखील आपआपल्या स्वभावानुसार खोड्या करण्यास कधीं चुकणार नाहीत. परंतु अशी एकादी खोडी कोणीं केली असतां शिक्षकानें उतावीळपणानें व तावडतोब त्याचा कांहीं तरी निकाल लावून उपयोग नाही. अशा प्रसंगीं फार विचारपूर्वक वागणें हेंच महत्त्वाचें आहे. उतावीळपणा केल्यास त्यांत फार नुकसान आहे. अशा भिन्न भिन्न स्वभावांच्या मुलांना अति न्यायानें व तारतम्यानें वागविण्याचे प्रसंग शिक्षकाला वरचेवर आले म्हणजे ह्या धंद्यांत तो अधिकाधिक निष्णात होत जाईल. एकाद्या शांत स्वभावाच्या मुलाला शिक्षण देऊन तयार कर-

प्यास शिक्षकाला फारसें विचारोंन वागावें लागणार नाहीं; परंतु तापट स्वभावाच्या मुलाला योग्य प्रकारें शिकविण्यास फारच काळजीपूर्वक वागावें लागेल. ज्या वर्गातील मुलें शांत स्वभावाचीं आहेत अशा वर्गावर नुसती देखरेख ठेवितां आली, म्हणजे शिक्षकाच्या आंगीं अवश्य तें पाणी आहे असें ठरत नाहीं. परंतु हद्दी मुलांना ताव्यांत ठेवून त्यांच्या आंगीं आत्मसंयमन त्यांस आणितां येईल तर शिक्षक खरोखर हुषार ठरेल. ह्मणून कितीही भिन्न भिन्न स्वभावाचीं मुलें वर्गांत असलीं, तरी त्यांचें शिक्षण उत्तम प्रकारें चालण्यास शिक्षकाच्या आंगीं मुख्य आवश्यक गुण आत्मसंयमनच होय. वर्गातील गरीब गरीब मुलांवर शिक्षकास छाप बसवितां आली; परंतु द्राड मुलें त्यांचें ऐकत नसलीं; तर त्याच्या आंगीं पुरें आत्मसंयमन आलें नाहीं, असें समजावें. आपण ह्या धंद्यांत किती निष्णात झालों आहों, हें पाहण्यासाठीं शिक्षकानें एकाद्या अति द्राड मुलाला ताळ्यावर आणण्याची खटपट करावी. ह्या कार्मीं त्याला यश येईल तरच तो धंद्यांत प्रवीण झाला आहे, असें समजावें. अशा मुलाला वठणीवर आणण्यास शिक्षकाला अतोनात श्रम पडतील हें खरें; परंतु तेणें करून त्याचें सामर्थ्य फार वाढेल. त्याला ताळ्यावर आणण्यांत यश आलें असतां त्या एकाच मुलाचा फायदा होतो असें नाहीं; तर वर्गातील सर्व मुलांचा होतो. कारण तेणें करून मुलें शिक्षकाचे हुकूम बिनतक्रार पाळूं लागतात; व त्याचें वजन पूर्वीपेक्षां फार वाढून अभ्यासाच्या कामांत व्यत्यय येईनासा होतो. यामुळें परिणामी सर्वांचाच फायदा होतो. अति खराब मुलेंच अति चांगलीं;

असें म्हणण्यांतही कांहीं तथ्य आहे. कारण अशीं मुलें मोठेपणीं फार चांगलीं निपजतात, असा वारंवार अनुभव येतो. तेव्हां मुलें लहानपणीं त्रासदायक असलीं तरी शिक्षकानें त्यांची हयगय करूं नये. पहा, वैद्याकडे एकादा मरणोन्मुख रोगी आला तर चांगला वैद्य त्याचा कंटाळा करीत नाही. उलट त्याला बरें करण्यासाठीं तो जिवापाड श्रम घेतो; व तो बरा झाल्यास त्याला विशेष प्रकारचें समाधान वाटतें. तसेंच एकाद्या वकिलाकडे विकट खटला आला असतां तो खटला वकील नाकारीत नाही; तर त्याची इत्थंभूत माहिती करून घेऊन आपल्या तर्फे अति महत्त्वाचे आधार तो न्यायाधीशाला दाखवितो. खटला कठीण आहे तेव्हां त्यांत डोकें कशाला घाला, असा विचार तो मनांत आणीत नाही. तसेंच एकाद्या धर्मनिष्ठ मनुष्याची नास्तिकाशीं गांठ पडली असतां त्याची ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं खातरी करण्यासाठीं तो अति परिश्रम करितो. त्याचप्रमाणें जो मुलगा शिक्षकाचा अधिकार अजी झुगारून देऊं पा-

विलक्षण स्वभावाच्या हतो, त्याला शिक्षण देऊन सु-
मुलांस सुधारण्यांतच शिक्ष- मार्गास लावण्यांतच खऱ्या शि-
काचें खरें कौशल्य आहे. क्षकाला फार महत्त्व वाटलें पा-

हिजे./ एकादें मूल इतकें रागीट असतें कीं, शेजारच्या मुलानें त्याची किंचित् खोडी केली तरी तें खवळून जातें; एकादें इतकें निगरगट्ट असतें कीं, आपल्या गुन्ह्याबद्दल आपला संशय कोणीं घेऊं नये म्हणून शेंकडें लबाड्या तें सांगतें, व त्याजबद्दल त्याच्या मनाला कांहींच वाटत नाही; आणि एकादें असें असतें कीं, आपल्या सोबत्याला फसविण्याची थोडीशी संधी सांपडली कीं ती तें फु-

कट दवडीत नाही. अशी प्रकारच्या मुलांस सुधारण्यासाठी शिक्षकाला आपले कामे फार-कालापूर्वी करावे लागेल; व त्या संबंधाने त्यांचे सुत्रदिवस मनन करावे लागेल. अशीं मुले शारीर शिक्षेने खरोखर सुधारत नाहीत. शिक्षकाचा धंदा कांहीं इतका सुलभ नाही की, नुसत्या छडीने काम भागेल. हजारों रोगांवर एकच रामबाण मात्रा मिळणे अशक्य आहे. त्याप्रमाणे मुलांचे अनेक दोष घालविण्यास शिक्षकाला सर्वसाधारण असा एकच उपाय सांपडावयाचा नाही. मुलांचे अपराध कांहीं जागच्या जागी दाबून टाकावयाचे नाहीत; तर ते अपराध घडण्याचे बीजच त्यांच्या स्वभावांतून अजी काढून टाकावयाचे आहे. परंतु हे बीज काढून टाकण्यास अधिकाराच्या जोराचा किंवा शरीरशिक्षेचा फारसा उपयोग होत नाही; युक्तिप्रयुक्तीचा व विचाराचा अधिक होतो. एक शिक्षक उठल्या बसल्या छडीशीं गांठ ठेवीत असे; व एकादा शेतकरी धान्य झोडपतो त्याप्रमाणे मुलांस झोडून काढीत असे. म्हणून एका कल्पक मुलाने तर त्याचे नांव “ झोडप्या ” असेच ठेविले होते. अशा प्रकारचे शिक्षकाचे वर्तन निंद्य होय. छडीचा उपयोग मुळींच नाही असे नाही. तथापि विचाराने काम जितके उत्तम साधेल, तितके छडीने साधारण नाही. शिक्षा केल्याने मुलांच्या मनांत भीति उत्पन्न होऊन त्या भीतीमुळे ती कदाचित् चांगले वर्तन ठेवितील; परंतु तसे होण्यास ती शिक्षा न्यायाची असून गुन्याच्या बेताने असली पाहिजे. शिक्षेच्या भीतीमुळे मुले आपला संताप तितक्या वेळेपुरता मनांतल्या मनांत दाबून टाकितील. परंतु चिडखोर

मुलें ह्या भीतीलाही जुमानणार नाहीत. ही गोष्ट मुलें लक्षवीस किंवा पाणी पिण्यास सुटलीं असतां शिक्षकानें त्यांजवर थोडें लक्ष ठेवावें, ह्मणजे त्याच्या ध्यानांत येईल. लुड्यांच्या भीतीमुळे मुलें कदाचित् खरें बोलतील, तथापि ह्यामुळे कपटानें वागण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होण्याचा संभव आहे. आपला गुन्हा उघडकीस येण्याची भीति असल्यामुळे मुलगा गुन्हा करीत नसेल, तर त्याची सुधारणा झाली असें म्हणतां येणार नाहीं; कारण अशी भीति मुळींच नसेल तेव्हां गुन्हा करण्यास तो एका पायावर तयार होईल. तात्पर्य, केवळ शिक्षेची भीति घालून मुलांस सुमार्गीस लावण्याचा प्रयत्न केल्यास तीं वर दर्शविल्याप्रमाणें कपटी होण्याचा संभव आहे.) ह्मणून ह्या धंद्यांत यश येण्यास अति सुलभ मार्ग म्हटला ह्मणजे शिक्षकानें अति परिश्रम घेऊन आत्मसंयमन आंगीं आणावें आणि मुलांची सुधारणा कोणत्या रीतीनें होईल, ह्याविषयीं काळजीपूर्वक स्वतः अनुभव घ्यावा.

ह्याप्रमाणें शिक्षकाच्या आंगीं आत्मसंयमन आलें म्हणजे ह्या धंद्यांत यश येण्याचें अति महत्त्वाचें साधन त्याला

ह्या धंद्यांत आत्मसंयमनाची योग्यता. अनुकूल झालें, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. आतां कोणताही धंदा

उत्कृष्ट साधण्यास मधून मधून अडचणी येतात; त्याप्रमाणें शिक्षकालाही येतील. तथापि हा गुण आंगीं आल्यावर शाळा चालविण्याचें काम त्याला पूर्वीपेक्षां सुलभ जाईल. आपल्या शिक्षकाच्या आंगीं पक्कें आत्मसंयमन आहे, अशी विद्यार्थ्यांची खातरी झाली पाहिजे; म्हणजे गडबड करून तो कातावतो किंवा नाही, हें पाहण्याचा विचार त्यांच्या

मनांत कधीही येणार नाही. ज्याच्या सामर्थ्याविषयी मुलांची खातरी झाली आहे, अशा एकाद्या शिक्षकाची बदली होऊन त्याच्या जागी नवीन शिक्षक येतो, तेव्हा हा फरक नीट लक्षांत येतो. जुन्या शिक्षकाच्या कारकीर्दीत मुलांची पक्की खातरी झालेली असते की, आपल्या शिक्षकाच्या आंगी अधिकार चालविण्याचे पूर्ण सामर्थ्य आहे; ह्यामुळे तेव्हा गडबड न होता काम अगदी सुरळीत चालत असते. परंतु ह्या नव्या शिक्षकाच्या सामर्थ्याविषयी मुलांची खातरी झालेली नसल्यामुळे प्रथम प्रथम घोंटाळे उत्पन्न होतात. तेव्हा शिक्षक कितीही विद्वान् असो, त्याच्या आंगी मनोनिग्रहशक्ति मुळीच नसेल तर मुलांच्या मनांत त्याच्याविषयी पूज्यबुद्धि उत्पन्न होणार नाही; व ती त्याचे हुकूम मानणार नाहीत. लहान लहान मुलांना विद्वत्तेची फारशी योग्यता कळत नसते. प्रोफे० काल्डरवूड यांस एका विद्वान् शिक्षकाचा अनुभव लहानपणीं आला होता. त्या अनुभवावरून त्यांची खात्री झाली की, लहान मुलांच्या शिक्षकाला नुसती विद्वत्ता कांही पुरी नाही. त्यांनी

एका चिडखोर स्वभावाच्या शिक्षकाची हकीकत.

त्या शिक्षकासंबंधाने असे लिहिले आहे:- “आमचा शिक्षक मोठा विद्वान् असून तो मोठा

नीतिमानही होता. तसेच तो शरीरानेही सुदृढ होता. परंतु त्याचा स्वभाव अति चिडखोर होता, ही गोष्ट मोठी दुःखाची होती. त्याच्या ह्या स्वभावामुळे आत्मा उभयतांचेही नुकसान होत असे. शरीरशिक्षा फार घातक, असे लोकांचे अलीकडे मत बनत चालले आहे. तथापि त्याला हे मत अगदी मान्य नव्हते. उलट

अशी शिक्षा करण्याचा त्याचा सपाटा सारखा सुरू होता. त्याची समजूत अशी होती कीं, मुलांस तरवारीच्या धारेवर धरून जबर शिक्षा केली, म्हणजे आपणास तीं त्रास देणार नाहीत. परंतु ही समजूत अर्थात् चुकीची होय. त्याच्या ह्या वेडगळ समजुतीमुळे त्याच्या मनाला शांतता मुळींच नसे. उलटपक्षीं आम्हां उभयतांनाही ह्यामुळे सारखाच त्रास होत असे. तो आम्हांला दररोज फोडून काढी, व ह्यामुळे जिकडे तिकडे एकच कलहोळ उडे. त्याला भली लांबलचक छडी आवडत असे; व तिने तो आमच्या पाठी फोडून काढी. एके दिवशीं शाळा उघडल्यावर लवकरच विलक्षण गोंगाट सुरू झाला. तेव्हां तो कावराबावरा होऊन सर्भोवतीं पाहू लागला; व संतापाने छडी उगारू लागला. लवकरच एक गरीब विचारें मूल कांहीं खोडी करितांना त्याला आढळलें. वस्तुतः त्याचा गुन्हा अगदीं क्षुल्लक होता, व शिक्षक थोडे रागे भरता तर काम झालें असतें. परंतु शिक्षक देहभानावर असेल तेव्हां त्याच्याकडून इतका विचार होईल. आमच्या ह्या शिक्षकाच्या आंगीं आत्मसंयमन मुळींच नसल्यामुळे थोडी शिक्षा करून त्याचे समाधान केव्हांच होत नसे. म्हणून ह्या लहान मुलाच्या क्षुल्लक गुन्ह्यामुळे देखील अगदीं चवताळून जाऊन त्यानें छड्यांचा तडाका सुरू केला; व लवकरच त्याचा अंमल सरसकट होऊं लागला. तेव्हां आपल्यावर देखील ही गदा येते कीं काय, अशी प्रत्येकाला धास्ती पडली. तथापि असा दंगा म्हणजे मुलांना एक मोठी मौज वाटते; व ह्यामुळे त्यांना मनांतून आनंदही होत असतो. अशा स्थितींत शिक्षका-

चा अंमल विद्यार्थ्यांवर कधीही चालावयाचा नाही. अति दिलगिरीची गोष्ट ही की, तो निर्दयपणाने विद्यार्थ्यांस छड्या मारी, त्यांत त्याच्या हातून वारंवार अन्याय होत असे; म्हणजे ज्यांचा अपराध क्षुल्लक त्यांस छड्या जास्त बसत, व ज्यांचा मोठा त्यांस कमी बसत. ह्या-मुळे ज्यांना विनाकारण जास्त शिक्षा होई, त्या गरीब विचार्यांबद्दल सर्वांच्या मनांत करुणा उत्पन्न होऊन शिक्षकाविषयी मात्र तिरस्कार उत्पन्न होत असे. एकदां वर्गातील एका अति धाडशी मुलाने शिक्षकाच्या आंगावर एक पुस्तक झुगारिले. तेव्हां शिक्षक चवताळून उतावीळपणाने भलत्याच एका मुलाच्या आंगावर घसरला; व त्याला त्याने खूप ठोक दिला. अखेरीस गोष्ट निकरास गेली. ज्याने खरोखर गुन्हा केला होता, तो मुलगा शिक्षकापुढे आला; तेव्हां त्याचा चेहरा रागाने लाल झाला होता. तो ओरडून शिक्षकाला म्हणाला, 'तुम्ही त्या विचार्याला कां मारितां ? त्याने गुन्हा केलेला नाही; पुस्तक मी झुगारिले.' हे ऐकून शिक्षकाचा मोरचा त्याच्याकडे वळला; व त्याने त्या खऱ्या गुन्हेगारावर छड्यांचा वर्षाव सुरू केला. तेव्हां दोघांची प्रत्यक्ष झोंबाझोंबी सुरू झाली. आतां ह्या झटापटींत शिक्षकाची शरीरशक्ति कदाचित् मुलापेक्षां जास्त ठरली असेल. परंतु त्याच्या आंगी आत्मसंयमन नाही असे त्याच्या वर्तनावरून उघड ठरले. अशा शिक्षकाच्या हातून शिक्षणाचे काम चालण्याची आशाच नाही; व तसा परिणामही त्या वेळी घडून आला. म्हणजे हा धंदा सोडून देऊन तो शिक्षक नंतर व्यापारांत शिरला; व लवकरच त्यांत त्याची भरभराट झाली.

सारांश, | आत्मसंयमन हा गुण शिक्षकाच्या आंगी असलाच पाहिजे. | पुष्कळ लोकांस ही गोष्ट माहीत नसून ते ह्या धंद्यांत शिरतात, व पुढे पश्चात्तापांत पडतात. हा गुण आंगी नसल्यास वरील उदाहरणांत दर्शविल्याप्रमाणे वर्गांत घोंटाळे उत्पन्न होण्याचा संभव असतो, हे त्यांस कळत नसतें. शिक्षकाच्या आंगी आत्मसंयमन नसेल तर हल्लींच्या काळांत त्याचे अति हाल होतील; इतर कोणत्याही धंद्यांत इतके होणार नाहीत [तथापि सर्व धंद्यांत अति लोककल्याणाचा धंदा हाच आहे;] व ह्यांत त्याचे स्वतःचे हित असून त्याला वारंवार उत्तेजन मिळण्याचा संभव आहे. मात्र दुसऱ्यावर अंमल कोणत्या रीतीने चालवावा, ह्याची गुरुकिल्ली साध्य होण्यास त्याच्या आंगी आत्मसंयमन पूर्णपणे आले पाहिजे; ह्यांत तिळमात्र शंका नाही.

प्रकरण २ रें.

शाळेचा बंदोबस्त.

शिक्षकाच्या आंगीं आत्मसंयमन आल्यानंतर त्याच्या शाळेंत बंदोबस्त ठेवण्याचे दोन उद्देश. मदतीने विद्यार्थ्यांचा बंदोबस्त त्याने कसा ठेवावा, हा विषय ओघानेंच येतो. त्याच्या आंगीं आत्मसंयमन पाहिजे, तें कांहीं विशिष्ट हेतु सिद्धीस नेण्यासाठीं पाहिजे; म्हणजे दुसऱ्यास चांगल्या रीतीने ताब्यांत ठेवितां यावें, म्हणून प्रथमतः त्याला स्वतःस ताब्यांत ठेवितां आलें पाहिजे. शिक्षकानें शाळेचा बंदोबस्त प्रत्यक्ष कोणत्या रीतीने ठेवावा, ह्याचा आपणांस येथें विचार करावयाचा आहे. हा बंदोबस्त ठेवण्याचे हेतु दोन आहेत:—(१) मुलांस निरनिराळ्या विषयांचें ज्ञान करून देणें; व (२) त्यांस सुशिक्षित करणें. म्हणून शाळेंतील हरएक व्यवस्था हे दोन उद्देश सिद्धीस जातील अशा बेतानें ठेविली पाहिजे.

शाळेचा बंदोबस्त उत्तम रीतीने ठेवण्यासाठीं उपाय योजावयाचे ते मुलांच्या स्वभावांस जुळतील असे असावे. त्यांच्या आंगीं बुद्धिमत्ता कितपत आहे हें ध्यानांत आणून ते योजिले पाहिजेत; आणि मुलांचें बुद्धिसामर्थ्य वाढवून त्यांच्या वर्तनास वळण लावणारे कांहीं उपजत अंकुर

उपाय योजणें ते मुलां-

च्या स्वभावांस जुळतील त्यांच्या स्वभावांत असतात, त्यांची असे असावे.

वाढ ह्या उपायांनीं खुंटवून उपयोग नाही. / तसेंच कित्येक अनिष्ट अंकुरही त्यांच्या स्वभावांत असून तेणेंकरून दुष्परिणाम घडतात. असें शिक्षकाच्या ध्यानीं येईल. म्हणून त्यांच्या स्वभावांतील दुर्गुणांचें बीज नाहीसें होण्याचे उपायही त्यानें योजिले पाहिजेत. सारांश, हे सर्व उपाय योजावयाचे ते शाळेंत मुलांस उत्तम प्रकारचें वळण लागावें, एवढ्याकारितांच योजावयाचे आहेत. आत्मसंयमन आंगीं आणण्यास शिक्षकास फार त्रास पडतो, हें मागील प्रकरणांत दाखविलेंच आहे. त्याचप्रमाणें मुलांस उत्तम वळण लावण्यांतही पुष्कळ त्रास पडतो, असें पुढील विवेचनावरून ध्यानीं येईल. तथापि शिक्षणाचें काम सुयंत्र चालावें म्हणून शिक्षकाला हा त्रास सोशिला पाहिजे. विद्यार्थ्यांस उत्तम वळण लावितां येण्यास शिक्षकाच्या आंगीं धिमेपणा व सारासारविचार असणें जरूर आहे. म्हणून ह्या धंद्यांत नांवालौकिकास चढण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनीं हे दोन गुण प्रथम संपादोवे.

येथें हेंही सांगितलें पाहिजे कीं, मुलें आपापले धडे

शिकत असतां त्यांचा बंदोबस्त

अध्यापनाचें काम मुख्य, तथापि बंदोबस्ताशिवाय तें चालावयाचें नाही.

उत्तम प्रकारचा राहिला ह्मणजे कार्यभाग झाला असें नाही;

तर शिक्षक एकादा विषय प्रत्यक्ष शिकवीत असतांही त्यांनीं नीट रीतीनें तिकडे चांगलें लक्ष दिलें पाहिजे. वर्गाचा नुसता बंदोबस्त ठेवणें ही गोष्ट निराळी, आणि अभ्यास वगैरे सुरू असतां बंदोबस्त ठेवणें ही गोष्ट निराळी.

आपणास हा दुसऱ्या प्रकारचा बंदोबस्त ठेवावयाचा आहे. हे शिक्षकाने विसरतां कामा नये. शिक्षकाचा सर्व काळ शिकविण्यांत गेलेला दिसतो; जणू काय त्याचे कर्तव्य तेवढेच आहे. परंतु ह्या सर्व काळांत त्याला विद्यार्थ्यांवर अंमल ठेवणे जरूर असते; व तसा, अंमल तो ठेवीतही असतो; मात्र ते विद्यार्थ्यांच्या लक्षांत येत नाही. हा बंदोबस्त शिक्षकाने होईल तितका गुप्त रीतीने ठेवावा; ह्मणजे तेणेकरून शिक्षक व विद्यार्थी ह्या उभयतांचेही हित होईल. त्यानें मुख्य लक्ष शिक्षणाकडे देऊन त्याच्या अनुषंगाने हा बंदोबस्त ठेविला म्हणजे पुरे आहे. वळण लावण्याकरितां शिक्षण नसून शिक्षण सुरळीत चालवे म्हणून वळण लावावयाचे आहे. गवयाचे गाणे तबल्याच्या योगाने जसे एकसारखे खुलत जाते, त्याप्रमाणे मुलांस चांगले वळण असल्यानें सर्व अभ्यास सुरळीत चालून तो मुलांच्या मनावर चांगला ठसतो. सारांश, मुलांस शिक्षण देणे हे शिक्षकाचे मुख्य कर्तव्य असून वळण लावणे हे गौण किंवा अंगभूत कर्तव्य आहे. म्हणून त्यानें ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून त्या धोरणाने आपल्या वेळाचा उपयोग करावा ह्मणजे काम चांगले चालेल. त्यानें बहुतेक वेळ शिक्षणाकडे खर्च करून त्याच्या अनुषंगाने थोडासा वेळ मुलांस उत्तम वळण लावण्याकडे घालवावा. तसेंच हे वळण लावण्यास भानगडीचे उपाय त्यानें योजून नयेत. कारण तसे उपाय सुरू केल्यास त्याचा बहुतेक वेळ तिकडे खर्च होईल. वर्गाचा बंदोबस्त ठेवण्याचे कामीं शिक्षकाला फारसे लक्ष ठेवावे लागणार नाही, व फारसा त्रास पडणार नाही, तरच त्याला बंदोबस्त फार चांगला

५२

ठेवितां येतो, असें म्हणतां येईल. एकदां त्याची छाप बसली ह्मणजे सर्व मुलें मुकाट्यानें त्याच्या आज्ञेत राहतात; व शिक्षणाचें मुख्य काम सुयंत्र चालतें.

येथें महत्वाचा प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, शाळेंत उत्तम बंदोबस्त राखण्याचे उत्कृष्ट उपाय कोणते ? ल-

व्यवहारज्ञान व विद्या-
थ्यांविषयीं खरी कळकळ
ह्या दोन गुणांची शिक्षकास
आवश्यकता.

हान लहान मुलांवर आपणास
कोणत्या उपायांनीं छाप बसवि-
तां येईल ह्याचा शिक्षकानें आ-

पल्याशीं नीट रीतीनें विचार

करून नंतर असे उपाय योजिले पाहिजेत. सर्वच शिक्षकांचा विद्यार्थी मान ठेवीत नाहींत, व सर्वांवरच त्यांची श्रद्धा बसत नाहीं. विद्यार्थ्यांकडून मान मिळण्यास व त्यांची श्रद्धा बसण्यास शिक्षकाच्या आंगीं कित्येक गुण असावे लागतात; व हे गुण त्याच्या आंगीं आहेत किंवा नाहींत हे पाहण्याकडे विद्यार्थ्यांचें साहजिक लक्ष असतें. म्हणून हे गुण आंगीं आणण्याकडे शिक्षक लक्ष देईल, तरच त्याची छाप विद्यार्थ्यांवर बसेल. आपला शिक्षक चांगला विद्वान् आहे किंवा नाहीं, एवढेंच मुलें पाहतात असें नाहीं. तर त्याच्या आंगीं व्यवहारज्ञान व आपल्याविषयीं खरी कळकळ आहे किंवा नाहीं, हेही तीं पहात असतात. “शिक्षकामध्यें कोणते गुण असावे?” असा प्रश्न वर्गीतील मुलांना केला असतां ह्या वर दर्शविलेल्या गुणांचीं नांवें जरी कदाचित् त्यांना सांगतां आलीं नाहींत, तरी हे दोन गुण त्याच्या आंगीं आहेत किंवा नाहींत हे मुलें फार बारकाईनें पाहत असतात; ह्यांत शंका नाहीं. सारांश, शिक्षकानें विद्यार्थ्यांवर नजर ठेवावी, त्यांस हरएक प्रका-

रचें शिक्षण द्यावें, व त्यांच्या एकंदर वर्तनावर दाब ठेवावा. मात्र असें करितांना नेहमीं लक्षांत ठेवावें कीं कोणतीही सयुक्तिक गोष्ट सांगितली असतां मुलें त्याविरुद्ध वागत नाहींत; व शिक्षकाचें आपल्याविषयीं नेहमीं चांगलें मत असावें अशाविषयीं तीं नेहमीं उत्सुक असतात. ह्या नियमांना अनुसरून शिक्षकानें वागावें; म्हणजे त्याला अनेक मुलांचा बंदोबस्त ठेवितां येईल; व तो ठेवितांना विशेष त्रासही पडणार नाहीं.

तथापि वर्गाचा बंदोबस्त ठेवीत असतां शिक्षकाची विद्यार्थ्यांचा बंदोबस्त ठेवणें म्हणजे त्यांस एकाद्या निर्जीव पदार्थाप्रमाणें वागवावयाचें नाहीं. केव्हां केव्हां अशी इच्छा असते कीं, मुलांनीं अगदीं हूं कीं चूं करूं नये. ही इच्छा अयोग्य आहे, असें येथें सांगणें अवश्य आहे. वर्गांत एकादा विषय सुरू असतां त्या विषयाच्या शिक्षणास अडथळा येणार नाहीं, इतका बंदोबस्त व शांतता वर्गांत रहावी, म्हणजे झालें. मुलांनीं अगदीं वर मान करूं नये अशी इच्छा त्यानें धरूं नये. उदाहरणार्थ अंकगणित व मोडी वाचन हे विषय घेऊं. अंकगणिताचें उदाहरण सोडवीत असतां मुलांस अगदीं मुकाब्यानें बसण्यास शिक्षक सांगेल तर त्यांत कांहीं दोष नाहीं. परंतु मोडी वाचनाच्या फायली किंवा पत्रें तीं वाचूं लागतील, तेव्हां तितकी शांतता राहणें अशक्य आहे. मुलें स्वभावतः चंचल असावयाचींच; व त्यांचा हा चंचलपणा अगदीं घालवून उपयोग नाहीं. म्हणून एकाद्या मुलानें किंचित् चळवळ केली कीं, त्यानें आपला हुकूम तोडिला असें मानणें अन्यायाचें होईल; व तेणेंकरून

विद्यार्थ्यांस निर्दयपणानें वागविल्याप्रमाणें होऊन त्यांचा बंदोबस्त ठेवितां येणार नाहीं. सारांश, मुलांचा स्वभाव चंचल असतो हें नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे, व त्या बेतानेंच शाळेंत व्यवस्था ठेवण्याचे उपाय योजिले पाहिजेत. हे उपाय योजितांना मुलांच्या आरोग्याचाही विचार केला पाहिजे. म्हणजे वर्ग अशा जागीं बसवावे कीं, तेथें शुद्ध हवा सतत खेळती रहावी; मात्र हवेचा प्रत्यक्ष लोट मुलांच्या आंगावर येऊं नये. तसेंच उन्हाळ्यांत उन्हापासून व हिवाळ्यांत थंडीपासून इजा त्यांस होईल तितकी कमी व्हावी; व पावसाळ्यांत जमिनीस ओल वगैरे नसावें. इतके उपाय योजिले असतां साधारणतः कोणत्याही ऋतूंत मुलांच्या आरोग्यास इजा पोहोंचणार नाहीं. तथापि ह्या संबंधानें शिक्षकानें आणखी असें करावें कीं, मुलांस एकाच स्थितींत फार वेळ ठेवूं नये; म्हणजे तास अर्धतासानें त्यांजकडून थोडीशी कवाईत वगैरे करवावी. तसेंच मुलांचें लक्ष अभ्यासाकडे एकसारखें राहिल अशा रीतीनें विषय वरचेवर बदलावे. एकादा कठीण विषय फार वेळ शिकवीत बसल्यास मुलांच्या ग्रहणशक्तीवर फाजील ओझें पडून तीं कंटाळतात, व तेणेंकरून त्यांच्या मेंदूस फार त्रास होऊन त्यांच्या आरोग्यासही धक्का पोहोंचण्याचा संभव असतो. सारांश, कोणते उपाय केव्हां योजावे ह्याविषयीं अजमासानें नियम ठरवितां येणार नाहीत. कोणता विषय केव्हां बंद करावा, पुढें कोणता सुरू करावा इत्यादि गोष्टींचा निर्णय शिक्षकानें प्रत्यक्ष अवलोकनानें ठरविला पाहिजे. शर्यतीच्या घोड्याप्रमाणें हल्लीं शाळांची स्थिति झाली आहे. त्या घोड्याला जसें वर्तुळाबाहेर

किंचित्ही जातां येत नाहीं, तसें शिक्षकाला वेळापत्रका-
बाहेर थोडें देखील पाऊल टाकितां येत नाहीं. ह्यामुळे
नेहमीं उठून तोच तो क्रम शाळांतून सुरू राहतो, व तेणें
करून मुलांस फार कंटाळा येतो. तेव्हां हें वेळापत्रकांचें
बंधन थोडें बहुत शिथिल केलें असतां हा कंटाळा
शिक्षकांस घालवितां येईल. अभ्यासाचा मुलांस कंटाळा
आला आहे असें वाटल्याबरोबर शिक्षकानें त्यांस लष्करी
कवायतीप्रमाणें धाटानें वर्गांतून थोडा वेळ उघड्या जा-
गेंत न्यावें; व साधल्यास अशा प्रसंगीं बाजाचा किंवा
दुसऱ्या एकाद्या वाद्याचा उपयोग करावा, ह्मणजे मुलां-
चा कंटाळा तेव्हांच जाईल. अशा प्रकारच्या उपायांनीं
त्यांचा बंदोबस्त ठेवण्यास शिक्षकाला फारसा त्रास
पडणार नाही. मुलांचें लक्ष शिक्षणाकडे उत्तम

अभ्यासाचा कंटाळा घा- प्रकारें लागलें पाहिजे खरें;
ठविण्यास कवाईत वगैरेचा परंतु त्यांच्या शरीराला समाधान
जरूर.

नसेल तर तसें लक्ष लागणार
नाहीं. ह्यासाठीं कवायतीसारखे उपाय शिक्षकानें वारंवार
योजिले पाहिजेत. तथापि त्यानें हेंही पक्कें लक्षांत ठेवावें
कीं, शिक्षणाचा मुख्य हेतु ह्मणजे, मुलांचें बुद्धि-
सामर्थ्य वाढून तीं उत्तरोत्तर अधिक नीतिमान् होत जावीं,
इतकाच आहे. हा हेतु साध्य व्हावा, एवढ्याचसाठीं हे
इतर उपाय आरंभीं योजावयाचे आहेत.

शिक्षणाचे हेतु सिद्धीस जावे ह्मणून तें सुरू असतां
वर्गांत एक प्रकारचा बंदोबस्त
विद्यार्थ्यांनीं शिक्षकाचा
अधिकार बिनतकार मान-
णें जरूर आहे. तथापि शि- रहावा लागतो; व तो ठेवितां
यावा म्हणून शिक्षकाला कांहीं

शिक्षकानें आपला अधिकार मिरवितां कामा नये. अधिकार असतो. हा अधिकार विद्यार्थ्यांनीं विनतक्रार मानणें, ह्यालाच उत्तम वळण असें म्हणावयाचें. शाळेंतील सर्व विद्यार्थ्यांना असें वळण लागलें पाहिजे; परंतु हें लावण्याकडे शिक्षकानें सर्वकाळ लक्ष देऊन उपयोग नाही. हवा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगाभोंवतीं सर्वकाळ असते, परंतु ती त्यांस कळून येत नाही; तथापि ती आपलें कार्य करीत असते. त्याचप्रमाणें मोठेपणीं देखील विद्यार्थ्यांस कोणत्याही गोष्टींत व्यंग पडूं नये; म्हणून हें उत्तम वळण त्यांस शाळेंत सर्वकाळ लावावयाचें आहे. असें वळण त्यांस लागलें असतां तीं उत्तरोत्तर चांगलींच होत जातात. म्हणून शिक्षकाचे हुकूम आपणांस निमूटपणें पाळणें इष्ट आहे, अशी विद्यार्थ्यांची समजूत झाली पाहिजे; व ही समजूत आपल्या अधिकाराचा जोर न दाखवितां जितकी गोडी गुलाबीनें होईल तितकी करावी.

विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर दाब ठेवण्यास अनेक उपाय शिक्षकाला योजितां येण्यासारखे आहेत. ह्यांपैकीं कोणत्या उपायाचा कितपत उपयोग करावयाचा तसेंच प्रथम कोणता योजावयाचा, नंतर कोणता योजावयाचा ह्याचा निर्णय शिक्षकानेंच केला पाहिजे; व तो वर्गाची प्रत्यक्ष स्थिति ध्यानांत आणून तिच्या अनुरोधानें केला पाहिजे. वर्गांत बंदोबस्त राहिलाच पाहिजे; म्हणून आपले हुकूम पाळण्यास शिक्षकानें विद्यार्थ्यांस भाग पाडिलें पाहिजे. मग क्वचित् प्रसंगीं त्यांजवर सक्ती करावी लागली तरी हरकत नाही. विद्यार्थी आज्ञाधारक होण्यास उत्तम उपाय

त्यांच्या वर्तनावर छाप वसविण्याचे अनेक उपाय.

कोणते, हा प्रश्न अति महत्त्वाचा आहे. हे उपाय तीन आहेत:—(१) त्यांजवर नजर ठेवणे, (२) प्रसंगानुसार त्यांस शाबासकी देणे किंवा ताकीद, धमकी वगैरे देणे; आणि (३) गैरशिस्त वागल्यास त्याबद्दल योग्य शासन करणे. ह्या तीन उपायांनी विद्यार्थ्यांचे विचार त्याला सुधारता येतील. उत्तम प्रकारच्या वळणाचा मजबूत पाया शाळेत घालावयाचा असेल, तर मुलांवर वजन ठेवण्यास सर्वोत्कृष्ट उपाय कोणता, ते शिक्षकाने प्रथम ठरविले पाहिजे; व तो उपाय त्याने प्रतिदिवशीं अमलांत आणिला पाहिजे. ह्या गोष्टीचा निर्णय त्याने स्पष्ट रीतीने आपल्याशीं एकदां कायमचा ठरवून टाकावा. शिक्षकांचे विद्यार्थ्यांवर वजन बसण्याचे मुख्य साधन त्याचे नेत्रेंद्रिय किंवा नजर हे होय. ह्याच्या खालोखाल वाचाशक्ति अथवा स्वर किंवा इतर सांकेतिक खुणा. अशा खुणा ठरविल्याने त्याला प्रत्यक्ष बोलण्याचा प्रसंग येत नाही. अगदीं शेवटचा उपाय शिक्षा. हा अगदीं निदानीचा असून अति जरूर पडेल तेव्हांच योजावयाचा आहे.

शिक्षकाचे विद्यार्थ्यांवर वजन पडण्यास जीं अनेक साधने आहेत, त्यांतील मुख्य साधन त्याचे नेत्रेंद्रिय होय. मुलांस प्रत्यक्ष रागे भरल्याने त्यांजवर लवकर दाब बसत नाही; परंतु नजरेने फार लवकर बसतो. नजरेने दाब जितका लवकर बसतो तितका नुसत्या रागे भरण्याने बसत नाही, अशी मुलांची एकदां खातरी मात्र झाली पाहिजे. म्हणून ज्या विद्यार्थ्यास उत्तम वळण लावावयाचे असेल, त्यांच्या वर्तनावर नजर

पहिला उपाय—नेत्रेंद्रिय किंवा नजर.

ठेवणें शिक्षकाला अवश्य आहे. ह्यासाठीं शालेंत घडणाऱ्या हरएक गोष्टीवर होतां होई तों शिक्षकानें नजर ठेवावी. ही गोष्ट तो लक्षांत ठेवणार नाही, तर मोठी चूक होईल. मुलांवर नजर ठेवितां यावी, म्हणून वर्ग अशा रीतीनें बसविला पाहिजे कीं, शिक्षकाची नजर सर्वांवर सहज पोहोचेल. सर्व मुलांवर त्याची नजर राहणार नाही, तर त्यांच्यावर दाब ठेवण्याचें एक मोठें साधन त्यानें आपण होऊन गमाविल्याप्रमाणें होईल; व ह्यामुळें पर्यायानें विद्यार्थ्यांचेही त्यानें विनाकारण नुकसान केल्याप्रमाणें होईल. मुलांवर छाप बसविण्यासाठीं शिक्षकानें शब्दांचा उपयोग कितीही शहाणपणानें केला तरी त्यावरून त्याच्या आंगचें पाणी विद्यार्थी ओळखीत नाहींत; तर त्याच्या नजरेवरूनच ओळखितात. शब्दांचा परिणाम मुलांवर होण्यास कांहीं काळ लागतो; नजरेचा क्षणांत होतो. तसेंच मुलांनीं सद्वर्तन ठेविलें असतां त्यांना शाबासकी देणें अवश्य असतें, व दुर्वर्तन केलें असतां रागें भरणें अवश्य असतें; आणि नजरेनें हें काम जितकें लवकर होतें, तितकें दुसरें कशानेही होत नाहीं; कोणत्या प्रसंगीं शिक्षकाची नजर कशी बदलते, इकडे विद्यार्थ्यांचें नेहमीं लक्ष असतें; व ह्यामुळें त्याच्या नजरेवरून तो रागांत आहे किंवा आनंदांत आहे, हें तीं बहुधा विनचूक ओळखितात. शिवाय नजरेचें काम अति जलद व अति गुप्त रीतीनें चालतें. वर्ग सुरू असतां शिक्षकाचें मनोगत विद्यार्थ्यांस कळण्यास नजरेसारखें दुसरें तारायंत्र नाहीं. तसेंच आगगाडीवरील तारायंत्रानें बातमी पाठवितांना एकादे वेळीं कमजास्त शब्द पडून भलताच अर्थ होण्याचा संभव असतो. परंतु

ह्या नजरेच्या तारायंत्राने मुलांची भलती समजूत होण्याच्या मुळीच संभव नाही असे म्हणले तरी चालेल. मुलांस शावासकी किंवा ताकीद, धमकी, घमसे देतांना शिक्षक पदोपदी शब्दांचा उपयोग करू लागेल तर तिकडे त्याचा फार वेळ मोडेल. परंतु नजरेने हेच काम एका क्षणांत अधिक चांगल्या रीतीने होईल. शिवाय ह्यामुळे वर्गातील अभ्यासास मुळीच व्यत्यय येणार नाही. ह्मणून आपले हेतु मुलांस कळवावयाचे असतां शिक्षकाने नजरेचा उपयोग करावा. एरव्ही त्याला मुलांवर चांगलेसे वजन ठेवितां येणार नाही; व त्याचे अति नुकसान होईल. ह्या नजरेच्या योगाने शिक्षक आणि विद्यार्थी ह्या उभयतांना एकमेकांचे हेतु हळू हळू विनचूक करू लागतात; व हे सर्व कृत्य गुप्त रीतीने होत असते. ह्यामुळे शाळेचा बंदोवस्त ठेवण्याचे कामी ह्या नजरेचा उपयोग फार होतो. एकाद्या मुलाने कांहीं गुन्हा केला असतां त्याचा चारचौघांत डंका वाजवून त्यास उघड रीतीने शिक्षा करण्यापेक्षां होईल तितकी गुप्त रीतीने केली असतां अधिक फायदा होतो. तसाच फायदा केवळ नजरेने विद्यार्थ्यांवर दाब ठेविला असतां होतो. तारायंत्रासाठीं एक प्रकारची सांकेतिक भाषा ठरविलेली असते; ती तारमास्तरांना मात्र कळते. त्याचप्रमाणे ज्या मुलाने गुन्हा केला असेल, त्याजकडे शिक्षकाने हळूच पहावे, ह्मणजे त्या नजरेचा बोध त्याला मात्र होईल. शाळेत मुलांनी गुन्हे केले असतां त्यांबद्दल त्यांना अशा गुप्त रीतीने शासन करावे; ह्मणजे गुन्हेगारास मात्र त्याचा बोध व्हावा; इतरांच्या लक्षांत ते येऊ नये. अशा गुप्त रीतीने

नजर ठेवणें फार महत्वाचें आहे. वर्गांत सर्व मुलांस एक-दम शिक्षण देण्यांत शिक्षक गढून गेलेला असतो खरा, तथापि विद्यार्थ्यांस सूचना करण्याचे प्रसंग त्याला वेळो-वेळीं येतात; व त्या सूचना अशा असतात कीं, त्यांचा संबंध सर्व मुलांशीं नसून एकाद्याशींच असतो. म्हणून ज्या मुलास सूचना देणें असेल त्यासच ती कळावी, इतरांस कळूं नये; अशा रीतीनें शिक्षकानें ती दिली तरच तिचा उपयोग होईल. एकादा मुलगा गैरशिस्त मार्गास लागणार आहे, असें शिक्षकास कळलें असतां त्या मुलाला त्या मार्गापासून परावृत्त करण्यासाठीं कित्येक वक्तशीर सूचना करणें शिक्षकाचें कर्तव्य आहे. अशा प्रसंगां तर ह्या सूचना गुप्त रीतीनें करणेंच अवश्य आहे. मुलास हर-एक प्रकारची ताकीद शिक्षकानें त्याच्या सर्व सोबत्यांसमक्ष दिली असतां तिचा फारसा उपयोग होत नाही; व ह्याचा दोष त्याच्याच माथीं आहे. मुलाला रागें भरावयाचें तें सर्वासमक्ष भरलें असतां आपण निरपराधी आहों, असें सिद्ध करण्यास तो मुलगा झटतो; पस्तु त्याच्या मनांत असले खोटे विचार उत्पन्न होणें फार अनिष्ट आहे. मुलांना सुद्धां स्वाभिमान असतो; ह्मणून सर्वांदेखत आपली फजिती व्हावी हें त्यांस पसंत नसतें. ह्मणून त्यांस ताकीद द्यावयाची ती नुसत्या नजरेनें द्यावी; ह्मणजे सर्व वर्गांत त्याची फजिती होत नाही. तसेंच अशा गुप्त रीतीनें ताकीद दिली असतां आपल्या वर्तनांत होईल तितकी सुधारणा करण्यास तीं झटतात. मुलांनीं सद्वर्तन ठेविलें असतां त्यांना शाबासकी देणें तीही अशा गुप्त नजरेनेंच द्यावी; ह्मणजे तसें आचरण करण्यास त्यांना अधिक उत्तेजन

येईल. शिवाय अशा गुप्त रीतीनें शाबासकी दिली असतां मुलांना असें वाटतें कीं, शिक्षकाचा ग्रह आपल्याविषयीं चांगला होत चालला आहे. परंतु हीच शाबासकी वर्गांत सर्व मुलांस कळेल अशा रीतीनें प्रत्यक्ष बोलून दिली तर विद्यार्थ्यांस गर्व होण्याचा संभव आहे; तसा संभव नुसत्या नजरेनें दिल्यास नाही. सारांश, मुलांवर छाप बसविण्यास शिक्षकाला इतर अनेक उपाय योजितां येतील; परंतु ह्या नजरेप्रमाणें काम कोणत्याही उपायानें होणार नाही. तसेंच हा उपाय सर्व प्रसंगीं सारखा लागू पडणारा असून ह्यानें इष्ट कार्य अति त्वरित होतें; आणि ह्याच्या इतका ममतेचा व मुलांस उत्तेजन देणारा दुसरा एकही उपाय नाही; हें वरील सर्व विवेचनावरून स्पष्ट रीतीनें ध्यानांत येईल. शाळा सुटपर्यंत शिक्षकाची नजर सर्वांवर सारखी असते, अशी एकदां मुलांच्या मनाची खातरी झाली, म्हणजे त्याची अधिकाधिक छाप बसल्याशिवाय राहत नाही; आणि अशी छाप एकदां बसली म्हणजे त्याचा अधिकार तीं अगदीं मुकाट्यानें मानितात. —

मुलांवर वजन बसविण्याच्या कार्मीं नेत्रेंद्रियाच्या खा-

लोखाल उपयोग वाचाशक्तीचा

दुसरा उपाय—वाचा-
शक्ति किंवा स्वर.

किंवा स्वराचा होतो. त्यांस नु-

सतें वळण लावावयाचें असतां

नजरेचा उपयोग जितका वरचेवर होईल, तितका स्वरा-

चा होणें अशक्य आहे. स्वराचा उपयोग सामान्य

शिक्षण देण्यासाठींच प्रायः करणें इष्ट आहे. प्रत्येक मु-

लाच्या आंगचा दोष घालविण्यासाठीं नजरेचा उपयोग

करणें इष्ट आहे; व तोही अगदीं गुप्त रीतीनें. परंतु

स्वराची गोष्ट तशी नाही. मुलांस उत्तम वळण लावण्यासाठी शिक्षक जेव्हां जेव्हां प्रत्यक्ष उपदेश करील किंवा रागें भरेल, तेव्हां तेव्हां त्या भाषणांपासून सर्व मुलांवर एकसारखा परिणाम झाला पाहिजे. अशा रीतीने सर्व मुलांना एकदम शिक्षण देण्याचें सामर्थ्य शिक्षकाच्या भाषणांत असलें पाहिजे. तथापि हें सामर्थ्य त्याच्या भाषणांत येण्यास त्यानें शब्दांचा उपयोग फार थोड्या वेळीं व मोठ्या विचारानें करावा. पुष्कळ शिक्षकांची अशी समजूत असते कीं, आपण मुलांस वारंवार रागें भरलों असतां आपली छाप त्यांजवर अधिक बसेल. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. विद्यार्थी विनाकारण फाजील बोलूं लागले असतां त्यांना वळण नाही असें आपण म्हणतो. तीच गोष्ट शिक्षकांनाही लागू आहे. म्हणजे चांगला बंदोबस्त ठेवण्यासाठी त्यांनींही विद्यार्थ्यांस वारंवार बोलणें बरें नाही. शिक्षक जेव्हां जेव्हां रागें भरेल तेव्हां तेव्हां सर्व मुलांना पक्कें वाटलें पाहिजे कीं, ह्या वेळीं रागें भरणेंच योग्य होतें. शिवाय हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, शिक्षकाचा उपदेश कितीही अमूल्य असला तरी तो वारंवार करून उपयोग नाही; कारण तेणेंकरून त्याची किंमत कमी होते. तसेंच माराची, शालेंतून घालवून देण्याची किंवा इतर कोणत्याही प्रकारची धमकी शिक्षक उठल्या बसल्या देऊं लागला तर तिचीही भीति मुलांस वाटेनाशी होते. कित्येक शिक्षक धमकी द्यावयाची ती मोठ्यानें ओरडून देतात; कारण त्यांस वाटतें कीं, मोठ्यानें धमकी दिली असतां मुलें फार भिऊन जातात. परंतु वास्तविक परिणाम उलट घडतो; म्हणजे मुलांस तशा धमकीचें भय

लवकरच वाटेनासें होतें. एका ग्रंथकाराचें ह्या विषयासंबंधानें ह्मणणें मोठें सयुक्तिक आहे. तो ह्मणतो:—“ अधिकाराचा उपयोग उठल्या बसल्या किंवा अविचारानें केला, तर त्याचा बोज जितका कमी होतो, तितका दुसऱ्या कोणत्याही कारणानें होत नाही. पहा, गिरणींतील यंत्रांचा आवाज सारखा सुरू असतो, परंतु त्याची कोणास भीति वाटत नाही. त्याचप्रमाणें मेघगर्जनाही सतत सुरू राहिल तर तिजपासून लोकांच्या मनांत भीति उत्पन्न होणार नाही.” सारांश, शिक्षक मुलांचे दोष वरचेवर काढीत बसेल तर नीतिदृष्ट्या त्याची छाप त्यांजवर बसेनाशी होईल. ह्या गोष्टीचा अनुभव आपण आपल्यावरून पहावा. आपणास कोणी उठल्या बसल्या शहाणपणाच्या गोष्टी सांगू लागला तर तें आपणास आवडेल काय ? मुलांची स्थितिही आपल्याप्रमाणेंच आहे; ह्मणजे त्यांना देखील ह्या गोष्टीचा तिटकारा आहे; व हें वाजवीच आहे. वरचेवर एकाच प्रकारच्या धमक्या दिल्या असतां त्यांपासून कांहींएक फायदा न होतां उलट शालेंतील शिस्त मोडण्याचा संभव आहे, अशी शिक्षकाची सहज खातरी होईल.

ज्या तीन उपायांचा विचार आपणांस करावयाचा होता, त्यांपैकीं शेवटचा उपाय तिसरा उपाय—शिक्षा. राहिला. तो गुन्हांबद्दल शिक्षा करणें हाच होय. हा अगदीं निदानीचा असून ह्याचा उपयोग क्वचित् प्रसंगींच करावयाचा आहे. शिक्षा कधींच करूं नये, असें येथें प्रतिपादन करावयाचें नाही, कारण शिक्षक आपलें कर्तव्य बजावीत असतां ह्या उपायाचा क्वचित् उपयोग केल्यावांचून त्यांचें चालावयाचें नाही.

कोणत्याही प्रकारचा बंदोबस्त ठेवावयाचा ह्मणजे तो ठेवणाऱ्या अंमलदारास कांहीं अधिकार द्यावा लागतो. तसेंच हा अधिकार कोणी जाणून बुजून झुगारून देईल तर त्याला शिक्षा करण्याची त्या अंमलदारास परवानगी असली पाहिजे. नाहीतर त्याचा अधिकार कोणी जुमानणार नाही. ह्मणून शिक्षा करण्याचा अधिकार शिक्षकाला असला पाहिजे. तथापि अति क्षुल्लक गुन्ह्यांबद्दल शिक्षा करणे इष्ट नाही. स्काटलंडांत पूर्वी लहानसान अपराधाबद्दलही शिक्षा करण्याचा प्रघात होता, परंतु तो अति अविचाराचा व निर्दयपणाचा होता,* हें उघड आहे. तथापि हल्लीं तेथें सुरू केलेल्या नवीन शिक्षणपद्धतीमुळे हा प्रकार बंद होत चालला आहे. आतां स्काटलंडांत मुलांस शिक्षा करण्यासाठी शिक्षक पूर्वी असुरी उपाय योजीत; परंतु त्यांपासून सुपरिणाम घडतात असें ते तेव्हां सिद्ध करून दाखवीत; ह्मणून त्यांस फारसा दोष देण्यास जागा नसे. तसेंच असेही पुष्कळ लोक त्या देशांत अद्यापि हयात आहेत कीं, चांगल्या विचारी शिक्षकांच्या हातून त्यांनीं लहानपणीं चाबकाचा मार खाल्लेला आहे; आणि त्यांचें असेही ह्मणणें आहे कीं, त्या मारामुळे आपली सुधारणा झाली आहे. मूळ पुस्तकाचे कर्ते प्रोफे० काल्डरवूड ह्यांनीं देखील अशी शिक्षा भोगिली असून

* हें वर्णन आपल्या डकडील स्थितीलाही जुळतें, असें ध्यानीं येईल. तात्या पंतोजींच्या घोड्या, मिरच्यांच्या धुऱ्या, कोलदांडे, खुर्च्या वगैरे प्रकार आतां राहिले नाहीत. तथापि शिक्षकानें होतां होईतो छडीलाही शिवावयाचें नाही, असा निश्चय केला असतां फार बरें होईल.

(भा. क.)

तेणेंकरून आपला फार फायदा झाला आहे, असें त्यांनीं म्हटलें आहे. अशा शिक्षांपासून तेव्हां कितीही फायदे झाले असले तरी एक गोष्ट निर्विवाद आहे. ती ही कीं, स्काटलंडांत शारीर शिक्षा करण्याचे अति निंदास्पद प्रकार पूर्वीं सुरू होते, असे लेख आहेत. त्यांवरून असें ठरतें कीं, लोकांत शिक्षणप्रसार कसा करावा, ह्यांचें तेथील लोकांस तेव्हां फारसें ज्ञान नव्हतें; व मानवी स्वभावाचें ज्ञानही त्यांना तात्पुरतेंच होतें. ही स्थिति फार दोषास्पद होती, हें उघड आहे. तथापि हल्लीं ह्या शिक्षा तिकडे बहुतेक बंद होत आल्या आहेत. पूर्वीं शारीर शिक्षा करण्याच्या साधनांचा तेथें वारंवार उपयोग करीत असत; व असा पदोपदीं उपयोग केल्यामुळेच त्यांचा मुलांना मुळींच बाऊ वाटत नसे. ह्यामुळे अधिकाधिक लज्जास्पद असे शिक्षा करण्याचे प्रकार शोधून काढण्याची इच्छा शिक्षकांस होत असे. परंतु ही इच्छा फार घातक होय. अशा रीतीनें शारीर शिक्षेचे अति लाजिरवाणे प्रकार तिकडे प्रचारांत आले. ह्यासंबंधानें स्काटलंडांतील एका शाळेंतील एका दुर्दैवी मुलाच्या स्थितीचें वर्णन पुढें दिलें आहे:—“एकदां एका वर्गांतील सर्व मुलांनीं एकदम मोठा गोंगाट केला. तेव्हां शिक्षकानें गरीब विचाऱ्या एका मुलाला पकडून त्याला धुरांड्यांतून गजांच्या जाळींत डोकें वर काढून उभें राहण्याची शिक्षा दिली; व तीही ऐन उन्हाळ्याच्या दिवसांत. तो विचारा ह्या निंद्य प्रकारच्या कैदेतून सुटला तेव्हां त्याचें तोंड जळमटांनीं भरून काळें झालें होतें. तशा स्थितींत तो वर्गांत येऊं लागला; तेव्हां त्याची थट्टामस्करी करण्याची शिक्षकानें त्याच्या

सोबत्यांस फूस दिली. कारण त्याची जास्त फजिती उडविण्याचा शिक्षकाचा हेतु होता. परंतु हे सर्व सोबती त्याच गुन्ह्यांत सामील होते; आणि त्यांपैकी पुष्कळजण तर पुढारी होते.” अशा प्रकारच्या शिक्षा ऐकून कोणाच्याही आंगाचा थरकांप होणे साहजिक आहे. तसेंच, ह्या शिक्षा मुलांनीं निमूटपणें सहन केल्यानें त्यांच्या नैतिक मनोवृत्तींवर फार वाईट परिणाम घडतात. ह्मणून ह्या शिक्षा अति निंद्य होत. छडीनें किंवा चाबकानें मुलांस फोडून काढणेंही निंद्य होय. कित्येक शिक्षक बुक्क्यांनीं किंवा पुस्तकांनीं ठोक देतात; परंतु अशा रीतीनें शिक्षा करणे अगदीं अन्यायाचें आहे. काचित् प्रसंगीं मुलांस लाथ मारण्याचीही इच्छा शिक्षकास होते. परंतु असा विचार मनांत उद्भवल्याबरोबर त्याच्या मनाला इतका उद्वेग झाला पाहिजे कीं, तसला विचार त्याच्या मनांत पुनः कधीं येऊं नये. शालेंत चांगल्या गोष्टीचें वळण लावण्यास लक्षाप्रहरांचा उपयोग करणे अति निंद्य होय. स्काटलंडांत पूर्वी चाबकानें शिक्षा करण्याची वहिवाट होती; व तेव्हांही शिक्षण काळजीपूर्वक व पूर्णपणें मिळत असे, हें खरें. तथापि तेव्हां शिक्षण कितीही चांगलें मिळत असलें तरी मुलांस शिक्षा होत असे ती वारंवार अविचारानें व अन्यायानें होत असे. तेथील शिक्षेचे कित्येक लज्जास्पद प्रकार वर दर्शविले आहेत. तशा शिक्षा काचित् प्रसंगींच होत असत, हें खरें. तथापि उठल्या बसल्या चाबकाशीं गांठ ठेवण्याची मात्र शिक्षक ना संवय असे. ह्यामुळे बहुतेक शिक्षक शिक्षा करीत ती वर्गांत योग्य बंदोबस्त ठेवितां न आल्यामुळे

चिरडीस जाऊन करीत. मुलांनीं गुन्हा केला असतां त्यांनीं तसा गुन्हा पुनः करूं नये म्हणून त्यांस शिक्षा करावयाची; परंतु हा उद्देश अशा प्रसंगीं ते शिक्षक अगदीं विसरत, ह्यांत तिळमात्र शंका नाही. सारांश, मुलांना वारंवार शिक्षा करण्याचा मोह तेव्हां शिक्षकांस पडत असे. अशा प्रकारच्या शिक्षांमुळे मुलांची मनें उन्नत स्थितीस न पावतां तीं कोडगीं होण्याचा मात्र संभव आहे. प्रोफे. काल्डरवूड ह्यांनीं स्वतः लहानपणीं शाळेंत कि-त्येक दिवस एका शिक्षकाच्या हाताखालीं मोठ्या विपत्तींत काढिले असून त्यांचें आपणास पक्कें स्मरण आहे; असें त्यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. मागील भागांत एका शिक्षकाची हकिकत दिली आहे. त्या शिक्षकाप्रमाणें ह्यालाही केव्हां केव्हां देहभान मुळींच राहत नसे; ह्यामुळे तो निर्दयपणानें सरसकट सर्वास मारीत सुटे. ह्याचा परिणाम लवकरच असा झाला कीं, वर्गांत जिकडे तिकडे वेबंदशाहीचीं चिन्हे दिसूं लागलीं. अखेरीस असें झालें कीं, मुलांच्या मनांत आपल्या संबंधानें कुतर्क सुरू आहेत, असा संशय शिक्षकास नेहमीं येऊं लागला. ह्या संशयानें त्याला इतकें ग्रासिलें कीं, आपल्याविरुद्ध कट करणाऱ्या मुलांचा सूड उगविण्यास तो फार आतुर असे; व तशी संधी लवकर सांपडावी म्हणून चाबूक हातांत घेऊन तो वर्गाच्या दरवाज्यामार्गे आंतल्या बाजूस उभें राहून बाहेर काय चाललें आहे हें चोरून फटींतून पाही. परंतु मुलांनाही त्याचा संशय येऊं लागला. म्हणून दरवाज्याच्या फटींतून प्रथम चोरून पाहिल्याशिवाय मुलें वर्गांत शिरतनाशीं झालीं. दरवाज्याच्या फटीच्या आड

कांहीं आल्यामुळे उजेड बंद झाला आहे, असे त्यांस आढळले म्हणजे एकजण दरवाजा जोराने मार्गे ढकलून दाबून धरी, व बाकी सर्व मुले एकदम खोलीत घुसत. ह्यामुळे शिक्षकाचा उद्देश फसे, व मुले केव्हांच आपापल्या जागी जाऊन बसल्यामुळे त्यांना हर्ष होई; पुढे शिक्षक मार्गे वळून निर्दयपणाने सर्वांवर चाबूक उगारून लागला, म्हणजे दरवाजा दाबून धरलेल्या मुलालाही चट्कन तोंड फिरविण्यास व फटका चुकविण्यास चांगली संधी सांपडे. पुढे लवकरच गोष्ट निकरास गेली. शिक्षकाविरुद्ध मसलत करण्यासाठी मुलांनी सभा भरविली; तेव्हां त्या सभेत ठरले की, शिक्षकाचा चाबूकच प्रथम नाहीसा करावयाचा; कारण तोच सर्व दुःखांचे कारण आहे. ह्मणून चांगलीशी संधी मिळाल्याबरोबर मुलांनी चाबूक लपवून ठेविला; व शाळा सुटल्यावर मोठ्या आनंदाने तो हळूच बाहेर आणिला. त्याचे पुढे काय करावे अशी त्यांस पंचाईत पडली; परंतु तिचे निवारण लवकरच झाले. कारण एक रिकामी गाडी रस्त्याने चाललेली त्यांस आढळली, तेव्हां तीत तो चाबूक त्यांनी टाकून दिला. परंतु गाडीवानाच्या लक्षांत ते न आल्यामुळे गाडीबरोबर तो चाबूक गेला. तिसरे प्रहरी गाडी तळावर गेल्यावर गाडीवानाने नित्यक्रमाप्रमाणे कोणाचे कांहीं सामान गाडीत राहिले आहे की काय हे शोधून पाहिले; तेव्हां हा विलक्षणच जिन्नस त्याला त्या दिवशी आढळला. अर्थात् ह्या जिनसाचा ताबडतोब तपास करण्यास कोणी येण्याचा संभव नव्हता. इकडे आपला चाबूक कसा नाहीसा झाला, ह्याचे शिक्षकास कित्येक दिवस माठे ग्रह

पडलें. अखेरीस त्यानें जुन्या चाबकाऐवजीं एक चाम-
ड्याची वादी आणिली; व ती चोरीस जाऊं नये ह्मणून
त्यानें ती कुलपांत ठेविली. ह्यास्तव ती डोळ्यासमोर
नसल्यामुळें तिचा उपयोग वारंवार होईनासा झाला.
जुना चाबूक नेहमीं टेवलावर असल्यामुळें त्याचा उप-
योग वारंवार होत असे. अशा रीतीनें शिक्षक व विद्यार्थी
ह्या उभयतांचीही साडेसाती संपली.

सारांश, पूर्वीच्या काळांत शारीर शिक्षा वारंवार करीत,
व तीही फार कडक असे, ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट
आहे, असें वरील विवेचनावरून
शारीर शिक्षेची क्वचित् ध्यानीं येईल. तथापि अशी
आवश्यकता.

शिक्षा करण्याचा अधिकार
शिक्षकास असला पाहिजे, हें उघड आहे. शारीर शिक्षा
ह्मणजे घातकच, मग ती कोणत्याही प्रकारची असो, असें
मत सांप्रत बहुतेक लोकांचें झालें आहे. इतकेंच नाहीं,
तर ज्यांचा अनुभव मोठा व विचार पोक्त आहेत, असे
कित्येक विद्वान्ही ह्या मताचें पुष्टीकरण करितात. तथापि
हें मत सयुक्तिक दिसत नाहीं. शिक्षणप्रसारासंबंधीं
व्यवस्था युनायटेड स्टेट्समध्ये अगदीं शिखरास जाऊन
पोहोंचली आहे; व तेथील विद्वानांचें मतही शारीर शिक्षेच्या

विरुद्धच आहे. तेथील न्यूयार्क
ह्या शिक्षेविषयीं युना-
यटेड स्टेट्समधील मत.
शहरांतील शाळाखात्याकडून
शिक्षकांस पुढें लिहिल्याप्रमाणें

सूचना आहे:—“ विद्यार्थ्यांचें लक्ष अभ्यासाकडे लागावें
ह्मणून त्यांस धक्के देणें, ओढणें, किंवा गदगदां हाल-
विणें, इत्यादि जवरीचे उपाय शिक्षकांनीं योजूं नयेत.”

ही सूचना देण्याचें कारण असें दिलें आहे :—अशा तऱ्हेच हरएक उपाय योजणें म्हणजे ती एक प्रकारची शारीर शिक्षाच होते; व हे उपाय दोषास्पद असून बोर्डानें ते मुद्दाम मना केलेले आहेत.” युनायटेड स्टेट्समध्ये मेरीलंड नांवाचें एक संस्थान असून त्यांत बाल्तिमोर म्हणून शहर आहे. तेथील शाळाखात्याचे नियमांत ह्या शिक्षेसंबंधानें न्यूयार्क येथील नियमांप्रमाणेंच तिटकारा दर्शविलेला आहे. तथापि न्यूयार्क येथील नियमांइतका स्पष्टपणें ह्या शिक्षेचा निषेध त्या नियमांत केलेला नाही. “शाळेंत मुलांस वळण कसें लावावें” ह्या संबंधानें तेथें कित्येक नियम ठरविलेले आहेत; त्यांत पुढील एकच उल्लेख ह्या शिक्षेसंबंधानें आढळतो :—“शाळांचा बंदोबस्त होतां होईतो शरीरशिक्षेशिवाय ठेविला पाहिजे; व अशा प्रकारची शिक्षा करणें भागच पडेल तेव्हां असिस्टंट मास्तरानें ती कधींच करावयाची नाही. मात्र हेड मास्तर गैरहजर असून शाळेची व्यवस्था पाहण्याचें काम असिस्टंट मास्तरकडे असेल, तेव्हां हा नियम त्यास लागू नाही.” ही अमेरिकेंतील स्थिति झाली. आतां प्रशिया देशाकडे लक्ष देऊं.

ह्या विषयासंबंधानें तेथें जो कायदा मंजूर झाला आहे, त्याचा एकंदर भावार्थही अमे-
प्रशिया देशांतील मत. रिकेप्रमाणेंच आहे. प्रशियांतील

सार्वजनिक शिक्षणाच्या व्यवस्थेचा सामान्य कायदा (जनरल लॉ) १८१९ त मंजूर झाला. पुढें मानसूर व्हिक्टर कझिन ह्यांनीं १८३१ त “प्रशियांतील सार्वजनिक शिक्षणाच्या स्थिती” संबंधानें फ्रेंच सरकारास

एक रिपोर्ट केला असून त्यांत ह्या कायद्याचें फार सूक्ष्म रीतीनें विवेचन केलेलें आहे. ह्या कायद्यांत शिक्षेसंबंधानें स्पष्ट रीतीनें पुढें लिहिल्याप्रमाणें अभिप्राय दर्शविला आहे—“ जिच्या योगानें मुलांच्या अब्रूस थोडाबहुत तरी धक्का पोहोंचण्याचा संभव आहे, अशी कोणतीही शिक्षा मुलास कांहीं झालें तरी करावयाची नाहीं; शरीर-शिक्षा आवश्यकच असतील तर त्यांत निर्दयपणाचा भाग मुळींच असूं नये; व त्यांच्या योगानें विद्यार्थ्यांच्या विनयवृत्तीस किंवा आरोग्यास कधींही इजा पोहोंचून उपयोग नाहीं. ” तेव्हां शरीरशिक्षेचा वरचेवर उपयोग करण्यासंबंधानें अलीकडे पुष्कळ दिवस लोकांस किती तिटकारा आलेला आहे, ह्याचें अनुमान वाचकांस वरील उताऱ्यांवरून पुरतें होईल. शिक्षणाच्या कामीं ह्या शिक्षेचा उपयोग कितपत करावा, ह्या संबंधानें एकमत मुळींच नाहीं. कित्येकांच्या मते ती थोडीबहुत करण्यास हरकत नाहीं; व कित्येक ह्मणतात कीं, ती अगदींच करावयाची नाहीं. तथापि ह्या सर्व मतांचा ज्यांनीं विचार केला आहे, त्या सर्वांचें मत असें आहे कीं, अशी शिक्षा वारंवार करणें निंद्य होय. शाळेंत मुलांस उत्तम वळण लावण्यास शिक्षा करण्याची फारशी आवश्यकता नाहीं; विद्यार्थ्यांची मानसिक आणि नैतिक उन्नति जसजशी होत जाईल तसतसें हें वळण लागत जाईल. तसेंच विद्यार्थ्यांवर छाप कोणत्या रीतीनें बसवावी ह्याविषयीं नवीन शिक्षकांस मोठा विवंचना पडते; व त्यांस वाटतें कीं, शरीरशिक्षा केल्यानें अशी छाप बसेल. परंतु ह्यांत कांहीं तथ्य नाहीं, असें वरील उताऱ्यांवरून सर्वांच्य

ध्यानांत येईल. तथापि कित्येक गुन्हे असे आहेत की, त्यांजबद्दल शिक्षा करणेंच योग्य आहे. मात्र अशी शिक्षा काचित् करणें युक्त असलें तरी तो अगदीं निदानीचा उपाय शिक्षकानें समजावा. मुलें प्रौढ होत जातील व त्यांचे आंगीं आत्मसंयमन अधिकधिक येत जाईल, तसतसा ह्या शिक्षेला फांटा दिला पाहिजे. सारांश, ही शिक्षा केव्हां करावयाची व केव्हां नाहीं, ह्या संबंधानें शिक्षकानें पूर्ण विचार करून आपलीं मतें ठाम ठरविणें अवश्य आहे. शाळेसंबंधीं जीं जीं कामें शिक्षकास करावीं लागतात, त्यांपैकी शिक्षा करण्याचें काम त्यानें मनांत आल्याबरोबर कधीं करूं नये.

शाळेचा बंदोबस्त शिक्षकास किती चांगला ठेवितां येऊं लागला आहे, ह्याची प्रत्यक्ष परीक्षा पाहण्यास एक विनचूक साधन आहे. तें असें:—ज्या शाळेंत शिक्षेचा प्रसंग फार कमी, तेथील बंदोबस्त अति चांगला. आतां मुलांस उत्तम वळण लावण्याचे कामीं कानाडोळा केला असतां शिक्षा करण्याचे प्रसंग कांहीं दिवस कमी येतील खरे; परंतु तशी स्थिति फार वेळ टिकणार नाहीं. कारण अयोग्य प्रकारची सवलत विद्यार्थ्यांस दिल्यानें वारंवार शिक्षा करण्याचें प्रसंग उत्पन्न होतात. ह्याप्रमाणें शिक्षकाच्या फाजील सवलतीमुळे असे प्रसंग येऊन त्यामुळे विद्यार्थ्यांस शिक्षा भोगावी लागेल, तर त्याचा दोष शिक्षकाकडे येईल. तसेंच विद्यार्थ्यांस सवलती देण्यांत शिक्षकाचा हेतु चांगला असला तरी त्यांनाच त्या फाजील सवलतींचा कंटाळा येतो. कारण अशा कारकीर्दीपासून परिणामीं सर्व विद्यार्थ्यांस दुःख भोगावें लागतें. ह्मणून अशा पोकळ

कारखान्यापेक्षां सर्व वर्गांत एक प्रकारचा उत्कृष्ट बंदोबस्त रहावा, अशी मुलांची नेहमी इच्छा असते. कारण खरोखर उत्तम बंदोबस्त ठेवण्यास छडीवर कांहीं मुख्य भिस्त ठेवावी लागत नाही. शालेंतील कर्तव्य उत्तम रीतीनें वजावण्याविषयीं हरएक प्रकारें शिक्षक यत्न करील, तरच तो आपलें कर्तव्य इमानें इतवारें वजावितो, असें म्हणतां येईल. अशा रीतीनें मनोभावानें काम करणाऱ्या शिक्षकास विद्यार्थ्यांना शिक्षा करण्याचे प्रसंग आले असतां, फार वाईट वाटेल.)

मुलांस शिक्षा करण्याचे योग्य * प्रकार कोणते, ह्याचें उत्तर देणें फार कठीण आहे. तथापि पुष्कळ आईबापांना

मुलांस शिक्षा कोणत्या प्रकारें करावी ?

हा प्रश्न इतका घोंटाळ्याचा वाटत असेलसें दिसत नाही. आपल्या मुलांस शिक्षक शालेंत

नीट रीतीनें वागवीत नाही, अशी टीका त्यांना तेव्हांच करितां येते; परंतु मुलांस त्यानें कोणत्या रीतीनें वागवावें, ह्याविषयीं कांहीं उपयुक्त नियम त्यांना ठरवून देतां येणार नाहीत. शरीरशिक्षेच्या ऐवजीं दुसऱ्या कित्येक प्रकारच्या शिक्षा करण्याचा प्रघात हल्लीं सुरू झाला आहे, परंतु त्या शिक्षाही निर्दोष आहेत असें म्हणतां येणार नाही.

* मि. गालिक ह्यांनी आपल्या शिक्षणपद्धतींत शिक्षा करण्याचे प्रकार पुढें लिहिल्याप्रमाणें दिले आहेत:—(अ) दोष देणें; (ब) लाजविणें; (क) खेळाचा वगेरे तास बंद करणें; (ड) मुलांना आनंद देणारी गेष्ट बंद करणें; (ई) धडे वगेरे उतरण्यास देणें; (फ) माह उणे करणें; (ग) शरीरशिक्षा; आणि (ह) शालेंतून अजी काढून देणें. (भा. क.)

चामड्याच्या वादीने हात फोडून काढण्याची जुर्ना शिक्षा एक वेळ पतकरेल; पण हल्लीं सौम्य प्रकारच्या म्हणून ज्या कित्येक शिक्षा सुरू झाल्या आहेत, त्या फार वाईट आहेत. शिक्षणप्रसारास त्यांचा कितपत उपयोग आहे ह्याचा कोणी विचार केला असता त्याची खातरी होईल की, त्या फार अविचाराच्या आहेत. उदाहरणार्थ, मुलांकडून धडे लिहून आणविण्याची शिक्षा घेऊं; मग ती धडे चां-

धडे लिहून आणवि- गले न केल्याबद्दल असो, अथवा
ण्याच्या शिक्षेपासून तोटे. कांहीं गैरशिस्त वर्तन केल्याबद्दल

असो. अशा प्रकारची शिक्षा देऊन तिजपासून काय परिणाम घडतात, ह्याचा कोणी लक्षपूर्वक प्रत्यक्ष अनुभव घेईल, तर त्याला ही शिक्षा तेव्हांच बंद करावीशी वाटेल. शिक्षा कोण- त्याही प्रकारची असली तरी ती त्रासदायक असणारच. परंतु एकाद्या मुलास त्याने कांहीं गुन्हा केला असता त्या दिवसाचे बहुतेक अभ्यास दुसऱ्या दिवशीं लिहून आणण्याची शिक्षा दिली असता अनेक तोटे आहेत. ह्या शिक्षेमुळे शिक्षणाचे हेतु फार चांगल्या प्रकारें सिद्धीस जावे, असे प्रथमदर्शनी वाटण्याचा संभव आहे. कारण जो धडा तयार करावयाचा तो लिहून काढिल्याने मुलांच्या मनांत तो अधिक पक्का ठसेल, अशी कल्पना होणें साहजिक आहे. परंतु ह्या गोष्टीचा शिक्षकानें प्रत्यक्ष अनुभव घेतला असता त्याला आढळून येईल की, अशा तऱ्हेचा इष्ट परिणाम मुलांचे घडून येत नाही. कारण, दुसऱ्या दिवसाचे अभ्यास तयार करण्यासाठीं मुलांस घरीं जा वेळ मिळणार त्या वेळांतच केव्हां तरी त्यांना हे धडे लिहून काढावे लागतात. कित्येकांस असे

चाटते कीं, लहान मुलांनीं देखील मोठ्या माणसांप्रमाणें नेऊ दहा तास काम केलें पाहिजे; म्हणून ह्या शिक्षेपासून मुलांस किती त्रास पोहोचतो, हें त्या लोकांच्या नीटसे लक्षांत येणार नाहीं. आतां मुलांच्या खेळण्याच्या वेळापैकीं कांहीं वेळ कमी होऊन त्याची भर अभ्यासाच्या वेळांत पडायी, अशाच हेतूनें ही शिक्षा वावयाची आहे, असें कित्येक ह्मणतील. परंतु तशा दृष्टीनें विचार केला ह्मणजे तर ही शिक्षा अधिक दोषास्पदच ठरते. मुलांच्या मनाला व शरीराला समाधान असेल, तेव्हांच त्यांचें लक्ष अभ्यासाकडे लागेल. परंतु त्यांची खेळाची वेळ कमी केल्यास त्यांच्या मनाला फार वाईट वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं.) अभ्यासाच्या वेळांत कांहीं कारणानें मुलांस सुटी मिळाली असतां त्यांच्या मनास उत्तेजन येतें; परंतु नियमित वेळापलीकडे त्यांस अभ्यासास लाविल्यानें त्यांचें मन खडू होतें. आतां दुसऱ्या दिवसाचे धडे तयार करण्याकरितां जो वेळ वरीं मिळतो त्यांतच मुलांनीं हे धडे लिहून काढावे, असा शिक्षकाचा उद्देश असेल, तरीही परिणाम वाईट घडणार. ह्या दुष्पट अभ्यासामुळे मुलांच्या मानसिक शक्तीवर जास्त ओझें पडून त्यांची हिंमत खचते; व ह्यामुळे अभ्यासाचें सर्व काम मंदावतें. दुसऱ्या दिवसाचे बहुतेक अभ्यास कच्चे राहिले असतां त्यांचा दोष ह्या शिक्षेच्या मार्थी येतो. कारण हिच्या धास्तीमुळे अभ्यासाकडे मुलांचें नीटसे लक्ष लागत नाहीं व तीं त्रासून जातात. त्यांच्या मनाची ही वृत्ति दुसऱ्या दिवशींही कायम राहते; व तेणेंकरून जास्तच नुकसान होतें. हे दुष्पट अभ्यास नेमिलेल्या वेळांत

चांगल्या प्रकारें करणें मुलाला अशक्य वाटतें; ह्मणून तो धडे फार निष्काळजीपणानें व घाईघाईनें कसे तरी ओर-
खडून काढितो. ह्यामुळें मुलाच्या शिक्षणांत भर न पडतां उलट नुकसान होऊं लागतें.

तसेंच शाळा सुटून सर्व मुलें घरोघर गेल्यावर एका-
सुटीनंतर मुलास कांहीं व्या मुलास केव्हां केव्हां शाळेंत
वेळ अडकावून ठेविल्या- कोंडून ठेवितात. परंतु अशी
पासून तोटे. शिक्षाही वरील शिक्षेप्रमाणेंच
बहुतेक दोषास्पद आहे. मुलानें मोठा गुन्हा केला असतां
त्याला एकद्व्यालाच शाळेंत तास, अर्ध तास अडकावून
ठेविल्यानें त्याच्या मनावर कांहीं विशेष चांगला परिणाम
घडत नाहीं; परंतु शिक्षकानें ममताळूपणानें त्यास दहा
पाच मिनिटें खाजगी रीतीनें दोन गोष्टी सांगून त्या-
ची कानउघाडणी केली तर त्याच्या मनावर बराच सु-
परिणाम घडतो. तसेंच ह्या उपायानें मुलांना उत्तम वळ-
णही शिक्षकाला सहज लावितां येतें. केव्हां केव्हां
शिक्षकाला इतकीं द्राड मुलें आढळतात कीं, त्यांना
ताळ्यावर आणण्यास काय उपाय योजावे हें त्यास अग-
दीं सुचत नाहीं. तथापि खाजगी रीतीनें चार गोष्टी
सांगण्याचा हा उपाय अशा वेळीं योजिला असतां फारच
उपयोग होईल.

शिक्षा करण्याचे मार्ग कोणते ह्याविषयीं बरेंच मत-
वैचित्र्य असणें साहजिक आहे. तथापि कोणत्या तरी प्र-

शिक्षा मोठमोठ्या
गुन्यांकरितां च केली पाहिजे.

कारची शिक्षा क्वचित् प्रसंगीं
करणें जरूर पडतें, असें मानि-
ल्यास तिचा उपयोग होणें न

होणें हें ती ज्या उद्देशानें दिली असेल, त्यावर बहुतांशी अवलंबून राहील. ज्यानें प्रत्यक्ष गुन्हा केला असेल त्याच्या मनांत ती पक्की बिंबलीच पाहिजे. शिवाय, वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांच्या मनांवरही तिचा सुपरिणाम झाला पाहिजे. त्यांची खातरी झाली पाहिजे कीं, गुन्हा फार मोठा असल्यामुळेच शिक्षकाला ती करणें भाग पडलें. गुन्हा इतका मोठा असला पाहिजे कीं, त्यामुळे शिक्षकाच्या मनाला साहजिकपणें वाईट वाटलें पाहिजे, व अगदीं निरुपाय झाल्यामुळेच शिक्षा करण्याचें कष्टदायक कृत्य त्याला करावें * लागलें असलें पाहिजे. }

येथें इतकेंच सिद्ध करावयाचें आहे कीं, शाळेचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं शिक्षेवरच सर्वकाळ भिस्त ठेवून उपयोग नाही. एकादा मोठा गुन्हा मुलांकडून घडेल तेव्हां हा निदानीचा उपाय ह्मणून योजावयाचा आहे। व असा प्रसंग प्राप्त झाल्याबद्दल शिक्षकाच्या मनाला वाईट वाटलें पाहिजे. तसेंच शाळेंत बंदोबस्त ठेवावयाचा तो सर्वांच्या हितार्थ असून कितीही त्रास पडला तरी त्यास व्यत्यय येऊं द्यावयाचा नाही; असा शिक्षकाचा निर्धार असला पाहिजे. ह्मणून असत्य भाषण किंवा अप्रामाणिकपणाचें, निर्दयपणाचें अथवा इतर कोणत्याही प्रकारचें

* अपिंग्‌हाम येथील शाळेचे हेड मास्तर रेव्हरेंड ई. थ्रिंग एम्. ए., ह्यांना “ शिक्षण आणि शाळा ” (Education and School) ह्या नांवाचें पुस्तक लिहिलें असून त्यांत शिक्षेसंबंधीं सर्व विषयांचें विवेचन मोठ्या मार्मिक रीतीनें केलें आहे. हें पुस्तक म्याकमिलन आणि कंपनी यांनी १८६४ त छापिलें असून त्याच्या २२१ व्या पृष्ठांत हें विवेचन सांपडेल.

अनीतीचें वर्तन कोणी मुलगा करील व तेणेंकरून ह्या बंदोबस्तास व्यत्यय आणील; तर ती गोष्ट आपणास खपावयाची नाही, अशी सर्व मुलांची खातरी करण्यासाठी शिक्षा करावयाची आहे.

वर कित्येक प्रकारचे गुन्हे दर्शविले आहेत तेवढ्यांपुरताच ह्या शिक्षेचा उपयोग कसा करितां येईल, असा प्रश्न

उद्भवतो. ह्याचा उलगडा होण्यासाठी कित्येक सूचना करणें इष्ट आहे. विशेष क्षुल्लक गुन्हे अस-

क्षुल्लक अपराधांबद्दल
किती शिक्षा असावी.

तील त्यांवर नुसर्ता नजर ठेवावी; वर्गातील सर्व मुलांदेखत त्यांची चर्चा करूं नये. एकादा विद्यार्थी आपण होऊन सुमार्गानें चालण्यास झटत आहे असें स्पष्टपणें ध्यानांत आलें तर त्याचा अपराध आपल्या लक्षांत आला आहे असें देखील शिक्षकानें त्याला दर्शविलें नाही तरी चालेल. परंतु इतर मुलांच्या संबंधानें शिक्षकानें असें करावें कीं, गुन्ह्याबद्दल सर्वासमक्ष त्यास बोलूं नयेच; तथापि तो आपल्या ध्यानांत आला आहे, इतकें गुन्हेगाराच्या लक्षांत येईल असें करावें. अशा रीतीनें वर्तलें असतां अनेक वेळां फार फायदा होतो. नुसत्या नजरेनें गुन्ह्याबद्दल मुलांची पुरी फाजिती होते; असें अनुभवास येईल. विद्यार्थ्यांच्या गैरवर्तनावद्दल होतां हेई तों बारीकसारीक शिक्षा कराव्या, व त्याही गुप्त रीतीनें कराव्या; ह्मणजे शिक्षकाकडून मुलांस फाजील शिक्षा होण्याचा संभव आपोआप नाहीसा होईल.

शिवाय हेंही ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, विद्यार्थ्यांचें वर्तन मर्यादशीर असून त्यांच्या आंगीं मनोनिग्रह अस-

ला पाहिजे. तथापि शिक्षकानें त्यांस फ़ाज्जालं सवलती दि-
ल्यास ह्या दोन गुणांना अनुसरून मुलांचें अचरण राही-
नासें होतें. ह्यामुळे पुढें शिक्षकाची त्यांजवर गरमजी होते.
शिक्षक आपण होऊन मुलांना सवलती देतो, व अशा
सवलती मिळाल्यामुळे मुलें निर्भयपणें मनसोक्त वागूं
लागतात. अखेरीस गोष्ट निकरास गेली म्हणजे त्यांना

सद्वर्तनाबद्दल उत्तेजन
देऊन त्यांस दुर्वर्तनापासून
परावृत्त करावें.

पुन्हां ताळ्यावर आणणें शिक्ष-
कास भाग पडतें. वास्तविक पा-
हिलें असतां प्रथम मुलांस मो-

कळें सोडून तीं भकल्यानंतर त्यांना ताळ्यावर आणण्या-
साठीं सक्तीचे उपाय योजणें, हा न्याय कोठला ? म्हणून
सद्वर्तनाविषयीं मुलांच्या मनांत उत्कट इच्छा उत्पन्न
करा; आणि ती नेहमीं जागृत ठेवा. असें झालें असतां
त्यांना वांकड्या मार्गानें जाण्यास फारसा मोह पडणार
नाहीं. शिक्षकाचें मत आपल्याविषयीं चांगलें असावें
अशी विद्यार्थ्यांना स्वभावतः इच्छा असतेच; तिचा उप-
योग लक्षपूर्वक करून घेतला पाहिजे. ह्यास्तव मुलांनीं
सत्कृत्य केलें असतां त्याबद्दल आपली पसंती दर्शवून
त्यांस *उत्तेजन देण्याचे प्रसंग अगदीं फुकट घालवून का.
मुलांच्या मनाची प्रवृत्ति दुराचरणाकडे न होऊं देण्याचे
जे उत्तम उपाय आहेत त्यांतीलच, तीं सदाचरणानें चा-
लत असतां त्यांस उत्तेजन देणें, हा उपाय आहे. शि-

* मि. गार्लिक यांनी उत्तेजन देण्याचे मार्ग पुढील सुचविले
आहेत :—(अ) वर नंबर देणें; (ब) संमानदर्शक फीत, टोपी,
वगैरे देणें; (क) वर्गांत सेक्रेटरीचा किंवा इतर अधिकार देणें;
(ड) बक्षिसें देणें; आणि (ई) शाचासकी वगैरे देणें. (भा. क.)

क्षकानें आपल्या सद्वर्तनाविदल शाबासकी दिली म्हणजे त्यांना समाधान वाटतें, व आपल्या वर्तनांत अधिकाधिक सुधारणा करण्यास तीं विशेष उत्सुकतेनें झटतात. आपली अति निराशा किंवा मोठें नुकसान होऊं नये, अशी मुलांची इच्छा असते; त्याचप्रमाणें मुलांना नेहमीं वाटतें कीं, सर्व गोष्टी आपल्या मनाप्रमाणें व्हाव्या. तसेंच चारचौघांत आपली फजिती कधींही होऊं नये अशीही त्यांची इच्छा असते; म्हणून गुन्हे करण्यास तीं फारशीं प्रवृत्त होत नाहीत.

विशेष लक्ष पुरविण्यासारखी गोष्ट ही आहे कीं, आज्ञाधारकपणाचा गुण मुलांस अगदीं लहानपणापासून लावणें फार अवश्य आहे. उजळणीच्या वर्गापासूनच सांकेतिक शब्दांच्या आधारानें मुलांच्या चलनवलनादि सर्व क्रिया ठरविल्यास त्यांना वळण लावण्यास फार

आज्ञानुवर्तनाचा गुण आरंभीच लाविला पाहिजे. सुलभ जातें. जाग्यांवरून उठणें; जाग्यांवर बसणें; किंवा लघवीस जाणें; इत्यादि क्रिया सर्व मुलां-

कडून एकदम करविल्या असतां ह्या कामीं फार मदत होते; व अशा रीतीनें शिक्षण मिळालें असतां, त्यांना मोठी मौजही वाटते. अशा प्रकारची पद्धति अमेरिका खंडांतील कित्येक शाळांतून आढळते, व ती वाखाणण्यासारखी आहे. वर्गांतील अभ्यास सुरू होण्यापूर्वी तिकडे मुलांची थोडी कवाईत घेतात, व ह्या कवायतीस मुलें शाळेंतील मुख्य दालनांत शिरल्याबरोबर आरंभ होतो. लंडन शहरांतील स्कूल बोर्डांनें तेथील शाळांकरितां एक प्रकारची घडी करितां येण्याजोगीं मेजे पसंत ठरवून दि-

लेलीं आहेत. त्यांचा उपयोगही अशा प्रकारचें शिक्षण देण्यासाठीं तेथील शिक्षक चांगल्या रीतीनें करून घेतात. प्रत्येक मेज दोन दोन मुलांपुरतें असतें. हीं मेजे रांगांनीं मांडिलेलीं असतात; परंतु जाण्यायेण्याचा रस्ता नेहमीं प्रमाणें मागल्या बाजूनें न ठेवितां दोन मेजांच्या टोंकांमधून ठेविलेला असतो. मेजाचा पुढील भाग— लिहितांना मुलें ज्यावर हात ठेवितात तो भाग— सर्वास बाहेर पडतां यावें ह्मणून मागल्या आंगांस दुमडून ठेवितां येतो. जो मुलगा आपल्या मेजाच्या उजव्या आंगानें जाऊं लागतो, त्याला शेजारच्या मेजाच्या डाव्या आंगानें येणारा मुलगा भेटतो. ह्या रीतीनें मुलें येऊं लागलीं म्हणजे त्यांचा घोंटाळा होऊं नये, म्हणून असें ठरविलें असतें कीं, उजव्या आंगानें येणाऱ्यानें पुढें व डाव्या आंगानें येणाऱ्यानें मागे उभें रहावें. अशी मुलांची एकदां समजूत घालून दिली ह्मणजे पुढील कवाईत १, २, ३ ह्या सांकेतिक अंकांवर व्हावयाची; ह्मणजे, “१” म्हटलें असतां “मेजे दुमडा”, “२” म्हटलें असतां “उभें रहा” व “३” म्हटलें असतां “मेजांच्या रांगांतून चला” असें *समजावयाचें. शिक्षकानें आंकडा उच्चारण्याची खोटी, कीं मुलांनीं त्याप्रमाणें कृति केलीच. अशा तऱ्हेच्या हरएक करामतीपासून मुलांस वळण लागण्याचे कामीं मदत हो-

मराठी शाळांतून मुलांत बसावयास सार्धी चाकेंही आपल्याकडे मिळण्याची पंचाईत; तेव्हां वर दर्शविल्या प्रकारचीं फार किमतीचीं मेजे कोटून मिळणार ? तथापि मुद्दा इतकाच आहे कीं, अभ्यासाच्या विषयांत मधून मधून मुलांस करमणूक होण्यासाठीं शिक्षकानें त्यांजकडून अशा प्रकारची कवाईत करवावी. (भा क.)

ते. कारण आज्ञा तत्काळ पाळिली पाहिजे, ह्या तत्त्वाचें शिक्षण त्यांस ह्यामुळे मिळतें. अशी कवाईत त्यांजकडून भराभर करविली असतां त्यांना अति मौज वाटते. तसेंच ह्या कवायतीच्या वेळीं एकाद्या वाद्याचा उपयोग करून त्याच्या तालावर त्यांस थाटानें चालविल्यास तर त्यांना अतिच आनंद होतो. मुलांस वर्गांत एकदम जमवितांना किंवा त्यांस वर्गावाहेर सोडून देतांना त्यांजकडून व्यवस्थित रीतीनें अशी थोडीशी कवाईत करविण्याकडे शिक्षक थोडा वेळ खर्च करील, तर तो फुकट जाणार नाही. मुलांस वळण लावण्यासाठीं हाच उपाय जर्मनींत व अमेरिकेंत बहुधा योजितात. न्यूयार्क शहरांतील थर्टीन्थ स्ट्रीटवर (तेराव्या रस्त्यावर) एक शाळा आहे. त्या शाळेतील मुलें वर्गांत शिरतात तीं कवायतीच्या थाटानें शिरतात. मुलें वर्गांत शिरतांना इतकी उत्कृष्ट कवाईत कोठेंही आढळावयाची नाही. तिचें वर्णन पुढें थोडक्यांतच दिलें आहे: - त्या शाळेंत एक मुख्य दिवाणखाना असून त्यांत एक प्लॉटफॉर्म (शिक्षकास बसण्यासाठीं एक उच्च स्थान) आहे. हा दिवाणखाना चवथ्या मजल्यावर आहे. ९ वाजण्यास १०।५ मिनिटें कमी असतां शाळेचे हेड मास्तर ह्या प्लॉटफॉर्मवर येऊन बसतात. नंतर ९ च्या टोल्याबरोबर एक मुलगा आंत येतो, व प्लॉटफॉर्मच्या मागील भिंतीस कांहीं घांटा ओळीनें टांगिलेल्या असतात, त्या किंचित् वाजवितो. इतक्यांत प्लॉटफॉर्मच्या समोर एक बाज्याची पेटी ठेविली असते, तिजपाशीं एक शिक्षक येऊन बसतो, व कवायतीच्या चालीचे वेळीं जो ताल वाजवावयाचा तो सुरू करितो. त्या दिवाणखान्यांत शिरण्यास नि-

रनिराळे पांच दरवाजे आहेत. ह्यां दरवाज्यांतून तो ताल सुरू झाल्याबरोबर मुलें एकामागून एक रांगेनें आंत येऊं लागतात. तेव्हां तीं एकमेकांस अगदीं चिकटून येतात असें म्हणण्यास हरकत नाही. लष्करी कवायतींत जितकी टापटीत दिसते, तितकी टापटीप ह्या मुलांच्य कवायतींत आढळते. अशा रीतीनें डावा पाय विशेष जोरानें आपटीत आपटीत ही कवायतीची चाल सुरू होते, वशेवटीं शेवटीं ह्या पांच रांगा एकमेकींत मिसळून कांहीं रांगा बाकांच्या पुढील बाजूनें चालूं लागतात. ह्याप्रमाणें थोड्याच वेळांत एक हजार मुलें त्या दिवाणखान्यांत आपापल्या जागीं वसतात, व तो गच्च भरून जातो. ह्या सर्व कृत्यांस फार तर ४।५ मिनिटें लागतात. पुढें एकादा शिक्षक पवित्र शास्त्रांतील (बैबलांतील) कांहीं मजकूर मुलांस वाचून दाखवितो. नंतर मुलें ईश्वराच्या *प्रार्थनेचीं कांहीं पद्यें मोठ्या सुरावर म्हणतात व किऱ्येक मुलें एकादा निबंध

* अशा प्रकारें धर्मशिक्षण आपल्या शाळांतून मुलींच दिलें जात नाही, व मुलांच्या मनावर केवळ एकच तऱ्हेच्या शिक्षणाचा संस्कार झाल्यामुळे त्यांचे धर्मविषयक व नातिविषयक विचार अपक्व राहतात; असा हल्लींच्या शिक्षणपद्धतीवर मोठा अपवाद आहे. अनेक धर्मांची व जातींचीं मुलें इकडील शाळांतून असल्यामुळे शाळांतून धर्मशिक्षण देणें कठोण आहे सरें. तथापि ही उणवि हगतऱ्हेनें होईल तितकी भरून काढण्याचे उपाय योजणें इष्ट आहे. ईश्वराचें अस्तित्व सर्व धर्मांस मान्य आहेच. तेव्हां त्याच्या थोरवीविषयीं सामान्य पद्यें तयार करून त्यांच्या आधारेणें सामान्य तत्त्वांवर सर्वास धर्मशिक्षण देण्याचा कांहीं मार्ग निघेल तर बरें. (भा. क.)

वाचून दाखवितात किंवा इतर कांहीं पद्ये म्हणतात. हे सर्व आटोपल्यानंतर परत कूच करण्यासाठी शिक्षक निराळ्याच तालावर वाजवू लागतो. तेव्हा थोड्याच वेळांत बहुतेक मुलें दिवाणखान्याबाहेर जाऊन आपल्या वर्गांत जातात. कांहीं लहान लहान वर्ग मात्र त्या अफाट दिवाणखान्याच्या निरनिराळ्या भागांत राहतात.

अशाच प्रकारची कवाईत जर्मनीतील शाळांतूनही आढळते. तेथील एका शाळेतील एका मोठ्या वर्गाच्या क-

वायतीची हकिकत पुढें दिली आहे. परंतु वरील कवायतींत व हीत बराच फरक असल्यामुळे

जर्मनीतील कवायतीचें उदाहरण.

ह्यांचे परिणाम भिन्न भिन्न प्रकारचे होणें साहजिक आहे. तेथें सर्व शाळेची कवाईत एकदम घेत नाहींत. वर्गावर्गाची निरनिराळी घेतात. मंदमंद चालीपासून तों जलद धांवण्यापर्यंत निरनिराळ्या प्रकारची कवाईत वर्गांतील सर्व मुलांकडून करवितात. प्रथम मुलांस हळूहळू चालावयास लावितात; व बसणें, उठणें वगैरे कित्येक ठराविक कवाईत त्यांजकडून करवितात. नंतर चाल थोडी जलद करितात, आणि अखेरीस दुपटपिर्यंत आणितात. ह्या चालींत एकेक मुलांची ओळ असून मुलें सरळ रेषेंत चालत नाहींत; तर समुद्राची लाट वर खाली होतांना जशा कमान उत्पन्न होते त्याप्रमाणें कमानदार चालतात, व ह्यामुळे पाहणारास मोठीच मौज वाटते. धांवण्याची चाल सुरू असतां मध्येच चालीचा वेग निमे किंवा पाव करण्याची इशारत शिक्षक देतो, व त्याप्रमाणें सर्व रांगेंतील मुलांकडून एकदम अंमल हातो. मुलांना वरचेवर निरनिराळ्या सूचना देण्यां-

त येतात; व चालीच्या वेगांत वारंवार बदल करण्यांत येतो. ह्यामुळे मुलांस विशेष लक्ष ठेवावें लागून त्यांच्या आंगीं विशेष चलाखी येते. अशा प्रकारची कवाईत जर्मनींत मुलांच्या वर्गांतही शिकवितात; व मुलांना ह्या कवायतीची फार मौज वाटते. कांहीं तरी चळवळ करण्याची मुलांना स्वभावतःच हौस असते; ती अशा कवायतीनें तृप्त होते. शिवाय त्यांस एक प्रकारची विश्रांति मिळून चांगले वळणही लागते. असा दुहेरी फायदा ह्या कवायतीमुळे होतो. मुलांनीं शिक्षकाची आज्ञा नेहमीं मनोभावाने पाळणे इष्ट आहे; व हा उद्देश अशा प्रकारच्या कवायतीची सवय त्यांस लाविल्यानें फार चांगल्या रीतीनें तडीस जातो.

शिक्षकांनीं हें नेहमीं पक्कें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, मुलांचा बंदोबस्त शांतपणानें ठेविला तरच त्यांस उत्तम वळण लागेल. विद्यार्थ्यांस कित्येक शिक्षक अधिकाराच्या झोंकांत वरचेवर मोठ्यानें ओरडून हुकूम करीत असतात. कारण मोठ्यानें ओरडल्यानें मुलें घाबरून जाऊन आपला हुकूम तेव्हांच मानितील, अशी त्यांची समजूत असते. परंतु ही समजूत वेडगळपणाची आहे. मुलांस हुकूम

शाळेचा बंदोबस्त ठेव- म करणें तो शांतपणानें केला
ण तो आरडाओरडा न क- असतां त्या योगानें मुलेंही शांत-
रितां शांतपणानें ठेवावा. वृत्तीचीं होतात. शांतपणानें

हुकूम दिले असतां मुलांच्या मनावर दोन परिणाम घडतातः—(१) शिक्षकाची आज्ञा पाळणे अवश्य आहे; आणि (२) आपल्या शिक्षकाच्या आंगीं वरेंच सामर्थ्य आहे. परंतु जरूर पडल्याशिवाय त्याचा उपयोग तो क-

रीत नाही. कित्येक शिक्षक टेवलावर जोरानें छडी आप-
 टून मोठ्यानें ओरडून हुकूम करितात कीं, “चूप रहा.”
 परंतु अशा उपायानें इष्ट हेतु कधींच साध्य होत नाही.
 एकादी पागोळी सरळ पडत असतां मध्येच वाऱ्याचा झ-
 टका आला तर तिची दिशा बदलते खरी; परंतु वारा बंद
 झाल्याबरोबर ती पूर्ववत् पडूं लागते. त्याचप्रमाणें मोठ्या-
 नें ओरडून मुलांस हुकूम दिले असतां मिनिट अर्ध मि-
 निट मात्र गोंगाट बंद होईल. आपणास कांहीं अधि-
 कार आहे, व तो इतरांस मान्य करावयास लावण्यापुरतें
 सामर्थ्यही आपल्या आंगीं आहे; अशी लोकांची खातरी
 करावयाची असल्यास तो अधिकार शांतपणें चालविणें
 हाच उत्कृष्ट मार्ग होय. हा नियम सर्व खात्यांना लागू
 आहे, असें अनुभवावरून ठरतें. उदाहरणार्थ, अत्लांतिक
 महासागरांत फिरणारी एक मोठी आगबोट घेऊं; व हींत एक
 हजारांवर उतारू आहेत, अशी कल्पना करूं. हिच्याव-
 रील कप्तानाचा अधिकार किती असतो याचा विचार करा.
 तो आगबोटींत अगदीं पुढल्या अगर मागल्या बाजूस न
 राहतां मध्यभागीं राहतो. तो प्रत्यक्ष भाषण क्वचित् क-
 रितो, व बोलतो तेव्हां आपल्या हाताखालच्या अंमलदारा-
 शीं नेहमीं प्रमाणेंच शांतपणानें बोलतो. तो अंमलदार
 कप्तानानें दिलेला हुकूम आपल्या शेजारच्या अंमलदारा-
 स कळवितो; व ह्या रीतीनें तो योग्य कामगारास पोहोच-
 तो. सुकाणूं फिरविणारा व कप्तान यांजमध्ये बरेंच अंतर
 असतें. परंतु आगबोट कसकशी वळवावयाची हें कप्-
 तान होकायंताजवळील कामगारास बोटानें दाखवितो.
 तो त्या प्रमाणें यंत्राचे कांटे फिरवितो व हें यंत्र

सुकाणदारास दिसेल अशा बेतानें ठेविलेलें असल्यामुळें तो त्याप्रमाणें सुकाणूं फिरवीत असतो. परंतु असे हुकूम कप्तानाकडून सुटत आहेत, हें बोटीवरील अनेक लोकांपैकीं कोणाच्याही लक्षांत येत नाहीं, ही मौजेची गोष्ट आहे. कचित् जंखर पडेल तर मात्र कप्तान हुकून मोठ्यानें देतो व तेव्हां तो उतारुंना कळतो. खरोखर बंदोबस्त कसा राखावा ह्याचें हें उदाहरण अनुकरणीय आहे. वर्गांत अशा गुप्त रीतीनें शिक्षक अधिकार चालवील तर परिणाम फार हितावह होईल. सारांश, विद्यार्थ्यांस हुकूम देण्याचे कामीं प्रत्यक्ष वाचाशक्तीचा उपयोग करण्यापेक्षां शिक्षकांनीं नजरेचा उपयोग वारंवार करावा. कारण, अशा रीतीनें आपला आवाज विनाकारण न शिणवितां नुसत्या नजरेनें तो काम चालवील तर त्यांत फार फायदा आहे, असें त्यास आढळून येईल.

प्रकरण ३ रे.

शाळेंतील शिक्षण.

शाळेंत अनेक विषयांचा अभ्यास चालतो. त्यांपैकीं विशेष महत्त्वाचे कोणते व कमी महत्त्वाचे कोणते, ह्या

शाळेंत शिकवावयाच्या प्रश्नाचा निर्णय येथें ठरवावया-
अनेक विषयांची योग्यता चा नाही. हा प्रश्न वादग्रस्त
येथें ठरवावयाची नाही. असून ह्या संबंधानें पुष्कळ चर्चा

झालेली आहे. शिक्षणाचा मुख्य हेतु सिद्धीस जाण्यास
ह्या प्रश्नांचा विचार करण्याचें प्रयोजन दिसत नाही. कोण-
त्याही विषयाचें उत्कृष्ट रीतीने शिक्षण देण्यास काय
उपाय योजिले पाहिजेत, व शिक्षणाच्या कामीं यश ये-
ण्यास अवश्य गोष्टी कोणत्या; एवढ्यापुरताच येथे विचार
करणे आहे.

विद्यार्थ्यांचें वय कितीही असो, तसेंच ते कोणत्याही
वर्गातील असोत; त्यांस शिक्षण देण्याचे कामीं पहिली

मुलांचें लक्ष सतत आ- अवश्य गोष्ट म्हटली म्हणजे,
पल्याकडे लावून घेण्याची त्यांचें लक्ष आपल्याकडे वेधून
आवश्यकता. घेणें व तें सतत आपणाकडे रा-

हील असें करणें, ही होय. ह्यास्तव शिक्षण अशा रीतीनें
दिलें पाहिजे कीं, तिकडे विद्यार्थ्यांचें लक्ष वेधून जाईल.
अशा रीतीनें तें न दिल्यास त्याचा योग्य परिणाम मुलां-
वर घडावयाचा नाही. खालच्या खालच्या वर्गांतून तर

ह्याच गोष्टीकडे विशेष लक्ष देणें जरूर आहे. लहान लहान मुलें तर अधिक चंचळ असतात. परंतु त्यांचें देखील लक्ष शिक्षकानें अभ्यासाकडे लागेलसें केलें पाहिजे; व ह्यासाठीं हरएक उपाय योजिले पाहिजेत. शालेंत मुलांच्या वर्तनावर आरंभीं आरंभीं जो दाब असतो, त्याचा लहानपणीं त्यांना विशेषच त्रास वाटतो. कोणताही नवीन पदार्थ नजरेस पडल्याबरोबर लहान मुलांचें त्याजकडे लक्ष वेधतें, व त्या पदार्थाचा नवशीकपणा कायम असतो, तोपर्यंत त्यांचें तिकडे लक्ष राहतें. तसेंच मनास मानेल त्याप्रकारें एकामागून एक अनेक चाले करण्याची त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति असते. तेव्हां ह्या दोन बाबतींत त्यांस एकदम न दाबितां त्यांना हळू हळू दुसऱ्याच्या दाबांत राहण्याचें सवय लाविली पाहिजे. सारांश, दुसऱ्याच्या तंत्रानें वर्तण्यास त्यांना लावण्याचा आरंभ शिक्षकानेंच केला पाहिजे. आतां कोणी म्हणतील कीं, ह्यांत विशेष तें काय करावयाचें आहे? विद्यार्थ्यांनीं शिक्षकाच्या तंत्रानें चाललेंच पाहिजे; मग त्यांची तशी इच्छा असो वा नसो. हें म्हणणें प्रथमदर्शनीं अगदीं खरें वाटणार आहे; परंतु ह्याचा जास्त विचार केला पाहिजे. लोकांत अशा कित्येक म्हणी पडून जातात कीं, त्यांत फारसा अर्थ नसतो. तथापि त्या बरेचवेळ आपल्या कानावरून गेल्यामुळे त्या खऱ्या आहेत किंवा खोट्या आहेत, ह्या संबंधानें जास्त विचार करण्याकडे आपल्या मनाची प्रवृत्तिच होत नाही. “ शिक्षकाची आज्ञा विद्यार्थ्यांस शिरसा मान्य असावी.” ही म्हण अशाच प्रकारची आहे. कारण आपणास केवळ अधिकाराच्या जोरावर कांहीं मुलांचें लक्ष लावून घ्यावयाचें नाही. शिक्ष-

काचें काम करीत असतां अधिकाराचा उपयोग शिक्षकाला वारंवार करावा लागेल खरा; परंतु “ तुम्हांस लक्ष दिलेंच पाहिजे. ” असा हुकूम फरमाविल्यानें मुलें लक्ष देतील हें सिध्दा. तेव्हां शिक्षणाकडे मुलांचें लक्ष लावण्यास आपला अधिकार हा बिनतोड उपाय आहे असें मानून एकादा शिक्षक त्याचा उपयोग करूं लागेल, तर तो त्याचा मोठाच प्रमाद होय. लहान वयांत मुलांच्या मनाला वळण मुळांचे लागलेलें नसतें, हें ध्यानांत आणून त्या स्थितीस जुळतील असे उपाय त्यांचें लक्ष लावण्याचे कामीं त्यानें योजिले पाहिजेत. ज्या गोष्टींत मौज वाटते, तिकडे मुलांचें लक्ष वेधतें, असा सामान्य नियम आहे. ह्यासाठीं अभ्यासाकडे लक्ष लावण्याची सवय मुलांस लागावी, ह्मणून मुलांना मौज वाटेल असे उपाय योजणें हें शिक्षकाचें कर्तव्य आहे. कोणत्याही विषयाचें शिक्षण देणें तें मुलांस मनोरंजक होईल अशा रीतीनें देण्याची जबाबदारी शिक्षकावर पडते. फार कशाला, एकादा ग्रंथकार, नामांकित वकील, व्याख्यानकार किंवा वक्ता घ्या; ह्या सर्वांना हा नियम लागू आहे. ह्मणजे दुसऱ्यांच्या मनांत एकादा विषय भरवून देण्यास सुलभ उपाय कोणते, ह्याचा विचार त्यांस अवश्य करावा लागतो. तेव्हां लोकांची कोणत्याही विषयासंबंधानें समजूत घालण्यास हरएक धंद्याच्या मनुष्यास सामान्यत्वे जें काहीं करावें लागतें, तेंच काम शाळेंत शिक्षकाला करावयाचें असतें. ह्या धंद्याची वास्तविक योग्यता किती आहे, व ह्या धंद्यामुळे शिक्षकाच्या हातीं किती सत्ता येते, ह्याचा निर्णयही वरील गोष्टींवरून होतो. विद्यार्थ्यांस उत्तरोत्तर जें विशेष महत्त्वाचें शि-

क्षण मिळावयाचें, त्याचा पाया प्रारंभीं शाळेंत शिक्षकांकडूनच घातला जातो; ह्याचा विचार केला म्हणजे तर ह्या धंद्याचें महत्त्व फार ठरतें. मुलाच्या शिक्षणाचा आरंभ त्याजकडून होतो; व असें शिक्षण मुलास पुढें जन्मभर मिळावयाचें असतें. लहानपणीं शिक्षक विद्यार्थ्यांस कित्येक विषयांची माहिती करून देतो; म्हणजे त्या विषयांपुरतेंच फक्त शिक्षण त्यांना मिळतें असा भाव नाही. तर त्यांच्या मनाची ग्रहणशक्ति वाढवून त्यांच्या आंगचा चौकसपणाही तो वाढवीत असतो. तसेंच हे दोन गुण जेव्हां देशांतील विद्यार्थ्यांच्या आंगीं येतील, तेव्हांच त्या देशाचें बुद्धिसामर्थ्य वाढत जाईल. शिक्षकाची योग्यता कांहीं सामान्य नाही. निरनिराळ्या धंद्यांतील लोकांना आरंभीं शिक्षण ह्यांच्याकडूनच मिळतें. पहा, आपल्या मुलांबाळांस व नातूपणतूस शिकविण्यासाठीं जे शिक्षक पुढें तयार व्हावयाचे, त्यांस तरी शिक्षण कोणाकडून मिळतें? तसेंच खरें कोणतें, खोटें कोणतें, इत्यादि गोष्टींचा निष्पक्षपातानें न्याय करणाऱ्या न्यायाधीशांच्या बुद्धीसही लहानपणीं शिक्षकाकडूनच वळण लागतें. सारांश, मोठमोठे शिक्षक, न्यायाधीश व इतर कामगार ह्यांना लहानपणीं जें वळण लागावयाचें, तें ह्या शिक्षकवर्गाकडूनच. यवरून हा धदा किती महत्त्वाचा आहे, हें स्पष्ट ध्यानीं येईल.

विद्यार्थ्यांच्या आंगीं स्वभावतःच जिज्ञासा असते; व

मुलांचें लक्ष लावून घेण्याचे कामीं त्यांच्या नेत्रेंद्रियाचा व श्रवणेंद्रियाचा उपयोग.

हिचा उपयोग अभ्यासाकडे त्यांचें सतत लक्ष लावण्याचे कामीं शिक्षकास होतो. तथापि मुलें

स्वभावतः फार चंचल असल्यामुळे त्यांचे अभ्यासाकडे सतत लक्ष लावण्यास शिक्षकाला फार त्रास पडतो. सारांश, मुलांच्या आंगची जिज्ञासा हे शिक्षकास अनुकूल साधन आहे खरे; परंतु त्यांची चंचलवृत्ति प्रतिकूल होय. ह्या चंचलवृत्तीमुळे शिक्षणास अडथळा येऊं नये, अशा रीतीने त्यांच्या आंगच्या जिज्ञासेचा उपयोग करून घ्यावयाचा आहे. मुलांमध्ये ज्ञानप्राप्तीचा हुरूप उत्पन्न करणें, तो निरंतर कायम राखणें, इतकेंच नाही तर तो दिवसेंदिवस वृद्धिगत करणें; ह्या तीन गोष्टी शिक्षणाचे कामीं यश येण्यास अवश्य आहेत. ह्या संबंधानें शिक्षकांने विचार करण्यासारखे अनेक मुद्दे आहेत. इंद्रियांच्या द्वारे होणारे ज्ञान विद्यार्थी फार त्वरित ग्रहण करितात. ह्यास्तव अभ्यास सुरू असतां त्यांचे नेत्रेंद्रिय व श्रवणेंद्रिय हीं दोन्ही कामीं लावितां येतील, तर शिक्षणाचा ठसा त्यांजवर उत्तम वठेल. अशा रीतीने एकाच काळीं ह्या दोन्ही इंद्रियांच्या साधनानें त्यांच्या मनावर ठसा उमटविला असतां यश येण्याचा संभव अधिक आहे. शिक्षणाच्या कामीं दृष्टीचा उपयोग फार होतो, हें सर्वास मान्य आहे. एकादा विषय नुसता ऐकिला तरी देखील त्यांचे यथार्थ ज्ञान होतें, असें पुष्कळांचे मत आहे. हें मत कितीही समर्पक असलें तरी हें ज्ञान होतां होई तो नेत्रेंद्रियांच्या द्वारे मिळविण्याकडे प्रत्येकाचा स्वभावतः कल असतो. पहा, एकादा वक्ता व्याख्यान देत असतो, व त्याचे सर्व भाषण आपणांस ऐकूं येत असतें; तथापि त्याला प्रत्यक्ष पाहण्याची इच्छा आपणांस असते. प्रत्येक अनुभवी वक्त्याला हें माहीत असतें कीं, आपलें भाषण

श्रोत्यांस ऐकूं गेलें, परंतु आपण त्यांच्या नजरेस पडलों नाहीं तर आपल्या आंगची वरीच वक्तृत्वशक्ति व्यर्थ घालविल्याप्रमाणें होईल. एकादें संगीत नाटक पाहण्यास आपण जातो; तेव्हा पात्रांचीं गाणीं आपणांस स्पष्ट ऐकूं येत असलीं तरी त्यांचे हावभाव वगैरे प्रत्यक्ष पाहण्यासाठीं आपली केवढी तारंबळ उडते; ह्याचा अनुभव बहुतेकांस आहेच. अशा प्रसंगीं आपण हे हावभाव मुळींच न पाहतां नाटक केवळ डोळे मिटून कानांनीं ऐकिलें, तर नाट्यकाराचें खरें हृदय आपणांस कळण्याचा विशेष संभव आहे खरा. परंतु ते हावभाव प्रत्यक्ष पाहण्यासाठीं आपणा बहुतेकांचे नेत्र इतके आतुर झालेले असतात कीं, नुसत्या गाण्याच्या आलापांनीं आपलें पूर्ण समाधान होत नाहीं. एकादी गोष्ट प्रत्यक्ष पाहण्यांत मोठ्या माणसांसही ह्याप्रमाणें मौज वाटते; तर मुलांमुलींना ह्यांत विशेषच मौज वाटावी ह्यांत नवल काय ? ह्याच कारणानें कोणताही विषय शिकवितांना फळ्याचा उपयोग उजळणीच्या वर्गापासून सहाव्या इयत्तेच्या वर्गापर्यंत करणें फार अवश्य आहे. लहान लहान मुलांना वस्तुदर्शन-पाठांची आवश्यकता आहे; तीही ह्याच कारणामुळे. तसेंच नुसत्या काल्पनिक ज्ञानापेक्षां अवलोकनानें व प्रत्यक्ष प्रयोगानें जें ज्ञान होतें, तेणेंकरून अधिक मौज वाटते. चुना व हळद एकत्र केलीं असतां मिश्रण तांबड्या रंगाचें होतें, असें मुलांस नुसतें सांगितल्यानें त्यांना फारशी मौज वाटत नाहीं. परंतु हे दोन्ही पदार्थ थोडथोडे घेऊन एकत्र करून प्रत्यक्ष तांबडा रंग मुलांस उत्पन्न करून दाखविला असतां त्यांना फारच आनंद

होईल; व ती गोष्ट त्यांच्या मनावर चांगली ठसेल. म्हणून प्रत्येक शिक्षकानें ह्या गोष्टीला विशेष महत्त्व देणें जरूर आहे. शिक्षक आपणांस शिकवीत असतां आपल्या नजरेस पडावा अशी प्रत्येक मुलाची इच्छा असते. तथापि त्याच्या शिक्षणानें मुलांस मौज वाटत असते, तोंपर्यंत मात्र त्यांची ही इच्छा मोठी उत्कट असते. मुलांस अशा मनोरंजक रीतीनें शिक्षक शिकवीत असतो, तोंपर्यंत मुलांचे नेत्र मोठे सतेज दिसतात; व सर्वांच्या चित्तवृत्ति ओढून घेणारा जो शिक्षक त्याजकडेच त्यांची टक लागलेली असते. परंतु त्याचें शिक्षण मंदावत चाललें, कंटाळवाणें होऊं लागलें, व त्यांत विद्वत्तेचा फारसा भाग राहिला नाहीं, म्हणजे लागलेच मुलांचे नेत्र निस्तेज होतात, व त्यांचें शिक्षकाकडील लक्ष उडूं लागतें. म्हणून आपल्या शिक्षणाची गोडी विद्यार्थ्यांस लावण्यासाठीं प्रथमतः त्याला स्वतःला हा धंदा मोठ्या मौजेचा वाटला पाहिजे, हें उघड आहे. कारण शाळेंत नित्य उठून तेच तेच विषय शिकविण्याचें आपल्या कपाळीं येतें; असें वाटून शिक्षकाला हें काम कंटाळवाणें होईल, तर मुलांनाही त्याच्या शिक्षणाचा कंटाळा येईल. शाळेंतील कित्येक कामांची जबाबदारी ओघानेंच शिक्षकावर पडते; आणि वर्गातील अभ्यासक्रमाची जबाबदारी त्याच्या मार्गीच आहे. म्हणजे हे अभ्यास जोरानें चालणार नाहींत, तर त्याचा दोष शिक्षकाकडे आहे; विद्यार्थ्यांकडे नाहीं. वास्तविक पाहतां कित्येक विषयांत मुलांना आपोआप मौज वाटते; किंवा विषय सुरू असतां मौज वाटण्यासारखे चाळे मुलें करितात. इतिहासासारखे

कित्येक विषय मनोरंजक असतात खरे; परंतु असे विषय थोडे. बहुतेक विषय प्रायः मुलांना नीरस वाटण्यासारखेच असावयाचे. वर्गांतील मुलें लक्ष देणारीं असोत किंवा दुर्लक्ष करणारीं असोत; असे विषय सुरू असतां ते जित-क्या मनोरंजक रीतीनें शिक्षक शिकवील, तितकें मुलांचें लक्ष शिक्षणाकडे अधिक राहील.

तथापि शिक्षकानें एक गोष्ट कधीं विसरून उपयोग नाही. ती ही कीं, एकच विषय फार वेळ शिकवीत बस-

वेळापत्रकें अवश्य आ- हेत; तथापि विशेष प्रसंगीं त्यांस सोडून शिकवावें ला- गतें.	ल्यास त्याचा मुलांना कंटाळा येतो. विषय कितीही मनोरंजक असला तरी त्यांतील मौज के- व्हांना केव्हां कमी होतेच.
---	---

अशा रीतीनें विषय हळू हळू कंटाळवाणा होत चालल्यास त्याचा बोल शिक्षकाकडे किंवा विद्यार्थ्यांकडे नाही. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या स्थितीच्या मानानें अवश्य वाटेल तितके वेळां अभ्यासाच्या विषयांत शिक्षकानें बदल करावा, म्हणजेच शिक्षणाचें काम उत्कृष्ट रीतीनें चालेल. मुलांची मानसिक शक्ति सतत कायम राहण्यासाठीं अभ्यासाच्या क्रमांत योग्य वाटेल तेव्हां फेरफार करणें फार जरूर असतें. परंतु वेळापत्रकांप्रमाणें अभ्यास चालविणें शिक्षकास भाग असल्यामुळें असे फेरफार त्याला करितां येत नाहींत. म्हणून वेळापत्रकें अन्य दृष्टीनें कितीही उप-युक्त असलीं, तरी त्यांपासून हा एक मोठा तोटा आहे. अभ्यासाच्या ठराविक क्रमांत विनाकारण ढवळाढवळ केली असतां अनेक तोटे होतील खरे. परंतु एकादा विषय फार कठीण असण्याचा संभव असतो. ह्यामुळें तो शिकवीत असतां

विद्यार्थ्यांस अधिक तास पोहोंचणार, हेंही उघड आहे. म्हणून एकादा सुलभ विषय जितका वेळ शिकवावयाचा, तितकाच वेळ अशा कठीण विषयाच्या प्रसंगीही मुलांना खडत ठेवणें, ही मोठीच चूक होईल. शाळेसंबंधी नियमांत (कोडांत) वेळापत्रकांना अति महत्त्व दिलेले आहे; व तें महत्त्व त्या नियमांत किंचित् कमी होण्याचीही आशा नाही. परंतु रुपयाला ५ वार कापड तर दहा रुपयांचें ५० वार कापड आपण नक्की मोजून घेतों; त्याप्रमाणें वर्षांत ३६५ दिवसांत शाळेंत अभ्यास किती झाले पाहिजेत, हें तंतोतंत मोजून पहाणें योग्य नाही. तसच अमुक विषयाला वर्षांत वेळापत्रकाप्रमाणें अमुक तास मिळाले; म्हणून त्या मानानें त्या विषयाचें शिक्षण मुलांस मिळालें आहे, किंवा नाही हें त्रैराशिक मांडून पाहणें उचित नाही. कारण अशा रीतीनें शिक्षकास बांधून टाकिल्यानें आपल्या आंगचें कर्तृत्व वर्गांत दाखविण्यास त्याला योग्य संधी मुळींच राहणार नाही. रोज कोणते विषय किती वेळ शिकवावयाचे, ह्याची उत्कृष्ट वांटणी करण्याची शिक्षकास मोकळीक असावी. कारण शिक्षणाचा चांगला परिणाम होण्यास शिक्षकाला एवढी मोकळीक ठेवणें फार जरूर आहे. मात्र त्यानें ही वांटणी मुलाची सर्व स्थिति नीट लक्षांत आणून फार विचारानें केली पाहिजे. लष्करी कवायतींत शिपायाचा पाय किंचित् पुढें मार्गे पडला तरी त्याला मोठें शासन होतें. त्याप्रमाणें वेळापत्रकाबाहेर किंचित् पाऊल पडलें कीं महत्पातक घडलें, अशा प्रकारचे नियम शाळाखात्यांत ठराविणें फायदेशीर नाही. शिक्षणाचा ठसा मुलांवर उमटावा म्हणून

वेळापत्रकांत थोडाबहुत फेरफार योग्य वाटल्यास शिक्षकास करण्याची मोकळीक असावी. शाळांची व्यवस्था नियमांनीं अगदीं जखडून टाकिल्यास आपलें कर्तृत्व दाखविण्यास शिक्षक मागे पुढें पाहतील. म्हणून इतके कडक नियम शाळाखात्यानें ठरवूं नयेत.

विद्यार्थ्यांस जे विषय शिकवावयाचे ते त्यांच्या ग्रहण-शक्तीच्या बेतानें असावे; म्हणून त्यांत वारंवार अनेक प्रकारचे फेरफार शिक्षकानें करावे. हे फेरफार करितांना त्यानें मुलांचीं वर्यें ध्यानांत आणावीं,

लहान मुलांच्या वर्गा-
वरील शिक्षकांच्या आंगीं
कोणते गुण असावे ?

व त्यांची अभ्यासांत गति कितपत झालेली आहे, इकडे-ही धोरण ठेवावें. मुलें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठीं प्रथमतः अवलोकनशक्तीचाच उपयोग करूं लागतात. म्हणून लहान मुलांस शिकवितांना ह्या शक्तीवरच मुख्यत्वे भिस्त ठेविली पाहिजे. उजळणीच्या वर्गावरील व पहिल्या दुसऱ्या इयत्तांवरील शिक्षकांच्या आंगीं कांहीं विशेष प्रकारची शिक्षणकला असावी लागते. ह्या शिक्षकांच्या आंगीं मुख्यत्वे पुढील गुण असावेः—उल्हासवृत्ति; कोणत्याही गोष्टीचें वर्णन करण्याची उत्तम शैली; मनोवेधक कल्पनाचातुर्य; आणि एक विषय शिकवीत असतां त्याच्याचसारख्या इतर विषयांचें सहज रीतीनें थोडक्यांत शिक्षण देण्याची हातोटी. हे गुण त्यांच्या आंगीं असतील, तर ते लहान मुलांच्या वर्गांना विशेष लायक ठरतील. तसेंच लहानपणीं मुलें नेहमीं निष्कपटपणानें व स्वच्छंदपणानें वागत असतात; त्यांच्या ह्या तऱ्हेच्या वर्तनावद्दल शिक्षकास राग न येतां मोठें कौतुक वाटलें पा-

हिजे. लहान मुलांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी सचित्र देखावे आणि वस्तुदर्शनपाठ ह्यांचा उपयोग केला पाहिजे. त्या वयांत मुलांच्या स्मरणशक्तीला प्रत्यक्ष फारसे ओझे पडू नये. अनायासाने त्यांच्या ध्यानांत राहिल तितके ज्ञान आरंभी पुरे आहे. लहान मुलांना ज्या चित्राच्या आधारेने एकाद्या विषयाचे शिक्षण दिले असेल ते चित्र मोठे चित्तवेधक असल्यास त्या विषयांतील मुद्यांच्या गोष्टी मुलांच्या लक्षांत वारंवार आणून देण्यास हरकत नाही; किंवा एकादी मनोरंजक गोष्ट सांगितली असल्यास तींतील मुद्यांच्या गोष्टीही त्यांना वरचेवर सांगण्यास हरकत नाही. तसेच ईश्वराच्या स्तुतीविषयी किंवा अन्य प्रकारच्या मुलांस शिकविलेल्या कविता गळ्यावर म्हणविण्यासारख्या असल्यास त्याही वारंवार म्हणविण्यास हरकत नाही. तात्पर्य इतकेच की, मुलांस कंटाळा न येता जितके त्यांच्या ध्यानांत राहिल तितके लहानपणी पुरे आहे.

अभ्यासाचे विषय अशा रीतीने सुलभ करण्यांत फायदा नाही, असे कित्येकांचे मत आहे. अशा रीतीने ला-

लहान मुलांस शिकविण्यासाठी सोपे व मनोरंजक मार्ग शोधून काढणे इष्ट आहे काय ? लूच लावून त्यांचे लक्ष वेधून घेणे त्यांना पसंत नाही. लहान लहान मुलांस शिक्षण देण्यासाठी असे अति सुलभ व अति

मनोरंजक मार्ग जाणून बुजून शोधून काढणे त्यांस अनिष्ट वाटते. कारण अशा पद्धतीने दिलेल्या शिक्षणांत जुन्या पद्धतीने दिलेल्या शिक्षणांतील कडकपणा राहत नाही, असे ते म्हणतात. कोणत्याही विषयाचे ज्ञान मुलांस करून देतांना ते त्यांस अगदी अवघड जाऊ नये

व त्यांस तसदी मुळींच पडूं नये; एवढ्याच उद्देशाने हर-
 एक विषय त्यांना अगदीं सोपा व मनोरंजक करून सां-
 गण्याचा कित्येकांस फार तिटकारा आहे; व ते रास्तही
 आहे. तथापि विषय सोपे व मनोरंजक करून शिकवि-
 ल्यास अभ्यासाच्या कामीं मेहनत करण्यास व वर नंबर
 मिळविण्यासाठीं चढाओढ करण्यास मुलें कंटाळतील;
 असें कित्येकांस वाटतें. ते मात्र खरे नाहीं. कारण
 मुलांची शाळेंतील प्रत्यक्ष स्थिति ध्यानांत आणिली
 असतां ही भीति निराधार ठरते. उलट अशी खात-
 री होते कीं, त्यांना येणाऱ्या अडचणी दूर करून शि-
 क्षणांत त्यांची प्रगति होण्याचा मार्ग सुलभ करणेंच अ-
 वश्य आहे. डा० कार्पेंटर ह्यांचें ह्या विषयासंबंधीं मत
 विचार करण्यासारखें आहे. ते म्हणतात:—“ अशा रीती-
 नें विषय मुद्दाम मनोरंजक करून शिकविणें ह्मणजे आ-
 पल्या आंगीं योग्य प्रकारचें असावें तितकें पाणी नाहीं,
 असें कबूल करण्यासारखें आहे; अशी कित्येक निष्ठुर
 शिक्षकांची समजूत असल्यामुळे त्यांना ही पद्धति मन्य-
 नाहीं. परंतु लहानपणीं मुलांची मनोनिग्रहशक्ति— आपले
 मन आपल्या ताब्यांत ठेवण्याची शक्ति—फारशी
 जोराची नसते, हें त्यांच्या ध्यानीं येत नाहीं. तसेंच मुलांच्या
 आंगची ही शक्ति नष्ट न होतां उत्तरोत्तर जोरानें वाढत
 जावी; एवढाच त्यांस शिक्षण देण्याचा मूळ उद्देश आहे;
 इकडेही त्यांचें लक्ष राहत नाहीं. लहान मुलांच्या स्वभा-
 वांतील हें मूळ बीज ध्यानांत न आल्यामुळे आईबाप व
 शिक्षक ह्यांजकडून वारंवार मोठमोठ्या चुका घडतात.
 मुलांचें एकादें आचरण त्यांना दुराग्रहाचें वाटतें. परंतु

वस्तुतः त्यांत दुराग्रहाचा लेशही नसतो. तर मुळांच्या मेंदूचा व्यापार नेहमी स्वच्छंदपणानेच सुरू असण्याचा; त्या वयांत सारासारविचाराचे कांहीं चालत नाही. त्यांत त्यांच्या आवडीनावडीचा मुळीच संबंध नसतो. ह्या-स्तव मुलें तसें आचरण हडानें किंवा दुराग्रहानें करितात; असें म्हणणें चुकीचें ठरतें. तेव्हां अशा वयांत मुलांनीं आप-ली आज्ञा मोडिली असें समजून त्यांस शिक्षा केल्यानें फार नुकसान होतें. कारण त्या वयांत आज्ञा पाळण्यास अवश्य इतका मनोनिग्रह मुलांचे आंगीच नसतो. त-सेंच अशा गैरसमजुतीनें शिक्षा केल्यानें होणारें नुकसान पुढें भरून येत नाही, असें ह्यापण्यास चिंता नाही. ”

ह्याप्रमाणें आरंभीं आरंभीं मुलांचें लक्ष अभ्यासाकडे मुद्दाम बाह्य उपचारांनीं लाविलें पाहिजे. तसेंच त्या वयांत

त्यांच्या ध्यानांत अनायासें जि-
विद्यार्थ्यांनीं स्वतः श्रम तक्र्या गोष्टी राहतील, तितक्या
करण्याची आवश्यकता. पुरे आहेत. परंतु तीं मोठीं होत

जातील, तसतसें त्यांनीं एकाग्रचित्तानें अभ्यासाकडे लक्ष लावण्यास मनोभावानें झटलें पाहिजे. ह्यापुढें नियमित रीतीनें नेमून दिलेल्या धड्यांचा विचार ओघानेच येतो. अशा रीतीनें नेमून दिलेल्या अभ्यासांना धडे हें नांव यथायोग्य शोभतें. कारण धडा याचा अर्थच असा कीं, तो तयार करण्यास कांहीं मेहनत पडली पाहिजे. मुलें शाळेंत नुकतींच जाऊं लागतात; तेव्हां तर ही मेहनत त्यांना विलक्षण कंटाळवाणी वाटते. स्वकष्टानें कोणतीही गोष्ट साध्य करून घेण्यास विद्यार्थ्यांनीं लहानपणापासूनच शिकलें पाहिजे; व ह्या कामीं त्यांस जसें यश येईल त्या

मानने त्यांची विद्याभ्यासांत प्रगति होऊन पुढे उद्योग-
धंद्यांतही ते नांवालौकिकास चढतील. ह्मणून अशा प्रका-
रचा योग्य प्रयत्न विद्यार्थ्यांकडून करविण्यास शिक्षकाने
त्यांस मदत देणे इष्ट आहे. तसेच अशी मदत करण्यास
उत्तम उपाय कोणते, हे त्याने विचारपूर्वक ठरविणे
फार महत्त्वाचे आहे. कोणत्याही शिक्षकाला ह्या धंद्यांत
कितपत यश येणार ह्याचा निर्णय प्रायः एकाच
गोष्टीवर अवलंबून असतो; ती ही की, विद्यार्थ्यांस स्वतः
प्रयत्न करण्याची गोडी लावण्याचे त्याच्या आंगचे कौ-
शल्य. अशा प्रकारे प्रयत्न करण्याची गोडी मुलांस
लागावी, ह्मणून त्यांना मदत करणे हे शिक्षकाचे कर्तव्यच
आहे. तथापि ह्या कामीं मुलांस आपल्याकडून खरोखर
मदत व्हावी अशी इच्छा असेल तर शिक्षकाने त्यांना
स्वतः श्रम करण्यास उत्तेजन दिले पाहिजे. विद्यासंपा-
दनाची उत्कृष्ट इच्छा मुलांच्या अंतःकरणांत शिक्षकाला
उत्पन्न करितां आली पाहिजे, व ती उत्पन्न झाल्यावर
तिला योग्य वळण लावून ती तृप्त करितां आली पाहिजे;
ह्मणजे विद्यार्थ्यांस ह्या कामांत त्याने मदत दिल्याप्रमाणे
होईल. शिक्षकाने नेहमीं असा उद्देश बाळगिला पाहिजे
कीं, आपणांस मुलांच्या आंगचा चौकसपणा वाढवावया-
चा आहे, व त्यांच्या प्रश्नांचीं उत्तरे अशा रीतीने द्याव-
याचीं आहेत कीं तेणेंकरून शंका विचारण्यास त्यांना
अधिक उत्तेजन येईल. तसेच मुलांना कित्येक गोष्टींचे
ज्ञान विचाराअंतीं आपोआप होण्यासारखें असतें; व ते आ-
पोआप झाल्यानेच त्यांच्या मनाला मोठा आनंद होतो. ह्म-
णून अशा गोष्टींचे ज्ञान आपण होऊन त्यांस करून दे-

ऊन शिक्षकानें त्यांच्या आनंदांत विरजण घालूं नये. पांच आणि चार किती, असा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां शिक्षकानें “नऊ” असें चटकन कधीं सांगूं नये. कारण मुलाला वोटें घालून हें ज्ञान आपोआप होण्यासारखें आहे, व अशा रीतीनें तें झालें असतां त्याला आनंद होऊन तें पक्कें ठसणार आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानप्राप्तीची हाव तर उत्पन्न झालीच पाहिजे. शिवाय तें ज्ञान स्वकष्टानें प्राप्त करून घेण्यासाठीं आपलें बुद्धिसामर्थ्य तिकडे खर्चणें अवश्य आहे, अशीही त्यांची समजूत झाली पाहिजे. अशा रीतीनें आपल्या बुद्धिसामर्थ्याचा उपयोग करावयाचा ह्मणजे त्यांना मनःपूर्वक लक्ष ठेवून विचार करणें भाग पडतें. कारण नुसत्या स्मरणशक्तीचा उपयोग ह्या कामीं पुरा पडत नाही. कित्येक गोष्टी मुलांस चांगल्या रीतीनें समजणार नाहीत, व त्या त्यांना तोंडपाठच केल्या पाहिजेत, ह्यांत शंका नाहीं. कोणत्याही प्रकारचा अभ्यास म्हटला ह्मणजे अशा प्रकारची वोकंपट्टी त्यांत थोड्या बहुत मानानें असावयाचीच. तथापि मि. थ्रिंग ह्यांचें ह्या संबंधाचें ह्मणणें बरेंच मुद्देसूद असल्यामुळें तें पुढें दिलें आहे. ते ह्मणतात:—“लहानपणीं मुलांना स्मरणशक्ति विशेष असते; परंतु सारासारविचार त्यांच्या आंगीं तेव्हां फारसा नसतो. ह्मणून कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षणाचा पाया ही स्थिति ध्यानांत आणून उभारिला पाहिजे. ‘मुलांस प्रत्येक गोष्ट समजलीच पाहिजे,’ ‘कोणत्याही गोष्टीचें ज्ञान त्यांना पूर्णपणेंच झालें पाहिजे;’ हीं व अशा प्रकारचीं मोठमोठीं विधानें कानाला फार मजेदार लागतात. परंतु ह्यामुळें कठीण विषयाकडे मुलांना

अगदीं वळूच द्यावयाचें नाहीं; असा परिणाम घडतो. 'बाळा, संभाळ, पोहायास येऊं लागल्यावांचून पाण्यांत जाऊं नको हो.' अशा प्रकारचा उपदेश केल्यानें जो परिणाम व्हावयाचा, तशासारखाच परिणाम वरीलें प्रकाचीं विधानें सत्य मानून त्या धोरणानें प्रत्यक्ष शिक्षण दिल्यानें घडावयाचा." शिक्षकाचा धंदा मूळचाच फार कठीण आहे, आणि तशांत हरएक गोष्ट मुलांस समजावून देण्याची जबाबदारी त्याजवर घातली ह्मणजे तर तो खरोखर अति कठीण होईल. हें सर्व खरें आहे; तथापि ह्यास कांहीं इलाज नाहीं. युनायटेड स्टेट्समधील न्यूजर्सी संस्थानांतील प्रिस्टन येथील प्रोफे. हार्ट यांचें पुढील ह्मणणें अगदीं यथार्थ आहे:—“मानसिक शक्तीला जें काम नेमून द्यावयाचें त्याचा खरा क्रम असा असला पाहिजे;—प्रथम ज्ञान आणि नंतर स्मरणशक्ति. ज्ञान मिळवा, आणि नंतर तें ध्यानांत ठेवा.” सारांश, शिक्षका-नें मुलांस हरएक गोष्ट आरंभापासूनच नीट समजावून देण्याचा क्रम ठेविला पाहिजे. हें काम त्याच्या हातून चांगल्या रीतीनें घडेल, तर त्याला ह्या धंद्यांत अखेरीस बहुधा यश येईल. तसेंच मुलांची कशी तरी वरवर समजूत घालीत गेलें ह्मणजे काम भागत नाहीं. कोणत्याही विषयासंबंधानें विचार करण्यासारखे जे मुद्दे असतील, तिकडे मुलांचें लक्ष पोहोचविणें, त्यांची त्या विषयांत अधिकाधिक गति होईल अशा रीतीनें त्यांस प्रश्न करणें, आणि भिन्नभिन्न बुद्धीच्या मुलांना विषय मनोरंजक वाटावा म्हणून अनेक रीतींनीं अनेक बाजूंनीं त्यांची माहिती त्यांना करून देणें; इतक्या गोष्टींत शिक्षक प्रवीण

ऊन शिक्षकानें त्यांच्या आनंदांत विरजण घालूं नये. पांच आणि चार किती, असा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां शिक्षकानें “नऊ” असें चटकन कधीं सांगूं नये. कारण मुलाला बोटें घालून हें ज्ञान आपोआप होण्यासारखें आहे, व अशा रीतीनें तें झालें असतां त्याला आनंद होऊन तें पक्कें ठसणार आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानप्राप्तीची हाव तर उत्पन्न झालीच पाहिजे. शिवाय तें ज्ञान स्वकष्टानें प्राप्त करून घेण्यासाठीं आपलें बुद्धिसामर्थ्य तिकडे खर्चणें अवश्य आहे, अशीही त्यांची समजूत झाली पाहिजे. अशा रीतीनें आपल्या बुद्धिसामर्थ्याचा उपयोग करावयाचा ह्मणजे त्यांना मनःपूर्वक लक्ष ठेवून विचार करणें भाग पडतें. कारण नुसत्या स्मरणशक्तीचा उपयोग ह्या कामीं पुरा पडत नाही. कित्येक गोष्टी मुलांस चांगल्या रीतीनें समजणार नाहीत, व त्या त्यांना तोंडपाठच केल्या पाहिजेत, ह्यांत शंका नाही. कोणत्याही प्रकारचा अभ्यास म्हटला ह्मणजे अशा प्रकारची वोकंपट्टी त्यांत थोड्या बहुत मानानें असावयाचीच. तथापि मि. थ्रिंग ह्यांचें ह्या संबंधाचें ह्मणणें बरेंच मुद्देसूद असल्यामुळें तें पुढें दिलें आहे. ते ह्मणतात:—“लहानपणीं मुलांना स्मरणशक्ति विशेष असते; परंतु सारासारविचार त्यांच्या आंगीं तेव्हां फारसा नसतो. ह्मणून कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षणाचा पाया ही स्थिति ध्यानांत आणून उभारिला पाहिजे. ‘मुलांस प्रत्येक गोष्ट समजलीच पाहिजे,’ ‘कोणत्याही गोष्टीचें ज्ञान त्यांना पूर्णपणेंच झालें पाहिजे;’ ही व अशा प्रकारचीं मोठमोठी विधानें कानाला फार मजेदार लागतात. परंतु ह्यामुळें कठीण विषयाकडे मुलांना

अगदीं वळूच द्यावयाचें नाहीं; असा परिणाम घडतो. 'बाळा, संभाळ, पोहायास येऊं लागल्यावांचून पाण्यांत जाऊं नको हो.' अशा प्रकारचा उपदेश केल्यानें जो परिणाम व्हावयाचा, तशासारखाच परिणाम वरीलें प्रकाचीं विधानें सत्य मानून त्या धोरणानें प्रत्यक्ष शिक्षण दिल्यानें घडावयाचा." शिक्षकाचा धंदा मूळचाच फार कठीण आहे, आणि तशांत हरएक गोष्ट मुलांस समजावून देण्याची जबाबदारी त्याजवर घातली ह्मणजे तर तो खरोखर अति कठीण होईल. हें सर्व खरें आहे; तथापि ह्यास कांहीं इलाज नाहीं. युनायटेड स्टेट्समधील न्यूजर्सी संस्थानांतील प्रिस्टन येथील प्रोफे. हार्ट यांचें पुढील ह्मणणें अगदीं यथार्थ आहे:—“मानसिक शक्तीला जें काम नेमून द्यावयाचें त्याचा खरा क्रम असा असला पाहिजे;—^{११७-११८-११९-१२०-१२१}प्रथम ज्ञान आणि नंतर स्मरणशक्ति. ज्ञान मिलवा, आणि नंतर तें ध्यानांत ठेवा.” सारांश, शिक्षका-नें मुलांस हरएक गोष्ट आरंभापासूनच नीट समजावून देण्याचा क्रम ठेविला पाहिजे. हें काम त्याच्या हातून चांगल्या रीतीनें घडेल, तर त्याला ह्या धंद्यांत अखरीस बहुधा यश येईल. तसेंच मुलांची कशी तरी वरवर समजूत घालीत गेलें ह्मणजे काम भागत नाहीं. कोणत्याही विषयासंबंधानें विचार करण्यासारखे जे मुद्दे असतील, तिकडे मुलांचें लक्ष पोहोंचविणें, त्यांची त्या विषयांत अधिकाधिक गति होईल अशा रीतीनें त्यांस प्रश्न करणें, आणि भिन्नभिन्न बुद्धीच्या मुलांना विषय मनोरंजक वाटावा म्हणून अनेक रीतींनीं अनेक बाजूंनीं त्यांची माहिती त्यांना करून देणें; इतक्या गोष्टींत शिक्षक प्रवीण

असला पाहिजे. ही प्रवीणता मिळविण्याचा मार्ग असा आहे:- जो विषय शिकवावयाचा असेल त्याचे स्पष्ट रीतीने प्रथम पोटभाग पाडावे; त्या भागांचे परस्पर संबंध मुलांस दाखवून द्यावे; आणि त्या पोटभागांत मुख्यत्वे विचार करण्यासारखे किंवा इतर संबंध असतील, तिकडे मुलांचे लक्ष लावावे. असे केल्याने तो विषय ध्यानांत ठेवण्यास मुलांस सोपा जातो व त्याविषयी विचार करण्यासही त्यांना हुरूप येतो.

शिक्षण कोणत्या प्रकारचे असावे ह्याविषयी वर विवे-

चन केले आहे; त्यावरून शिक्षकाचे खरे कर्तव्य काय ?

व्यक्त होईल. ते कर्तव्य इतकेच की, त्याने शिक्षण द्यावयाचे आहे; मुले आपले धडे तोंडपाठ हणतील ते नुसते एकावयाचे नाहीत. तसेच त्यांच्या चुकांबद्दल त्यांस रागे भरणे, किंवा त्यांचे अभ्यास घेऊन त्यांस मार्क देणे, इतकेच कांहीं त्याचे कर्तव्य नाही. ह्या सर्व गोष्टी गौण असून शिकविणे हेच त्याचे मुख्य कर्तव्य होय. इतर हरएक गोष्ट ह्याच्या अंगभूत असून हा उद्देश सिद्धीस नेण्यास साधनीभूत समजावयाची. मुलांचे धडे हणून घेणे, त्यांच्या चुका दाखविणे आणि त्यांना मार्क देणे, ह्या सर्वांचा उपयोग शिक्षणाचा हेतु तडीस जाण्यास होणार आहे खरा. तथापि एवढी तीन कृत्ये केली म्हणजे आपले कर्तव्य संपले, असे शिक्षकाने मानू नये. तो असे मानील तर आपल्या धंद्याचे वास्तविक महत्त्व त्याने आपण होऊन कमी केल्याप्रमाणे होईल. अशारीतीने शिक्षण देणे म्हणजे ते एक वेठकाम होईल;

च मुलांसही तें फार कंटाळवाणें वाटेल. दहा वीस मजुरां-
वर एकेक मुकादम नेमितात; व ते मजूर आपापलें काम
बरोबर करितात किंवा नाहीं, एवढीच देखरेख तो करीत
असतो. त्याप्रमाणें शिक्षक मुलांना नेमून दिलेले धडे नु-
सते ह्मणून घेईल, तर त्याची स्थितिही तद्वत् होईल; व
शिक्षक या नात्यानें त्याला जो मान द्यावयाचा, तो मुलें
लवकरच देतनाहीं होतील. परंतु मुलांचे धडे नुसते म्ह-
णून न घेतां ते त्यांना समजावून देण्याची शिक्षकाची
इच्छा असेल तर त्यानें विद्यार्थ्यांबद्दल खरी कळकळ वा-
ळगिली पाहिजे; ते धडे तयार करितांना कोणकोणत्या
अडचणी मुलांस येतील त्या शोधून काढिल्या पाहिजेत;
आणि आपल्या आंगचें विशेष ज्ञान खर्चून मुलांना अशा
प्रकारची मदत दिली पाहिजे कीं, तेणेंकरून त्यांची जि-
ज्ञासा वाढून त्यांना अभ्यासाची अधिक आस्था लागेल.
सारांश, वेळकाम करणाऱ्या मुकादमापेक्षां खऱ्या शिक्ष-
काची योग्यता अधिक आहे; फार तर काय परीक्षका-
पेक्षांही फार अधिक आहे. खऱ्या शिक्षकाला परी-
क्षकाचें काम अगदीं कंटाळवाणें वाटेल. शिकविण्याचें
काम त्याला मोठ्या मौजेचेंच वाटावयाचें; म्हणून ते-
वढें त्याजकडे सोंपविलें, म्हणजे आपल्या कामाची
परीक्षा किंवा चांचणी कोणीही पाहिली तरी त्याला त्याची
आडकाठी नसते. हे परीक्षक त्याच्या कामाबद्दल
जो शेर देतील, त्या संबंधानें असा शिक्षक मुळींच
कुरकूर करणार नाहीं. कारण त्याच्या मनाची पक्की
खातरी असते कीं, आपल्या शिक्षणानें मुलांच्या मना-
वर जे परिणाम घडले आहेत, त्यांचा अंदाज नुसत्या

परीक्षांच्या सत्रांनीं व्हावयाचा नाही. शिकविणें आणि परीक्षा घेणें ह्यांत जमीन-अस्मानचा फरक असून शिक्षकानें हा पदोपदीं ध्यानांत बाळगिला पाहिजे; ह्मणजे त्याला ह्या धंद्यांत यश येईल. म्हणून आदल्या दिवशीं दिलेले धडे मुलांनीं कितपत तयार केले आहेत, एवढें पहावयाचेंच काय तें आपलें काम आहे, असा कोता विचार शिक्षकानें कदापि मनांत आणूं नये; किंवा त्या-प्रमाणें आचरण करूं नये. कारण ह्या धंद्याला अत्यन्त महत्त्व प्राप्त होण्यास जी गोष्ट मुख्यत्वे कारणीभूत आहे तिला असें केल्यानें बाध येतो. तेव्हां नुसते धडे पाठ म्हणून घेणारोपेक्षां अधिक योग्यता शिक्षकाच्या आंगीं कशानें येईल; व अभ्यासाच्या कामीं विद्यार्थ्यांस त्याला मदत कोणत्या रीतीनें उत्तम करितां येईल; असा प्रश्न उत्पन्न होतो. तथापि ह्या प्रश्नाचा उलगडा करण्यापूर्वी ज्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी शिक्षकानें नेहमीं ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत, त्यांजकडे वळूं.

मुलांना त्यांच्या शक्तीबरोबर अभ्यास नेमून देणें हितावह नाही. पुष्कळ इतिहास किंवा पुष्कळ वाचन झालें,

कसे तरी पुष्कळ अभ्यास होण्यापेक्षां थोडे, पण ते चांगल्या रीतीनें होणें इष्ट आहे.

ह्मणजे तो विषय चांगला झाला असें कांहीं ठरत नाही. वाजवीपेक्षां अधिक पानें केल्यानें परिणामीं अति नुकसान होईल.

/मुलांना फार कमी अभ्यास नेमून दिले तर एक वेळ पतकरेल; पण फाजील देणें कधीं हितावह नाही. /पुस्तकांचीं सपाटून पानें करण्याची एक प्रकारची हाव हल्लीं पुष्कळ शाळांत आढळून येते. परंतु

अशी हाव फार अनिष्ट असून हिजंमुळें अति वाईट परिणाम घडतात. कित्येक शिक्षक मुलांना दिवसभर शाळेंत अभ्यास करण्यास लावितात; व घरचें अभ्यास इतके सपाटून देतात कीं, मुलांची संध्याकाळची सर्व वेळें ते अभ्यास करण्याकडे जाते. सारांश, सूर्योदयापासून सूर्यास्तपर्यंत मुलांना ते अभ्यासांत जखडून टाकितात. वस्तुअसें केल्यानें मुलांचें मन अगदीं खचून जातें आणि तेणें करून त्यांचा विद्याभ्यास जोरानें चालेनासा होतो. कित्येक मुलांना अभ्यासाची खरोखर मोठी हाव असते. ह्मणून शिक्षकांनं कितीही अभ्यास नेमून दिले, तरी त्यांना वर दर्शविलेल्या प्रकारचा त्रास अगदीं वाटत नाही. तथापि अशा मुलांचीं मनें थोडीं बहुत खेळाकडे लावून तीं दररोज नियमानें कांहीं वेळ खेळतील असें शिक्षकांनं करावें; ह्मणजे त्या मुलांचें व त्यांच्या आईवापांचें हित होऊन परिणामीं देशाचेंही हित होईल. मुलांचा संध्याकाळचा सर्व वेळ अभ्यासांत मोडेल, इतके अभ्यास नेमून दिले असतां शिक्षणापासून सुपरिणाम घडणार नाही, असा सामान्य नियम समजावा. मुलांनीं घरचा वेळ कोणत्या प्रकारें वाळवावा, हें ठरविण्याची जबाबदारी त्यांच्या मातापितरांवर किंवा पालकांवर असते खरी. तथापि विद्यार्थ्यांच्या आंगीं ग्रहण-शक्ति कितपत आहे, व त्यांची अभ्यासांत गति कितपत झाली आहे, हें प्रत्यक्ष पाहून त्या धोरणानें त्यांस अभ्यास नेमून देण्याची जबाबदारी शिक्षकावर आहे. पुरता विचार केल्याशिवाय अभ्यास नेमून दिले असतां विद्यार्थी व शिक्षक ह्या उभतांनाही विलक्षण त्रास होतो. सुटीचा टोला पडण्याची वेळ ठेपली

म्हणजे शिक्षक केव्हां केव्हां घाईघाईने पुरता विचार केल्याशिवाय कांहीं तरी अभ्यास नेमून देतो. परंतु हे अभ्यास नेहमीपेक्षां फाजील होतील, तर परिणाम असा होईल कीं विद्यार्थ्यांस त्या रात्री स्वस्थ झोप मिळणार नाही; व शिक्षकाचाही दुसऱ्या दिवशीं गोंधळ उडेल. अशा स्थितीमुळे शिक्षणाच्या कामी शिक्षकास त्रास पोहोचला, तर त्याचा दोष दुसऱ्याकडे काय ?

शिवाय हेही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, अर्धवट अ-

अर्धवट अभ्यास करण्याचा परिणाम.

भ्यास करण्याची सवय विद्यार्थ्यांना एकदां लागली, व रोजचे अभ्यास कसे तरी ओरखडून टाकण्याचें त्यांच्या आंगवळणीं पडलें, म्हणजे तीं बहुतेक बिघडलींच. कारण ह्यामुळे त्यांची अशी समजूत होते कीं, शाळेंतील अभ्यास एकदां कसे तरी ओरखडून टाकिले तरी चालतें. तसेंच अभ्यास करण्याचें त्यांना जितकें महत्त्व वाटणें अवश्य आहे, तितकें वाटेनासें होतें. ह्यास्तव नीतिदृष्ट्या मुलांचें पाऊल वांकडें न पडण्याविषयीं जितकी खबरदारी घेणें अवश्य आहे, तितकीच अर्धवट अभ्यास करण्याची सवय त्यांना न लागूं देण्याविषयीं वेतली पाहिजे. ह्याच कारणास्तव ज्या शाळांतून कसे तरी सपाटून अभ्यास ओरखडून टाकितात, त्या शाळा चांगल्या असें आईवापांनीं मानूं नये. एकाद्या पुस्तकाचीं पुष्कळ पानें झालीं म्हणजे तीं चांगलीं झालीं असें कांहीं ठरत नाही; तर जीं पानें झालीं असतील तीं जितक्या उत्कृष्ट रीतीनें समजावून देण्याचा प्रयत्न शिक्षकानें केला असेल, त्या मानानें त्याच्या कामाची परीक्षा व्हावयाची.

मुलांना घरी अभ्यास किती नेमून देणें वाजवी होईल ह्याचा प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतील शिक्षकांनीं

प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतूनतर घरचे अभ्यास फारच थोडे दिले पाहिजेत. विचार करणें विशेष महत्त्वाचें आहे. ह्या शाळांतील विद्यार्थ्यांस घरचे अभ्यास फारच वेतानें दिले पाहिजेत, असें शिक्षकानें

प्रथम आपल्या मनांत ठरवून नंतर त्या धोरणानें शाळांतील अभ्यासांची बहुतेक व्यवस्था जुळविली पाहिजे. असें केलें तर ह्या शाळांच्या द्वारे शिक्षणाचें काम सुरळीत चालेल; एरवीं अगदीं चालणार नाही. ह्या शाळांतील बहुतेक मुलांची गृहस्थिति अशी असते कीं, त्यांना घरचे अभ्यास अगदीं कमी देणेंच अवश्य असतें; व इतके कमी दिले तरी देखील पुष्कळ वेळां त्यांकडून ते होत नाहीत. म्हणून ही प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति ध्यानांत आणून तदनुसारच शिक्षकानें वर्तलें पाहिजे. ह्या शाळांतून वर्गांत घडा शिकविण्यास आरंभ करावयाचा, तेव्हां असें धरून चाललें पाहिजे कीं, मुलांनीं त्या संबंधानें घरी मुळींच तयारी केलेली नाही; व त्यांना अथपासून त्याचें शिक्षण द्यावयाचें आहे. लहान मुलांच्या शिक्षणाचा सर्व बोजा अशा रीतीने शिक्षकावर लादिला असतां त्याच्यावर फारच जबाबदारी पडते; असें कित्येक म्हणतील. तथापि शिक्षकाचें कर्तव्य काय तें नीट ध्यानांत आणिलें असतां कोणालाही असे वाटणार नाही. उलट कित्येकांचें असे मत आहे कीं, हरेक प्रकारच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतून मुलांना घरचे अभ्यास फारच थोडे द्यावयाचे; असा स्पष्ट नियमच ठरवावा ह्याजें चांगलें होईल. हें मत

मोठें समर्पक दिसतें. मुलें शाळेंत येऊं लागल्यावर दोन-
तीन वर्षें त्यांना केवळ शाळेंत शिक्षण देतां ये-
ईल तितकेंच द्यावयाचें, असें स्पष्ट ठरवावें; ह्मणजे शि-
क्षणाच्या कामीं परिणामीं फार नफा होईल; तोटा क-
दापि होणार नाही. मुलें निरोगी होऊन सशक्त होत-
जावीं; म्हणून त्यांच्या मेंदूला दररोज दोन चार तासां-
पेक्षां जास्त श्रम सतत पडूं देणें इष्ट नाही. वर्गांत
अभ्यासाची मुलांची जी त्रेधा उडून जाते, तशी त्रेधा नि-
दान घरीं तरी उडूं नये; आणि झोंपेचा वेळ तर अभ्या-
साच्या कामीं मुळींच खर्च होऊं नये; अशाबद्दल घेतां
येईल तितकी खबरदारी शिक्षकानें घेतली पाहिजे. लहान-
पणीं मुलांच्या मेंदूची 'एकसारखी कांहीं तरी चळवळ
सुरू असते, असा आतां सर्वास चांगला अनुभव आला
आहे. शिवाय प्राथमिक शाळांतील वर्ग मोठमोठाले अ-
सून त्यांतील मुलेंही अगदीं लहान लहान असतात; व
ह्या सर्वांचें लक्ष आपणाकडे लावून घेण्यासाठीं शिक्षकाला
फार त्रास पडतो. म्हणून त्याला शिक्षणाच्या कामीं जितका
कमी त्रास पोहोंचेल तितकें इष्ट आहे. परंतु मुलांना घरीं
अभ्यास नेमून दिला व तो त्यांनीं चांगला केला नाही
असें आढळून आलें, ह्मणजे शिक्षकाला अर्थात् चीड येते.
ह्यास्तव मुलांना घरचा अभ्यास द्यावयाचाच नाही,
असा एकदां नियम ठरविला, ह्मणजे हा त्रास अजी-
चुकेल. मुलांना सर्व अभ्यास आरंभापासून शाळेंतच
शिकावयाचे, असा बुद्ध्या नियम केल्यावर शिक्षकाला
रागावण्याचे प्रसंग फारसे येणार नाहीत. शिक-
विण्याचा हुरूप नाहीसा होतो, तो वस्तुतः वारंवार

रागावल्यामुळेच. म्हणून वर दर्शविल्याप्रमाणे व्यवस्था झाल्यास ती फार फायदेशीर होईल. तसेंच सर्व अभ्यास शाळेंत शिकवीत गेल्याने शिक्षकही ह्या धंद्यांत अधिक तरबेज होईल. मुलांना नेमून दिलेले धडे नुसते हणून घेणे हे काम फार क्षुल्लक असून ह्याचा सराव बहुतेक शिक्षकांना आहे. परंतु एकादा विषय लहान मुलांस समजावून देऊन तो त्यांच्या मनांत पक्का ठसेल अशा रीतीने त्यांचे मन त्याकडे लावणे, हे काम विद्वान् व चतुर शिक्षकाशिवाय कोणालाही नीट रीतीने करिता येणार नाही.

आतां धडे तयार करण्याच्या कामी शिक्षकाने विद्यार्थ्यांस मदत कोणत्या प्रकारे करावी, ह्या मुख्य प्रश्नाचा विचार करूं. मुलांना घराहून कामी शिक्षकाने विद्यार्थ्यां- करून आणण्यासाठी दिलेले स कशी मदत करावी ? सर्व अभ्यास शाळेंत शिक्षकाने मुद्दाम अशा रीतीने द्यावे की, तेणेकरून त्या धड्यांचे शिक्षण मुलांच्या मनावर अधिक ठसेल. असे केले असतां ह्या प्रश्नाचा बहुतेक उलगडा झाला. वर्गातील एकाद्या मुलाने घरी धडे कितीही उत्तम तयार केले, तरी त्या संबंधाने त्याचे फार अज्ञान असते, पुष्कळांना तर त्यांचे मुळींच ज्ञान झालेले नसते. तथापि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही की, मुलांस कोणताही विषय शिकवीत असतां शिक्षक त्या संबंधाने मुलांना जों जों अधिकाधिक विचार करावयास लावील, तों तों शिक्षणाचे काम विशेष उत्साहाने चालेल. धडे तयार करण्याचे सर्वोत्कृष्ट मार्ग कोणते, हे उत्तम प्रकारच्या शिक्षण-

पद्धतीपासून मुलांस खरोखर कळून आलें पाहिजे. विद्यार्थ्यांस जो विषय शिकवावयाचा असेल त्या संबंधानें शिक्षकानें अशा प्रकारच्या सूचना त्यांस द्याव्या कीं तेणेंकरून विषयाचें त्यांना चांगलें ज्ञान होऊन तो ध्यानांत ठेवण्यास सुलभ जाईल. विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने शिक्षकामध्ये जो गुण असणें अवश्य आहे तो हाच. शिक्षकाच्या आंगीं विशेष ज्ञान असतें; व शिकविण्याचा त्यास थोडा फार अनुभव आलेला असतो; ह्मणून ह्या दोहोंच्या साधनानें विद्यार्थ्यांस ज्ञानप्राप्ति करून देण्याचे उपाय त्यानें शोधून काढिले पाहिजेत. मात्र ते उपाय असे असावे कीं, तेणेंकरून मुलांस फारसा त्रास पडूं नये.

हा उद्देश सिद्धीस जाण्यास सर्वांत उत्तम उपाय

पृथक्करण पद्धतीचा शिकवितांना उपयोग करणें, हाच होय. कोणताही कठीण विषय शिकवा-

वयाचा ह्मणजे त्याचे पोटभाग कसे पाडावे, ह्याचें योग्य ज्ञान मुलांस करून दिलें असतां त्यांतील बहुतेक कठीणपणा नाहीसा होतो. थोडाबहुत कठीणपणा राहिल्यास तो काढून टाकण्यास शिक्षकानें मुलांना मदत करावी; म्हणजे तसले कठीण विषय शिकण्यास त्यांना अधिक हुरूप येईल. आरंभीं आरंभीं मुलांना शिक्षण द्यावयाचें तें मोठ्या विचारानें अगदीं सोप्या सोप्या शब्दांनीं द्यावें; व पुढें क्रमाक्रमानें भाषा थोडथोडी कठीण वापरावी. ह्मणजे पृथक्करणपद्धतीनें शिक्षण देण्याचें काम फार सुलभ जाईल. कोणताही विषय सुलभ रीतीनें ध्यानांत ठेवण्यास बुद्धीचा उपयोग करणें, हा उत्तम मार्ग आहे.

मुलांना पुस्तकाचें पान अर्धें पान अगुदीं विनचूक जलद वाचून दाखवितां येईल; परंतु त्याचा चांगलासा अर्थ त्यांना समजलेला नसेल. अभ्यासाच्या कामीं मुलांस त्यांच्या विचारशक्तींचा उपयोग करावयास लाविलें नाहीं, तर त्यांना खरें शिक्षण मिळालें नाहीं, असें समजावें. शिक्षणाच्या कामीं एकेदेशीय किंवा नुसत्या शाब्दिक ज्ञानाचें फारसें महत्त्व नाहीं; तर स्वतःची बुद्धि चालवून विचारपूर्वक संपादिलेल्या ज्ञानाचें महत्त्व फार आहे. एकाद्या विषयाचें एकेदेशीय किंवा शाब्दिक ज्ञान करून घेतलें, तर तें तात्पुरतेंच होय; त्या विषयाची गरज नाहींशी झाली म्हणजे त्याचें ज्ञानही लवकरच समूळ नाहींसें होतें. परंतु त्या विषयांतील मुख्य मुख्य गोष्टींचें मनन करून त्यांचें खरें ज्ञान करून घेतलें, तर तें सर्व ध्यानांत ठेवण्यास सुलभ जातें; व अशा रीतीनें तें डोक्यांत आल्यावर मुलें त्या संबंधानें अधिक विचार करूं लागतात. म्हणून हरएक विषयाचें शिक्षण पृथक्करण पद्धतीच्याद्वारे नेहमीं देणें फार जरूर आहे. शाळेंतील नित्यक्रमांत ह्या पद्धतीचा उपयोग करण्याचे प्रसंग उठल्या बसल्या येतात. उदाहरणार्थ, सामाजिक शब्दांतील समास समजावून देतांना त्यांमधील निरनिराळीं पदं सांगून तो शब्द कसा बनला आहे, हें विद्यार्थ्यांस दाखविलें असतां ते त्या शब्दाबद्दल अधिक विचार करूं लागतात; व ह्या रीतीनें त्यांतील पोटा शब्दांचें ज्ञान मुलांस करून दिल्यानंतर तो समास पक्का ध्यानांत राहण्यास फार सुलभ जातें. सामासिक शब्दांतील पदांचें अशा प्रकारें पूर्ण ज्ञान मुलांस करून देऊन नंतर त्यांतील

समास त्यांना समजावून दिले, तर त्या संबंधाने मुलें फारशा चुका करणार नाहींत. हीच गोष्ट वाचनालाही लागू आहे. जें पान मुलांस वाचावयास दिलें असेल, त्याचा अर्थ त्यांना पुरता समजला नसल्यास तें त्यांना बिनचूक वाचण्यास कठीण जाईल. म्हणून धड्यांतून लांबलचक वाक्ये आलीं असतां त्यांचे भाग पाडण्याची मुलांना दारोज सवय लावावी; ह्मणजे कोणत्या विरामचिन्हाचे ठिकाणीं किती थांबावें, वाचतांना उच्च स्वरानें केव्हां वाचावें आणि आघात कोणत्या शब्दावर द्यावा; इत्यादि गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान मुलांस अनायासे व पूर्णपणें खचित होईल. तसेंच कोणत्याही भाषेचें व्याकरण मुलांस शिकवितांना त्यांना तें नुसतें घोकून तोंडपाठ करावयास लाविलें तर तो विषय त्यांना खरोखर कंटाळवाणा होईल. परंतु हा विषय शिकवितांना केवळ स्मरणशक्तीवर भिस्त न टाकितां मधून मधून मुलांना त्या संबंधानें विचार करण्यास लाविलें, तर त्यांतही त्यांना मौज वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. शिक्षकाच्या आंगी शिकविण्याचें सामर्थ्य कितपत आहे, ह्याची परीक्षा वस्तुतः व्याकरणविषय शिकविण्याच्या त्याच्या हातोटीवरून चांगली होते. पृथक्करणपद्धतीचा उपयोग किती आहे, ह्याची पूर्ण कल्पना हा विषय शिकवीत असतांच होते. हा विषय मोठा भानगडीचा आहे; ह्मणून हा शिकत असतां मुलांची लेधा उडून जाते; व नुसते नियम पाठ करण्याचें काम त्यांस फार कंटाळवाणें वाटतें. तसेंच जसजसे नियम जास्त पाठ होतात, तसतसा मुलांचा गोंधळ मात्र अधिक उडतो. कारण पूर्वीच्या नियमांचें त्यांस खरें ज्ञान झालेलें नसतें.

मुलें शाळेंत जात असतां त्यांना अनेक प्रकारचा त्रास होतो खरा; परंतु व्याकरण नुसतें पाठ करून घेतल्याने त्यांना पराकाष्ठेचा त्रास पोहोचतो, ही मोठ्या दिल-गिरीची गोष्ट होय. व्याकरणासारखे कठीण विषय तयार करितांना शेंकडा ९० मुलांना घरीं आईवापांकडून कोण-त्याही प्रकारची मदत मिळण्याचा संभव नाहीं. ह्मणून असे विषय शिकवितांना पृथक्करणपद्धतीचा नेहमीं उप-योग करणें अवश्य ठरतें; मग विषय कितीही थोडथोडा झाला तरी पतकरेल. थोडेंच कां होईना, पण तें मुलांना पक्कें समजलें तर त्यांची त्या विषयांत तितकी गति झाली, असें तरी म्हणतां येईल. एक ना धड आणि भाराभर चिंध्या, अशी स्थिति होणें इष्ट नाहीं. विषयाचें ज्ञान मुलांस भराभर अर्धेकचें करून दिल्यानें कांहीं त्यांची त्यांत वास्तविक गति होत नाहीं. दोन मैल लांबीच्या गर्द झाडींत एकदम धडकून शिरण्यांत कांहीं फारसें शहाणपण नाहीं. उलट एकादा पायरस्ता शोधून काढण्यासाठीं दहा पांच मिनिटें खर्च केलीं, तर दोन चार तास निष्कारण पडणारा त्रास वांचेल. तेव्हां व्याकरणविषय मुलांस एकाद्या भयंकर झाडी-प्रमाणें वाटूं नये, अशा रीतीनें शिकविला पा-हिजे. आतां शिक्षक कितीही लक्षपूर्वक शिकविणारा असेना, त्यानें शिकविलेला विषय सर्व विद्यार्थ्यांना सुगम वाटणें अशक्य आहे; कित्येकांना तरी तो खरोखर घोंटा-ळ्याचा वाटेल. तथापि आपण शिकवितों त्याची सम-जूत वर्गांतील बहुतेक मुलांना स्पष्टपणें पडली पाहिजे; असा संकल्प प्रत्येक शिक्षकानें करणें अवश्य आहे.

वर्गातील अति बुद्धिमान् मुलें मात्र हुशार होऊन बाकी सर्व मुलांना कांहीं कळणार नाहीं, तर त्यांत कांहींच अर्थ नाही. परीक्षेच्या वेळीं पहिल्या दुसऱ्या नंवरच्या मुलांस शेंकडा ९० मार्क मिळाले, परंतु बाकीच्यांस २५ ही मिळाले नाहीत, तर शिक्षकाचे श्रम व्यर्थ होत.

कोणताही विषय पृथक्करणपद्धतीने शिकवावयाचा असतां त्याची चांगली समजूत पडण्यास नेत्रेंद्रियाची फार मदत होते. म्हणून फळ्याचा पृथक्करणाच्या कार्मीं ह्या कार्मीं अप्रतिम उपयोग होतो. पदोपदीं फळ्याचा उपयोग

केल्यानें वेळ निष्कारण खर्च होतो असें वाटतें. परंतु वस्तुतः ह्यामुळे वेळ फार वांचतो. नुसत्या शब्दांनीं एकादी गोष्ट स्पष्ट करून सांगण्यास जो वेळ लागणार त्यापेक्षां फळ्याच्या साधनानें तें स्पर्शीकरण त्यांच्यापुढें मांडिल्यास चटकन ध्यानांत येऊन फार कमी वेळ पुरेल. त्रिकोण म्हणजे जिला तीन बाजू असतात व तीन कोन असतात, ती आकृति; अशी नुसती व्याख्या अनेक वेळां सांगितल्यानें त्रिकोणाची चांगलीशी कल्पना मुलांना येत नाही. परंतु फळ्यावर एक त्रिकोण प्रत्यक्ष काढून दाखविल्यास त्यांची समजूत तेव्हांच पडते. धड्यांतील एकाच्या मोठ्या सामासिक शब्दाची समजूत करून द्यावयाची असेल तेव्हां त्यांतील पदे फळ्यावर अनुक्रमानें मांडून दाखवावीं. म्हणजे तो सर्व शब्द कसा बनला आहे, हें मुलांच्या मनावर सहज पक्कें बिंबेल. फळ्याचा उपयोग न करितां तोंडच्या तोंडीं पुस्तकावरूनच मुलांना त्यांतील पदे समजावून देऊं लागल्यास फार श्रम पडून

पुन्हां इष्ट हेतु इतक्या चांगल्या रीतीने तडीस जाणार नाही. सामासिक वगैरे शब्दांची फोड करण्याकडे आरंभीं आरंभीं फळ्याचा वारंवार उपयोग केल्यास अशा शब्दांचा पदच्छेद करण्यांत मुलें लवकरच प्रवीण होतील; ह्यामुळे उत्तरोत्तर ह्या संबंधानें फळ्याचा वारंवार उपयोग करण्याची जरूर राहणार नाही; व दुसरा एकादा कठीण विषय शिकविण्यासाठीं त्याचा उपयोग करण्यास सवड मिळेल. फळ्याचा उपयोग कोणत्याही शिक्षकाच्या ध्यानांत सहज येणारा असल्यामुळे ह्या संबंधानें जास्त पाह्याळ करण्याची जरूर नाही. सारांश, मुलांच्या मनावर शिक्षणाचा ठसा उमटविण्यास अनेक मार्ग आहेत, त्यांचा उपयोग शिक्षक अधिकाधिक करील त्या मानानें त्याच्या शिक्षणाचा सुपरिणाम व्हावयाचा.

पृथक्करणपद्धतीच्या खालोखाल उपयोग संयोगी-

करणपद्धतीचा आहे. मात्र ह्या संयोगीकरणपद्धतीचा उपयोग. पद्धतीची योजना मोठ्या कुशलतेनें केली पाहिजे. मुलांस ज्या

गोष्टींचें ज्ञान झालेलें असतें, त्यांचे परस्परसंबंध स्वतः जोडण्याविषयीं त्यांस उत्तेजन दिल्यास त्यांचें तें ज्ञान विशेष परिपक्व होणें साहजिक आहे. उदाहरणार्थ, सामासिक शब्दांचा पदच्छेद करण्याची सवय पृथक्करणपद्धतीनें मुलांस लाविल्यानंतर कित्येक सामासिक शब्दांतील पदे विद्यार्थ्यांस सांगावीं; व त्यांपासून मूळचा सामासिक शब्द त्यांस ह्या संयोगीकरणपद्धतीच्या द्वारे वनविण्यास शिकवावें. मुलांना अनेक प्रकारच्या खेळांची जशी हौस असते, त्याप्रमाणें एका विषयाचें ज्ञान अनेक

रीतींनीं त्यांना करून दिल्यासही त्यांत त्यांना मोठी मौज वाटते. वर्गांत नंबर दिल्यानें मुलांमध्ये एक प्रकारची स्पर्धा उत्पन्न होते परंतु अशी स्पर्धा त्यांजमध्ये उत्पन्न करून नये; किंवा इतर कोणत्याही प्रकारें त्यांची धांदल उडवून देऊं नये; ह्मणजे विचारलेल्या प्रश्नांचें मनन करण्यास त्यांना चांगली सवड मिळून फार फायदा होईल. अशा पद्धतींनीं शिक्षण देत असतां नंबर देऊं नयेत; कारण नंबर दिल्यानें कित्येक मुलांस उत्तेजन मिळतें खरें. तथापि कित्येकांना ह्यामुळे पुरता विचार करण्यास सवड मिळत नाही. इतकेंच नाही, तर अशा धांदलीनें त्यांची विचारशक्ति अजी खुंटते. ह्या संबंधानें कोणास शंका असेल तर त्यानें एकाद्या वर्गाला नंबर देऊन प्रत्यक्ष शिकवून पहावें, व मुलांच्या चेहेऱ्यावर नीट नजर ठेवावी; आणि ज्या मुलाची एकादी चूक निघेल त्याला त्या चुकीचें कारण विचारावें; ह्मणजे त्याच्या अनुभवास येईल कीं, मुलानें प्रश्नाचा विचार मुळींच न करितां घाईमुळे कांहीं तरी उत्तर दिलें आहे. शिक्षणाच्या कामीं अशी घाई केल्यानें फार नुकसान आहे. तसेंच भीतीमुळे विचारशक्ति कुंठित होते. ह्मणून विचारशक्तीस विरोध आणणाऱ्या गोष्टी शिक्षकांनें मुलांच्या मनांत उत्पन्न करणें हानिकारक आहे. कोणत्याही प्रकारची भीति मुलांच्या मनांत उत्पन्न झाली कीं, त्यांच्या विचारशक्तीस प्रतिबंध व्हावयाचा, असा सामान्य नियम आहे; आणि नंबर खालीं गेल्यानें अप्रतिष्ठा होण्याची भीति असल्यामुळे तेथेही हाच नियम लागू आहे. मुलांच्या मनांत अनेक कारणांनीं भीति उत्पन्न करितां येते; परंतु माराच्या

भीतीनें सर्वांत अधिक नुकसान होतें. अशा भीतीमुळे वि-
चाराची गति अजी खुंटते, असें ह्मटलें तरी चालेल.
सारांश, विचारशक्तीचें काम सुयंत्र चालावें, अशी इच्छा.
असेल तर मनावर कोणत्याही प्रकारचें दडपण उपयोगी
नाहीं. वर्गीतीत एका मुलास एकाचा वाक्याचें व्याकरण
फळ्यावर लिहिण्यास सांगावें; नंतर त्याच्या चुका दाख-
वून त्या शुद्ध करण्यास कित्येकांस सांगावें; आणि नंतर
त्यांचीं कारणें विचारावीं. ह्याहून चांगल्या रीतीनें वर्ग शिक-
विण्याची पद्धति सांपडावयाची नाहीं.

जर्मनीतील प्रसिद्ध भूगोलवेत्ते मि. रिटर ह्यांनीं भूगोल
विद्या शिकविण्यासंबंधानें कित्येक सूचना केल्या आहे-

त. त्यांवरून संयोगीकरण-
पद्धतीचा कुशलतेनें उपयोग के-
ला असतां किती फायदा होतो?

भूगोल-विद्या शिकवि-
ण्यासंबंधानें मि. रिटर
यांचें मत.

तें स्पष्टपणें ध्यानीं येतें. इतिहास व भूगोल
हे विषय एकमेकांच्या अनुषंगानें शिकवावे, अशी
त्यांची सूचना आहे. ह्मणजे ज्या देशाचा किंवा प्रांता-
चा वगैरे भूगोल शिकवावयाचा असेल त्याची प्रथम
फळ्यावर बाह्य मर्यादा काढून तीत पर्वत दाखवून नद्यांचे
प्रवाह दाखवावे; आणि नंतर लढाया, तह, हल्ले, वगैरे
ऐतिहासिक दृष्टीनें प्रसिद्ध असणारीं स्थळे त्यांत भरावीं.
सारांश, शिक्षणाचें काम फार सोपें होऊन ते अधिकाधि-
क मौजेचें वाटण्यासाठीं संयोगीकरणपद्धतीचा उपयोग
शिक्षकानें कसा करावा, ह्याचें हें एक उत्कृष्ट उदाहरण
आहे. दररोज दहा वीस शहरें वगैरे मुलां ढून पाठ कर-
वून घेऊन तीं इंग्रज, फ्रेंच, रशियन ह्यांपैकीं कोणाच्या

ताब्यांत आहेत, एवढें त्यांजकडून ध्यानांत धरावावयाचें; अशा रीतीनें भूगोल शिकविला असतां त्याचा फारसा उपयोग नाही. तर शिक्षकानें एकाद्या देशाची नुसती मर्यादा अजमासानें फळ्यावर काढावी; पुढें प्रत्येक मुलाकडून थोडथोडीं ठिकाणें त्यांत भरवावीं; आणि नंतर छापील नकाशा उघडून त्या दोहोंचें सादृश्य त्यांस दाखवावें. अशा रीतीनें भूगोल शिकविल्यास त्याचा ठसा सर्वांच्या अंतःकरणावर अगदीं पूर्णपणें बठेल. इतिहासांतील महत्त्वाच्या गोष्टींचें शिक्षण नकाशा काढून त्याच्याद्वारे 'दे'त गेल्यानें तो विषय मुलांस खातरीनें अधिक मनोरंजक वाटेल. भूगोलविद्या शिकविण्यांत इतर बहुतेक राष्ट्रांपेक्षां जर्मनीचें पाऊल पुढें आहे. ह्या विषयाचें शिक्षण विशेष चांगल्या रीतीनें देण्यासाठीं तेथील सरकारानें शाळ-खात्यास सूचना दिल्या असतील, किंवा लष्करी कारणामुळे ही कदाचित् ह्या विषयाकडे तेथें अधिक लक्ष पुरविलें जात असेल. कोणत्याही कारणानें कां होईना, हा विषय तेथें चांगल्या रीतीनें शिकविला जातो, हें निर्विवाद आहे. फ्रेंच आणि जर्मन लोकांची मागें लढाई झाली; तेव्हां फ्रान्स देशाच्या भूगोलाचें खुद्द फ्रेंच सैन्याला जितकें ज्ञान होतें, त्यापेक्षां जर्मन सैन्याला अधिक होतें, असें म्हणतात ! तात्पर्य, जर्मन सैन्याला विशेष प्रकारचें शिक्षण देण्याची जितकी तजवीज जर्मन सरकारानें केलेली आहे, तितकी इतर कोणत्याही राष्ट्रांत आढळत नाही. तेथील सैन्याला नुसती विनचूक कराईत आली म्हणजे पुरी होत नाही; तर ह्या लष्करी शिक्षणाप्रमाणें शाळेंतील इतर सामान्य शिक्षणही त्यास देण्याची तजवीज केलेली आहे.

तसेंच तेथील शाळांतील विद्यार्थ्यांसही भूगोल विषयाचें फारच उत्कृष्ट ज्ञान असतें; व प्रसिद्ध स्थळांचें त्यांना फार बारकाईनें वर्णन करितां येतें. बर्लिन येथील बारा तेरा वर्षांचीं मुलें देखील भूगोलाच्या प्रश्नांचीं उत्तरे फार उत्तम देतात. देशांतील शहरे, नद्या वगैरेंची त्यांना इतकी भरपूर माहिती असते कीं, ज्यानें देशांत प्रत्यक्ष प्रवास केला नसेल त्याला तितकी माहिती असण्याचा संभवच नाही. अर्थात् इतकीं हुशार मुलें शाळेंत आढळलीं असतां मनाला आनंद व्हावयाचा. बर्लिन येथील एकाद्या मुलाला एडिंबर्ग शहराच्या सभोवतालच्या सर्व प्रदेशाचें जसें वर्णन करितां येईल, तसें खुद्द त्या शहरांतील तृतीयांश मुलांना देखील करितां यावयाचें नाही. तथापि मि. रिटर यांचें वास्तव्य खुद्द बर्लिन येथेंच असल्यामुळें त्या शहरांतील मुलांस ह्या विषयाचें इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें शिक्षण कदाचित् मिळत असेल.

मुलांना थोडथोड्या सूचना देऊन संयोगीकरणपद्धतीनें शिक्षण कसें द्यावें हें स्पष्टपणें ध्यानांत येण्यास व्याकरण व भूगोल हे विषय चांगले असल्यामुळें त्यांचाच उल्लेख वर केला आहे. कोणत्याही प्रकारचें शिक्षण देतांना सामान्य तत्त्व शिक्षकानें ध्यानांत ठेवावयाचें तें असें:--ज्या विषयाचा अभ्यास सुरू असेल, त्याशीं ज्या ज्या गोष्टींचा योग्य रीतीनें संबंध पोहोंचत असेल, त्या सर्वांचा उल्लेख करित जावा, म्हणजे शिक्षणाचें काम नेहमीं चांगल्या रीतीनें तडीस जातें.

शिक्षक आणि विद्यार्थी ह्यांच्यामध्ये मोकळ्या मनाचें व सलोख्याचें दळणवळण असेल तर त्या-

शिक्षक आणि विद्यार्थी ह्यांच्यामध्ये मोकळ्या मनाचें व सलोख्याचें दळणवळण असण्याची आवश्यकता.

पासून वर दर्शविल्या प्रकारच्या पद्धतींनीं शिक्षण देत असतां त्याला निःसंशय मदत होईल. अशा प्रकारचें दळणवळण असल्यानें विद्यार्थ्यांस

शिक्षण मोठ्या मौजेचें वाटून त्यांना अभ्यास करण्यास मोठी उमेदही येते. तथापि मुलांशीं फाजील सलगी ठेविल्यानें त्यांस चांगलें वळण खरोखर लागत नाही; व अशी सलगी विद्यार्थ्यांना ठेवू देणें अगदीं अनिष्ट आहे. ह्या धंद्यांत पडलेल्या लोकांस ही गोष्ट पूर्णपणें अवगत असल्यामुळे त्यांचा गैर समज होण्याचा फारसा संभव नाही. सारांश, केवळ शिक्षणाचें काम उत्तम प्रकारें चालावें अशाच प्रकारचें दळणवळण उभयतांत पाहिजे आहे. ज्याच्या योगानें मुलांना शिक्षकाशीं गैरशिस्त सलगी ठेवण्यास उत्तेजन मिळेल, अशा प्रकारचें दळणवळण उभयतांमध्ये मुळींच असूं नये. त्या उभयतांत योग्य प्रकारचेंच दळणवळण असेल तर विद्यार्थ्यांना शिक्षकाशीं गैरशिस्त सलगी ठेवितांच येणार नाही. शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांजमध्ये जो गुरुशिष्याचा संबंध आहे, त्याला कोणत्याही कारणानें व्यत्यय येऊं नये. जो विषय सुरू असेल त्याजकडे मुलांचें पूर्ण लक्ष लागून शिक्षणाचें काम उत्तम रीतीनें चालावें, एवढ्याच पुरतें दळणवळण ठेवण्याची मुभा आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. एवढ्या वेतानें दळणवळण ठेविल्यानें मुलांस वाईट वळण न लागतां उलट चांगलें वळण लागण्यास मदत होईल. मुलांना कोणत्याही विषयाचें पूर्ण शिक्षण शिक्षकाकडून

मिळालें पाहिजे. ह्मणून विषयासंबंधानें ज्या ज्या शंका येतील त्या त्या शिक्षकाला विचारण्यास त्यांना संकोच अगदीं वाटूं नये; इतकाच काय तो हें दळणवळण ठेवण्याचा उद्देश आहे. मुलांनीं आपण होऊन शंका काढिल्यास शिक्षक केव्हां केव्हां तिकडे अगदीं डोळेझांक करितात. इतकेंच नाहीं, तर त्यांजवर त्यांची खप्पा मर्जी होते. मुलांना विषय कितपत समजला आहे, हें पाहण्यासाठीं ते स्वतः प्रश्न करितात; परंतु मुलांची एकाद्या गोष्टीविषयीं समजूत पडली नसली तर तिजबद्दल त्यांनीं मात्र शिक्षकांस शंका विचारून उपयोग नाहीं ! मुलांना शंका काढण्यास सवड ठेविली नाहीं तर प्रत्येक विषय शिक्षकांला अगदीं पूर्णपणें शिकवावा लागेल. परंतु कोणत्या गोष्टी मुलांना नीट समजणार नाहीत, हें निश्चयपूर्वक कळण्यास शिक्षकाला फारसें साधन नसतें; म्हणून त्याला स्वतःच्या विचारावर सर्व भिस्त ठेवावी लागते. अशा रीतीने दिलेल्या शिक्षणाचा मुलांच्या मनावर परिणाम होईलच, असा निश्चय नाहीं. ह्मणून ह्या अर्धवट पद्धतीचा स्वीकार कोणीं करूं नये. विषय समजण्यास मुलांना कोठें जड जातें तें शिक्षकाला कळणें अवश्य आहे, हें कोणताही अनुभविक शिक्षक कबूल करील. परंतु हें केवळ विद्यार्थ्यांकडूनच कळण्यासारखें असल्यामुळे शिक्षकानें त्यांच्याशीं संकोचवृत्तीने वागून उपयोग नाहीं. कारण तसें वागल्यानें मुलें मन मोकळें करून बोलणार नाहीत. ह्मणून मुलांस जितक्या गोष्टी समजणें अवश्य असतें तितक्या कळल्या तर ठीकच आहे; परंतु त्या सर्व समजल्या नाहीत तर शिक्षकास तें

कळण्यास मार्ग पाहिजे. असा मार्ग हटला हणजे मुलांस शंका काढू देणें हाच होय. मुलांना शंका वगैरे विचारूं दिल्यास त्यांना चांगलें वळण लागणार नाहीं अशी भीति कित्येक शिक्षकांस वाटते; हणून ते त्यांना शंका विचारूं देत नाहींत. परंतु ह्यावरून दोन अनुमानें निघतात:-(१) त्या शिक्षकांना आपल्या विद्वत्तेविषयीं पक्की खातरी नसावी; किंवा (२) शाळेंत मुलांस उत्तम वळण लावण्यास कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, ह्याचें त्यांना पूर्ण ज्ञान नसावें. योग्य प्रसंगीं विद्यार्थ्यांस शंका विचारण्याची पूर्ण मोकळीक दिली नाहीं, आणि आपण स्वतः सांगूं तेवढ्यावरच आपली सर्व समजूत त्यांना करून द्यावयास लाविलें, तर उभयतांत मोकळ्या मनाचें दळणवळण राहणार नाहीं; व ह्यामुळे उभयतांसही त्रास होईल. वर्गांत वारंवार नंबर दिल्यापासून खरो-खर फार तोटा आहे. कारण आपण एकादी शंका विचारिली आणि तिचें उत्तर खालच्या मुलांने दिलें, तर तो वर जाण्याची मुलास भीति असते. ह्यामुळे आपलें अज्ञान छपवून ठेवण्यांत मुलास फायदा वाटतो. तेव्हां अशा रीतीने अधिक नुकसान न होण्यासाठीं शिक्षकांने जपलें पाहिजे. वर नंबर मिळविण्याची चढाओढ असल्यानें फायदा होतो, ह्यांत शंका नाहीं; व ह्या चढाओढीमुळे मुलांना झटून अभ्यास करण्यास उत्तेजन मिळतू हेही खरें आहे. हणून नंबर देण्याची पद्धति अजी बरें करणें शहाणपणाचें नाहीं, हें निर्विवाद आहे. परंतु शाळेंत प्रत्येक विषयाचें मुलांना पक्कें शिक्षण द्यावयाचें असतें. हणून केवळ नंबराच्या आशेनें आपलें अज्ञान

शांकून ठेवण्याची मुलांना शाळेंत" सवड देणें, हें फार अनिष्ट आहे. कारण शाळेंत अशा रीतीनें आपलें अज्ञान शांकून ठेवणें, हा वर नंबर मिळविण्याचा एक खुबीदार मार्ग आहे; असें मुलांस ह्यामुळे वाटतें. तेव्हां मुलांची अशी घातक समजूत न व्हावी म्हणून त्यांना मधून मधून शंका विचारण्याची पूर्ण मोकळीक दिली पाहिजे; व आपल्याला ज्या गोष्टी समजल्या नसतील त्या उघडपणें कबूल करण्यास त्यांना विशेष उत्तेजन दिलें पाहिजे. कोणत्याही विषयाचें शिक्षण देत असतां मुलांच्या आंगीं जिज्ञासा असेल तर तिचा फार उपयोग होतो; व मुलांना शंका विचारण्याची सवलत देत गेल्यानें त्यांची जिज्ञासा फार वाढत जाते. कोणतेंही काम असेना, नित्य उठून तें एकाच तऱ्हेनें करीत गेल्यास त्याचा कंटाळा येतो. त्याचप्रमाणें शाळेंत शिक्षण देतांनाही एक ठराविक क्रम * ठेविल्यानें कंटाळा येतो. कालच्याप्रमाणेंच आज सर्व गोष्टी घडणार, अशी समजूत शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांपैकीं कोणाचीच होणें इष्ट नाहीं. रात्री

* “ सांपतच्या शाळा चालविण्याच्या पद्धतींतील ठळक दोष” ह्या विषयावर युनायटेड स्टेट्समधील कोनोक्टेक्ट येथील येल कालेजाचे प्रेसिडेंट डा० नो पोर्टर ह्यांनीं कित्येक लेख लिहिले आहेत; त्यांत त्यांनीं पुढील दोन दोष विशेष रीतीनें नजरेस आणिले आहेत:—(१) शाळांतील सर्व कामें अगदीं यथाविधि व नित्य संप्रदायाला अनुसरून करण्याकडे असलेला झोंक आणि (२) वर वर किंवा नुसत्या घोकंपट्टीचा अभ्यास करण्यास शिक्षकांकडून मिळणारें उत्तेजन.

अमेरिकेंतील ह्या अनुभवावरून आपण शहाणें व्हावें.

एकादें दुःस्वप्न पडल्यास माणसास मोठें भय वाटतें, तसेंच भय. नित्य उठून एकच प्रकारचा शिक्षणक्रम ठेविल्याने विद्यार्थ्यांस वाटतें. आपल्या सांप्रतच्या शिक्षण-पद्धतीने विद्यार्थी मोकळें मन करून बोलण्यास मार्गें पुढें पाहतात. परंतु अशा वेळीं त्यांच्या मनांत काय आहे तें काढून घेऊन त्यांना कोणत्या गोष्टींची जास्त समजूत पाहिजे आहे, तें कळण्यासाठी शिक्षकांने बुद्ध्या खटपट केली पाहिजे. केव्हां केव्हां अभ्यासाच्या विषयांपैकीं कांहीं भाग मुलें केवळ तोंडपाठ करितात, परंतु त्या-विषयीं त्यांची समजूत मुळींच झालेली नसते; कांहीं भागां-संबंधानें त्यांची भलतीच समजूत झालेली असते; आणि ज्या भागाकडे त्यांचें विशेष लक्ष जाणें इष्ट आहे त्या-विषयीं त्यांनीं अगदींच विचार केलेला नसतो. तेव्हां शिक्षणाचा पूर्ण ठसा उमटविण्यासाठी ह्या सर्व गोष्टींचें ज्ञान शिक्षकांने कोणत्या ना कोणत्या मार्गानें करून घेणें अवश्य आहे. अमेरिकेंतील युनायटेड स्टेट्समधील सर-कारि शाळांतून विद्यार्थ्यांस शंका विचारण्याची पूर्ण सव-लत दिलेली असते, व अशा शंका काढण्यास आपणांस आपल्या शिक्षकाकडून उत्तेजन मिळून होईल तितकें त्यांचें समाधान व्हावयाचेंच; अशी मुलांची खातरी असते. ह्यामुळे तीं फार मोकळ्या मनानें शंका विचा-रीत असतात; असें कोणीही परका गृहस्थ तिकडील शाळा पाहण्यास गेला असतां त्याला आढळून येतें, व ह्यामुळे त्याला जितकें समाधान वाटतें, तितकें तिकडील इतर कोणत्याही सुधारणेनें वाटत नाहीं. प्राथ-मिक शिक्षणाच्या शाळांपासून तों नॉर्मल स्कुलांपर्यंत (शि-

क्षक तयार करण्याच्या शाळांपर्यंत) ज्या ज्या शाळा तिकडे आहेत, त्यांतून हा प्रकार सर्वत्र दृष्टोत्पत्तीस येतो. शंका काढणे ही शाळेंतील एक नेहमींचीच गोष्ट आहे. अशी तिकडील विद्यार्थ्यांची समजूत झालेली असते. ति, कडील एक नार्मल स्कूल पाहण्यास प्रोफे. काल्डरवूड-साहेब एकदां गेले होते; तेव्हां त्यांना आढळलेली स्थिति पुढें दिली आहे. ते एका शिक्षकाच्या वर्गांत गेले. त्या शिक्षकाकडे प्राणिगुणधर्मशास्त्र (Physiology) हा विषय होता. ते वर्गांत गेले त्या वेळीं त्या दिवसाचा विषय नुकताच शिकवून झाला होता; व शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांस सांगत होता कीं, “ आज दिलेल्या व्याख्यानासंबंधानें मी उद्यां तुमची परीक्षा घेईन. म्हणून तुम्हीं जें टिपून घेतलें आहे, तें विनचूक आहे किंवा नाही हें मला पाहूं द्या. ” इतक्यांत एका विद्यार्थ्यानें पटकन् विचारिलें कीं, “ मानवी प्राण्याच्या कवटीचें साधारण प्रमाणानें वजन आपण काय सांगितलें ? ” शिक्षकानेंही लागलेच ह्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें. पुढें एकामागून एक प्रश्नांची सुरवात झाली, व सर्वांची विषयासंबंधानें पक्की समजूत होईपर्यंत तो क्रम सुरूच होता. हें शंकानिवृत्तीचें काम आटोपल्यानंतर तास पुरा होण्यास दहापांच मिनिटें राहिलीं होती. तितक्या वेळांत ह्या शंकांमुळे विद्यार्थ्यांस विषयासंबंधानें आणखी जी माहिती देणें इष्ट दिसलें, ती शिक्षकानें दिली. हें एक उदाहरण नमुन्यासाठीं येथें दिलें आहे. परंतु अमेरिकेंतील शाळांतून हा प्रकार सर्वसाधारण आहे. हा प्रकार अति प्रशंसनीय आहे, हें उघडच आहे. कोणत्याही विषयाचें शिक्षण

देतांना त्या संबंधानें मुख्य मुख्य गोष्टी सांगणें हा मार्ग सर्वांत उत्तम, हें म्हणणें अविचाराचें होय. प्रत्येक शिक्षकानें स्वतः लक्षपूर्वक अवलोकन करून विचारानें आपला मार्ग ठरविला पाहिजे. परंतु नित्य उठून एकाच पद्धतीनें शिक्षण दिल्यानें मुलांना फार कंटाळा येतो; म्हणून हरएक उपायांनीं त्यानें हा कंटाळा घालविला पाहिजे. शिक्षकाला मानवी स्वभावाचें ज्ञान असलें पाहिजे; आणि मुलांचें लक्ष अभ्यासाकडे वेधून त्यांची मानसिकशक्ति वाढविण्यासाठीं योग्य प्रकारचे जे अनेक उपाय ह्या प्रकरणांत ठिकठिकाणीं दर्शविले आहेत, त्यांची योजना त्यानें केली पाहिजे.

प्रकरण ४ थे.

मुलांचे स्वभाव बनविणे.

मुलांची विचारशक्ति कशी वाढवावी, एवढ्याच वि-

शिक्षणांत मुलांचें वर्त-

षयाचें विवेचन मागील भागांत

न सुधारण्याचाही समावे-
श होतो.

केलें. आतां त्यांच्या मनोवृत्ति

सुधारून त्यांस ताळ्यावर कसें

आणावें, ह्याचा विचार ह्या भागांत करूं. मुलें जीं जीं कृत्यें

कारितात, तीं करण्याविषयीं प्रेरणा ह्या मनोवृत्तींपासूनच

उत्पन्न होतात. ह्मणून त्यांच्या आंगच्या अयोग्य मनो-

वृत्तींचें नियमन केलें असतां त्यांजकडून वाईट कृत्यें घड-

ण्याचा संभव राहणार नाही. विद्यार्थ्यांना आपला वर्तन-

क्रम विचारपूर्वक ठरवितां यावा, ह्मणून शिक्षकानें त्यांना

थोडीबहुत मदत देणें इष्ट आहे. ही मदत त्यानें कशी

चावी, ह्याचा विचार ह्यापुढें ओघानेंच येतो. मुलांच्या

वर्तनावर देखरेख ठेवून त्यांस चांगलें वळण लावणें हें

शिक्षकाच्या कर्तव्यांपैकीं एक कर्तव्य आहे; व ह्याज-

बद्दलच्या कारणांचा उल्लेख मागे झालेला आहे. शिक्षक

ही पदवी त्यास असून तिचा अर्थ अति व्यापक आहे.

शालेंत मुलांस उत्तम वळण लावण्यासाठीं अवश्य वाटेल

ती सुधारणा त्यांच्या स्वभावांत हळू हळू करण्याचें काम

शिक्षकाकडे सोंपविलेलें असतें; व ही सुधारणा अशा प्रकार-

चें वळण त्यांस लावूनच होतां होईल तों करावयाची

असते. मुलांना निरनिराळ्या विषयांचें सामान्य शिक्षण देणें व त्यांच्या स्वभावांस वळण लावणें, ह्या दोन गोष्टी वस्तुतः अगदीं भिन्न असून ह्यांचें पृथक् पृथक् वर्णन करण्यास प्रत्यवाय नाही. परंतु हे दोन्ही प्रकारचें शिक्षण शाळांतून अभ्यास सुरू असतांनाच देण्याची तजवीज पाहिजे. इतिहास, भूगोल, गणित इत्यादि विषयांचें शिक्षण—सामान्य शिक्षण—शिक्षक देतो तें अशासाठीं कीं विद्यार्थ्यांच्या आंगीं अवलोकनशक्ति येऊन त्यांना वग्याच गोष्टींचें ज्ञान व्हावें, व आपल्या बुद्धीचा त्यांना सहज उपयोग करितां यावा. परंतु त्यांच्या स्वभावांस योग्य वळण लावण्यासाठीं तो झटतो, तेव्हां त्याचा उद्देश असा असतो कीं, त्यांच्या आंगीं न्यायप्रियता, औदार्य, शौर्य इत्यादि गुण यावे. ह्यावरून ह्या दोन प्रकारच्या शिक्षणांपैकीं अधिक महत्त्वाचें कोणतें, हें तेव्हांच लक्षांत येईल. निर्बुद्धपणा एक वेळ पतकरेल, पण नीच स्वभाव फार वाईट; स्मरणशक्ति धड नसली तरी चालेल, पण अप्पलपोटेपणा फार निंद्य; आणि अज्ञान एक वेळ पुरवेल, परंतु भेकडपणा नको. सारांश, नीतिशिक्षणाला प्राधान्य देणें अवश्य ठरतें.; मुलांना सामान्य विषयांचें ज्ञान करून देण्याच्याच उद्देशानें हल्लीं शाळांचा सर्व शिक्षणक्रम ठरविलेला आहे; ह्यामुळे शाळांतून नीतिशिक्षणाला प्रत्यक्ष प्राधान्य शिक्षकांना देतां येणार नाही खरें. तथापि नीतिशिक्षणाला स्वतंत्र तास नेमून त्याजबद्दल वारंवार व्याख्याने दिल्याने कांहीं मुलांवर त्याचा विशेष परिणाम होत नाही; तर आपल्या आयुष्यांतलि हरएक कृत्यांत सन्मार्गाचें आचरण ठेवण्याचा

सराव मुलांस लावीत गेलें म्हणजे कार्यभाग चांगला होतो. म्हणून अभ्यासाच्या विषयांत नीतिशिक्षणाचा समावेश न केल्यामुळे इतर विषयांप्रमाणें त्या शिक्षणाला स्वतंत्र तास वेळापत्रकांत नसले तरी शिक्षकानें ह्या संबधानें मुलांवर सतत लक्ष ठेविलें पाहिजे. व्याकरण, इतिहास, भूगोल, अथवा कोणता का विषय वर्गांत सुरू असेना; मुलांचे स्वभाव सुधारण्यास त्या सर्वांचा सारखाच उपयोग होतो. बहुतेक शिक्षकांस ही गोष्ट संमत आहे. मि. करी यांनी 'शिक्षण' ह्यावर एक पुस्तक लिहिलें आहे; त्यांत ते प्रथमारंभीच म्हणतात :—“मुलांचे स्वभाव सुधारण्यास जीं अनेक साधने आहेत, त्या सर्वांचा समावेश शिक्षण ह्या शब्दांत होतो.”

आतां हेही विसरतां कामा नये कीं मुलांस सन्मार्गास लावण्यापेक्षां त्यांस भिन्न भिन्न विषय शिकविण्याचें

मुलांना शिकविण्याचें काम सोपें आहे. सामान्य काम सोपें; परंतु सन्मार्गास लावण्याचें कठीण आहे. शिक्षण देण्यास ज्या कित्येक गोष्टींची आवश्यकता आहे त्यां-

हून वग्याच भिन्न गोष्टींची आवश्यकता नीतिशिक्षण देण्यास आहे. शिक्षकाला एकाद्या विषयाचें चांगलें ज्ञान असलें, व त्यानें तो मनापासून विद्यार्थ्यांस समजावून दिला, म्हणजे त्यांची समजूत पडल्याशिवाय राहणार नाही. ही सामान्यशिक्षणाची गोष्ट झाली. परंतु मुलांच्या स्वभावांत अशा सुलभ रीतीने सुधारणा होत नाही. नीतिविषयक एकादा नियम तुम्हीं मुलांना कितीही स्पष्ट रीतीने सांगिला, व त्याप्रमाणें वागण्याविषयी त्यांजवर सक्तीही केली; तरी ती तो नियम पाळितीलच

असें खातरीनें म्हणतां येत नाहीं. असले नियम मुलांस विशेष फोडून सांगण्याची फारशी आवश्यकता नसते; परंतु मुलें जेव्हां जेव्हां हे नियम मोडितील, तेव्हां तेव्हां त्यांस ताकीद देणें अवश्य असतें; व हे नियम पाळण्याविषयीं अन्य रीतीनें त्यांना उत्तेजन देणेंही जरूर असतें. ह्यावरून उघड होतें कीं, सामान्य शिक्षण सर्व मुलांना एकदम देतां येण्यासारखें आहे. परंतु नीतिशिक्षण देतां येण्यास कोणत्या मुलांत कोणते दोष आहत हें शिक्षकानें विशेष काळजीपूर्वक ठरविलें पाहिजे.

आपलें वर्तन सुधारण्यास मुलें झटत असतां त्यांना मुलांचें वर्तन सुधारण्या- अनेक अडचणी येतात. त्या साठीं शिक्षकाच्या अंतः- अडचणी दूर करून त्यांना स- करणांत त्यांजविषयीं खरें न्मार्गास लावितां येण्यास शिक्ष- प्रेम असलें पाहिजे. कांच्या आंगीं मुख्यत्वे एक

गुण असलाच पाहिजे. तो कोणता म्हणाल तर मुलां- विषयीं खरा कळकळ. मुलांच्या स्वभावांत विशेष गुण- दोष काय आहेत, हें शिक्षक लक्षपूर्वक पाहील तेव्हांच त्याला त्यांचे स्वभाव सुधारण्याच्या कामास योग्य दिशेनें आरंभ करितां येईल. तथापि मुलांना त्यांच्या माता- पितरांपासून बुद्धीचा व शरीरसंपत्तीचा वांटा जसा जन्म- तःच मिळालेला असतो, त्याप्रमाणें त्यांच्या स्वभावांतील विशेष गुणदोषही मुलांमध्ये जन्मतःच आलेले अस- तात. हें सर्वसाधारण तत्त्व ध्यानांत आणून त्यांचे स्वभाव सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मुलांच्या स्वभा- वांत कित्येक दोष उपजतच असतात, ह्याविषयीं कोणी

शंका घेईलसें दिसत नाहीं; म्हणून ह्या संबंधानें विशेष प्रतिपादन करण्याची आवश्यकता नाही. परंतु ही गोष्ट शिक्षकानें ध्यानांत ठेवून त्याप्रमाणें वर्तन ठेविलें नाही, तर मुलांना त्यानें अन्यायानें वागविल्याप्रमाणें होईल; व त्याच्या आंगीं अवश्य तितकी दीर्घदृष्टि नाही, असें म्हणावें लागेल. पहा, एकादें मूल जन्मतःच आनंदी असतें, व एकादें जन्मतःच चिडखोर असतें. तथापि हे गुणदोष

त्यांजमध्ये उपजत आलेले अस-

त्यांच्या स्वभावांतील
भिन्न भिन्न दोष.

ल्यामुळे एकाची स्तुति करून
दुसऱ्याला नांवें ठेवणें योग्य

नाहीं. ह्या दोषांची एकाद्यानें चटकन कांहीं खोडी काढिली तर पहिल्याला त्याबद्दल कांहींच वाटत नाही; परंतु दुसऱ्याच्या मनावर तेव्हांच परिणाम होतो. तथापि ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. दोषांचे स्वभाव अगदीं भिन्न प्रकारचे असल्यामुळे दोषांच्या मनावर एकाच कृत्याचे निर-
निराळे परिणाम घडणें अगदीं साहजिक आहे. तेव्हां ह्या चिडखोर मुलाला आपल्या स्वभावांतील तो मुख्य दोष कसा काढून टाकितां येईल, एवढाच महत्त्वाचा प्रश्न असून त्याचा विचार शिक्षकानें करावयाचा आहे. एकाद्या मुलाचा स्व-
भाव जन्मतःच चिडखोर असला तर त्याला त्याबद्दल शिक्षा करणें अन्यायाचें होय. तसेंच एकादें मूल उपजत भितरें असतें, व एकादें उपजत अविचारी असतें; म्हणून त्यांस नांवें ठेवणें किंवा इतर रीतींनीं शिक्षा करणें वेडे-
पणाचें होय. उलट प्रत्येकांतील दोष नाहीसा होण्यास कोण-
कोणत्या विशेष अडचणी आहेत, व त्या दूर करण्यास त्यांना उत्तम प्रकारें मदत देण्याचे मार्ग कोणते; एवढाच

विचार शिक्षकानें करावा. भित्त्या मुलाच्या शरीराची जन्मतःच अशी घडण असते कीं, त्याच्या मज्जातंतूवर एकाद्या गोष्टीचा ताबडतोब परिणाम होतो; म्हणून झुलुक कारण घडले तरी ते तेव्हांच घाबरून जाते. त्यामुळे त्याच्या सर्व शरीरांत चळवळ उत्पन्न होऊन तिचा परिणाम मनावर घडतो. ह्या मुलाला त्याच्या भितरेपणाबद्दल शिक्षा करणे किंवा त्याची थप्पट करणे ही मोठी चुक होय. परंतु अशा चुका शिक्षकाकडून अनेक वेळां घडतात; तेणेंकरून अति नुकसान होते; व नीतिशिक्षणाच्या मुख्य नियमांचें ज्ञान शिक्षकास नसून त्या संबंधानें त्यानें विचार केलेला नाहीं, असें ह्या चुकांवरून सिद्ध होते. मुलांच्या आंगचा भितरेपणा घालवून त्यांच्या आंगीं धीटपणा आणण्यासाठीं शिक्षकानें कांहीं उपाय मनांत विचारपूर्वक योजून ठेविले पाहिजेत. तसेंच हे उपाय ठरवितांना निरनिराळ्या प्रसंगीं मनुष्याच्या मनाची स्थिति कसकशी बदलते, ह्याचाही त्यानें विचार केला पाहिजे. शिक्षकानें असें केलें नाहीं तर विद्यार्थ्यांचें त्याच्या हातून अकल्याण होण्याचा संभव आहे; व अशा रीतीनें झालेलें नुकसान मुलांना जन्मभर सोसावें लागेल. सारांश, मुलांमधील निरनिराळे दोष प्रथम लक्षांत आणून नंतर त्यांची सुधारणा करण्यास शिक्षकानें आरंभ केला पाहिजे; आणि त्यांचे ते दोष घालविण्यास कोणत्या अडचणी येणार आहेत, त्या ध्यानांत आणून दिवसेंदिवस तीं विचारानें व सावधगिरीनें वर्तू लागतील, अशा तऱ्हेनें त्यांशीं शिक्षकानें वागलें पाहिजे.

मनुष्याचा मूळचा स्वभाव आणि बाह्योपायांनीं व नणारा स्वभाव ह्यांत मोठा फरक आहे; तो विद्याप्रसा-

सार्थ झटणारांनी अवश्य ध्यानांत ठेवावा. मुलांच्या मूळ-
 मूळ स्वभाव व बाह्यो-
 पायांनी बनणारा स्वभाव
 ह्यांतील फरक. च्या स्वभावांतच किंवेक दोष
 असून ते काढून द्याव्याचे
 असतात. मुलें सुध्दभावी होण्यास

त्यांजमध्ये हे दोष अगदीं राहून उपयोग नाही. नीतिदृष्ट्या
 सर्वांत उत्तम आचरण कोणतें, त्याच्या खालोखाल
 कोणतें, इत्यादि गोष्टींचा विचार येथे कर्तव्य नाही.
 कारण प्रस्तुत विषयाच्या विवेचनास त्याची आवश्यकता
 नाही. शिक्षकाला मुलांचे स्वभाव सुधारण्याच्या कामांत
 केवढी अडचण येते, व त्यांचे दोष घालविण्यास त्यांना
 कोणत्या रीतीने वागवावे ह्याविषयी त्याचा अनेक वेळां
 किती गोंधळ उडतो, हें मागील विवेचनावरून स्पष्टपणें
 कळून येईल. एकाद्या मुलामध्ये जन्मतःच एक सद्गुण वडील
 व एक दुर्गुणाचा अंकुर असेल; तर सद्गुणाच्या अंकुरा-
 ची जोपासना करून तो वाढविण्यास शिक्षकाला विशेष
 परिश्रम पडणार नाहीत. परंतु तो दुर्गुणाचा अंकुर युक्ति-
 प्रयुक्तीने समूळ उपटून काढण्यास त्याला फार परिश्रम
 पडतील. तो दुर्गुण घालविण्याचें काम अति नाजूक असून
 प्रसंगानुसार शिक्षकाला फार विचारपूर्वक वर्तलें पाहिजे.
 मुलांच्या आईबापांना व शिक्षकांना अति धोरण राखावें
 लागतें तें ह्याच कारणांनी होय. सर्व मुलांचे दोष घाल-
 विण्यास लागू पडतील असे सामान्य नियम ठरविणे
 अगदीं अव्यक्त आहे.

सारांश, मुलांचे स्वभाव सुधारण्यास काय उपाय

योजावे हा विषय मोठा घोंटा-
 ल्याचा आहे. तथापि मुलांना

मुलांचे स्वभाव शिक्ष-
 कांस सुधारितां येत नाहीत;

तर त्या कामीं त्यांना
फक्त मदत देतां येते.

उत्तम वळण लावण्याचें सा-
मर्थ्य शिक्षकाच्या आंगींफार

असतें हें नीट ध्यानांत आणिलें असतां त्या संबंधानें थोडे
बहुत नियम आपणांस ठरवितां येतील. मुलांचे स्वभाव
शिक्षकास सुधारितां येत नाहींत; तर त्यांनीं आपापले
स्वभाव कसे सुधारावे, ह्याजबदल त्यांना मदत देतां येते.
हा मुद्दा अति महत्त्वाचा असून त्यांना मदत कोणत्या
रीतीनें द्यावी, हें ठरवितांना ह्याचा फार उपयोग आहे.
मुलांचे स्वभाव सुधारण्यास प्रथम त्यांच्या आंगीं आत्म-
संयमनाचा गुण पूर्णपणें खिळला पाहिजे; आणि हें आत्म-
संयमन ज्याचें त्यानेंच करावयाचें असल्यामुळे स्वभाव
सुधारण्याचें काम वस्तुतः ज्या त्या व्यक्तीवर अखेरीस ये-
ऊन पडतें. मुलांच्या स्वभावांत कोणत्याही प्रकारचा फेरफार
होत चालला तरी, बुद्धिपुरःसर ते ज्या सवयी लावून घे-
तात, त्यांमुळेच तो होत असतो. त्यांच्या स्वभावांत
जन्मतःच कित्येक प्रकारचे कल विशेष जोराचे असतात;
व ह्या कलांचें कांहीं चालूं न देतां आपलें वर्तन ताळ्या-
वर आणण्याचें सामर्थ्य त्यांस येईल, तेव्हांच नीतिदृष्ट्या
त्यांच्या स्वभावांत सुधारणा झाली असें समजावें. ह्या
कलांचें कांहीं चालूं न देतां त्यांचें नियमन मुलें करूं ला-
गतील, तेव्हांपासून त्यांच्या स्वभावांत सुधारणा होण्यास
आरंभ झाला; असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. जेव्हां जेव्हां
मुलें बरेंच आत्मसंयमन दाखवितात, तेव्हां तेव्हां त्यांच्या
आचरणावर विचाराचा पगडा वस्तुतः चालला आहे असें
स्पष्ट ठरतें. मुलांचा स्वभाव चांगला बना वा वाईट बनो;
तो गैर समजुतीनें वागल्यामुळे बनलला नसतो. एकादी

गोष्ट वाईट आहे असें त्यांच्या मनाला नक्की वाटत असतें; परंतु तिकडे मन जाऊं द्यावयाचेंच नाहीं, इतका निग्रह आंगीं नसल्यामुळे त्या गोष्टीची त्यांना सवय लागते; व अशा रीतीनें स्वभाव बिघडतो. उत्कृष्ट रीतीनें मुलांचे स्वभाव सुधारण्याचें काम मोठें नाजूक आहे; व तें एक दोन वर्षांत होणारें नसून कित्येक वर्षे प्रयत्न सुरू ठेविला पाहिजे. हें काम लांबणीवर टाकिलें असतां किंवा तें अयोग्य रीतीनें केलें असतां नुकसान होईलच; परंतु मुलांवर ह्या कामीं सक्ती केली असतां अतोनात नुकसान होईल. मुलांनीं आपखुशीनेंच आपला वर्तनक्रम ताळ्यावर आणिला पाहिजे; आणि अशी इच्छा त्यांस उत्पन्न होण्यास विनतोड उपाय दोन आहेत:—(१) स्वतःच्या विचारशक्तीचा उपयोग; आणि (२) ज्या वडील माणसांबद्दल मुलांची पूज्यबुद्धि झालेली असेल त्यांनीं खरी कळकळ दाखवून दिलेलें उत्तेजन.)

शिवाय हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, मुलांना चां-

सहवासाचा स्वभावा-
वर परिणाम.

गल्या मंडळीचा सहवास असेल
तर तेणेंकरून त्यांचे स्वभाव
सुधारण्यास फार मदत होईल.

परंतु सहवास वाईट असेल तर ह्या कामीं फार अडथळे येतील. घरचीं वडील माणसेंच स्वतः अनीतीनें वागूं लागलीं तर मुलांना सद्वर्तनाचें महत्त्व वाटेनासें होईल. तसेंच त्यांची मित्रमंडळी आपलपोटी असली, तर हा निघ दुर्गुण ह्यांच्य ही स्वभावांत हळू हळू शिरूं लागेल. स्वार्थ साधण्याची इच्छा मानवी स्वभावांत विशेष असते; आणि आत्मसंयमनाचें काम मनुष्यास फार त्रासदायक वाटतें;

हणून आपला फायदा थोड्या श्रमानें जेणेंकरून होईल त्या मार्गाचें अवलंबन तो तेव्हांच करितो; मग तो मार्ग नीतीचा असो वा अननीतीचा असो. आतां स्वतःचें नुकसान करून घेण्यास तयार झाल्याशिवाय आत्मसंयमनाचा गुण आंगीं यावयाचा नाही. परंतु असें नुकसान झालें तरी कांहीं चिंता नाही, इतक्या उच्च स्थितीस मन नेण्यास फार आयास पडतात. हें काम मोठें कष्टदायक असून आरंभीं आरंभीं तर माणसाची पक्की परीक्षा पाहणारें आहे. तथापि अशा प्रकारचें नुकसान करून घेण्यास विद्यार्थ्यांना घरच्या वरील माणसांकडून उत्तेजन मिळालें पाहिजे; आणि त्यांच्या मित्रमंडळीकडून अडचणीच्या प्रसंगीं त्यांना मदत मिळाली पाहिजे. हणजे त्यांना ह्या आयासाचें फारसें ओझे वाटणार नाही व त्यांना फारसें दुःख होणार नाही. सारांश, सद्गुणांस उत्तेजन मिळून ते दिवसेदिवस वाढत जातील अशा रीतीने शाळेंतील सर्व बंदोबस्त ठेवून हरएक प्रकारचें वळण मुलांना शिक्षकांनी लाविलें पाहिजे.

तथापि अशा प्रकारचें उत्तेजन मुलांस दिलें म्हणजे शिक्षकाचें कर्तव्य संपलें असें नाही. शाळेंत शिस्त राहण्यासाठीं शिक्षक जे उपाय योजितो, त्याचीही ह्या कामीं मदत होते. परंतु ह्या अशा प्रकारच्या मदतीपासून सर्व कार्यभाग कांहीं उरकत नाही.

केवळ अधिकाराच्या जोरावर स्वभाव सुधारितां येत नाहींत.

* “उत्तम प्रकारचे नागरिक बनविणें ” हेंच शिक्षकाचें कर्तव्य होय, असें डा० डोन्ल्डसन यांनीं म्हटलें असून त्यांचें तें म्हणणें यथार्थ आहे.

वर्ग सुरू असतां मुलें कितीही उत्तम रीतीने वागत असलीं, तरी सुटी होऊन तीं शाळेबाहेर पडलीं ह्मणजे कांहीं निराळाच प्रकार आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येण्याचा संभव आहे. तेव्हां मुलांना मनसोक्त वागण्याची मोकळीक मिळाल्यामुळे त्यांच्या स्वभावांत जे निरनिराळे दोष असतात ते आपणांस नीट कळून येतात. मुलांचे स्वभाव बरेच भिन्न भिन्न प्रकारचे असतात, व कित्येक मुलें तर आपल्या सोबत्यांस त्रास देण्यास अगदीं मार्गेपुढें पाहत नाहींत; असें आपणांस तेव्हां आढळतें. वर्गांत जें वळण लागलेलें दिसतें, तें अधिकाराच्या जोरावर असतें. परंतु स्वभावांत सुधारणा होणें, ती केवळ अधिकाराच्या जोरावर होत नाहीं. उलट तो जोर वारंवार दाखविला तर मुलांचा स्वभाव सुधारण्याचें एकीकडे राहून तो बिघडण्याचा मात्र संभव असतो. * तसेंच कित्येक शिक्षक उठल्या बसल्या छडीचा उपयोग करून हा जोर दाखवितात, व त्यामुळे मुलांना वर्गांत ब्रही काढितां येत नाहीं. हा प्रकार तर अगदीं निंद्य होय. अधिकाराच्या जोरावर मुलें आज्ञा पाळितात, ती बहुधा नाखुशीनें पाळितात; व अशा रीतीनें त्यांना जवरीनें सन्मार्गास लाविल्यास स्वभावांत कायमची सुधारणा होण्यास फारशी मदत होत नाहीं. असें सक्तीचें दडपण मुलांवर ठेविल्यास त्याचा त्यांना मनापासून मोठा तिटकारा वाटूं लागतो; व ह्यामुळे पुढें फार अनिष्ट परिणाम घडण्याचा संभव असतो. ह्मणून मुलांची नीतिविषयक आचरणादिपयीं पक्की समजूत घालून देऊन तीं आपण होऊन तसें आचरण ठेवितील अशा धोरणानें त्यांना शिक्षण दिलें पाहिजे. नाहींतर त्यां-

च्यावर दडपण आहे तोंपर्यंत तीं दावांत राहतील; परंतु तें दूर झाल्याबरोबर अगदीं बेसुमार वर्तू लागतील. क-
वायतीच्या कामांत मुलें कितीही निष्णात झालीं तरी तेवढ्यावरून त्यांच्या स्वभावांत नीतितत्त्वे बिंबलीं, असें होत नाहीं. तसेंच विद्याप्रसाराचे उपाय कितीही उत्कृष्ट रीतीचे योजिले, तरी त्यांनींही हें काम पूर्णपणें होत नाहीं. अशा प्रकारच्या बाह्योपायांनीं स्वभावांत पूर्ण सुधारणा होऊं शकत नाहीं. मग ते उपाय कितीही स्तुत्य असोत. अशा आगंतुक उपायांनीं मुलांस सन्मार्गास लावितां येईल, तर सद्वर्तनाची किंमत फार कमी ठरेल. सारांश, सद्वर्तनाची योग्यता प्रत्येक मुलाच्या अंतःकरणांत पूर्णपणें ठसून त्यानें आपण होऊन स्वतःचें वर्तन सुधारीत गेलें पाहिजे.

मुलांचे स्वभाव सुधारण्याचे कामीं त्यांना मदत देण्यासाठीं शिक्षकानें प्रथम त्यांचे व्यक्तिविषयक दोष ध्यानांत आणिले पाहिजेत. इतिहास,

मुलांचे स्वभाव सुधारण्यासाठीं प्रत्येक मुलाला निरनिराळ्या प्रकारची मदत करावी लागते.

भूगोल, गणित इत्यादि विषयांचें शिक्षण शंभर मुलांना देखील एकदम देतां येईल. परंतु

त्यांच्या स्वभावांची सुधारणा

अशा एकाच रीतीनें व्हावयाची नाही. प्रत्येक मुलाचा स्वभाव शिक्षकानें बारकाईनें पूर्णपणें ध्यानांत आणून त्याच्यामध्ये विशेष दोष कोणते आहेत, तें प्रथम समजून घ्यावें. हे दोष त्याला समजलेले नसतील तर त्याच्या मदतीचा खरा उपयोग विद्यार्थ्यास होणार नाही. पहा, वैद्याला शंभर रोगी पाहण्यास जावयाचें आहे; प-

रंतु तो घरींच औषधांच्या कशा तरी शंभर यादी खर-
डून त्या ओळानें रोग्यांचीं घरें लागतील तसतशा फेंकून
देईल, तर त्यांचा कांहीं उपयोग होईल काय ? म्हणून
प्रत्येक मुलामध्ये विशेष दोष कोणता आहे, हें ध्यानांत
आणिल्याशिवाय शिक्षक वर्तल तर त्याचा कांहीं उप-
योग होणार नाही. मुलाच्या स्वभावाची खरी सुधारणा
करितां येण्यास त्याच्या स्वभावाची पूर्ण ओळख शिक्ष-
कास होणें अति आवश्यक आहे. आतां कोणी अशी हर-
कत आणतील कीं, विद्यार्थ्यांस भिन्न भिन्न विषय शिक-
विणें हें शिक्षकाचें मुख्य कर्तव्य असल्यामुळे प्रत्येक मु-
लाच्या स्वभावाची माहिती करून घेण्यास त्याला वेळच
राहणार नाही. तथापि मुलांच्या स्वभावांवर नजर ठेव-
ण्याची ज्यांना सवय असेल, त्यांना असें लक्ष ठेव-
ण्यास स्वतंत्र वेळ नेमून देण्याची आवश्यकता नाही.
ह्या धंद्यांत जे मोठे नामांकित शिक्षक होऊन गेले, ते
वर्गांत सामान्य अभ्यास सुरू असतांनाच मुलांच्या स्व-
भावांवरही लक्ष ठेवीत असत. सारांश, शिक्षकाला अशाच
रीतीनें लक्ष ठेविल्याशिवाय गत्यन्तर नाही. मुलांच्या
स्वभावांनीं लक्ष शळेंतील नेहमींचे अभ्यास सुरू अस-
तांच शिक्षकाच्या चांगले ध्यानांत येतात. प्रत्येक मुलाशीं
खाजगी रीतीनें बोलण्याचे प्रसंग आणून त्याच्या स्वभा-
वांतील दोष ताडण्याचा प्रयत्न शिक्षक करूं पाहील, तर
फारसा उपयोग होणार नाही. कारण अशा प्रसंगां मुलां-
वर शिक्षकाचें प्रत्यक्ष वजन राहिल्यामुळे तो फार
सावधगिरीनें वागेल; ह्यामुळे त्याच्या आंगच दोष दृष्टो-
त्पत्तीस येणार नाहीत. म्हणून वर्गांत नंबरासाठीं मुलांची

चढाओढ सुरू असते; तीं एकमेकांना चिडवीत असतात; वरचेवर त्यांचा आशाभंग होत असतो; आणि खेळण्या-चा तास आला म्हणजे त्यांस एक प्रकारचें स्फुरण येत असतें; अशा प्रसंगींच प्रत्येकांत कोणकोणते दोष आहेत ते लक्षपूर्वक पाहून ते घालविण्यासाठी आपण काय करणें अवश्य आहे, हें शिक्षकानें ठरविलें पाहिजे. वर दर्शविलेल्या प्रसंगीं विद्यार्थ्यांवर त्याचें लक्ष राहिलें पाहिजे. कारण ह्या वेळीं प्रत्येक मुलास वाटत असतें कीं, आपल्यावर शिक्षकाचें फारसें लक्ष नाहीं; व ह्मणून तो मनसोक्त वागत असतो. ह्यास्तव अशा वेळीं त्याच्या स्वभावांतलें दोष कळण्यास फार उत्तम संधी असते. चिडखोर मुलें कोणतीं; हड्डी कोणतीं; अविचारी कोणतीं भितरीं कोणतीं; आपले हेतु गुप्त ठेवून कपटानें वागणारीं कोणतीं; आणि इतर मुलांवर ताबेदारी चालवून त्यांजवर आपलें वर्चस्व मिरविणारीं कोणतीं; हें शिक्षकाला अशा रीतीनें नजर ठेविल्यानें तेव्हांच कळून येतें. हे दोष एकदां ध्यानांत आले ह्मणजे आपल्याला पुढें काय करावयाचें हें शिक्षकाच्या ध्यानांत येईल; आणि ह्या सर्व मुलांस सरसकट एकातऱ्हेनें सुचारितां येणें अशक्य आहे, अशी त्याची खातरी होईल. हरएक मुलास त्याच्या आंगचा दोष घालविण्यास योग्य प्रकारची मदत वक्तशीर देण्यास शिक्षकानें झटलें पाहिजे. मुलानें एकादें सत्कृत्य केलें असतां शिक्षकानें थोडें प्रसन्न मुद्रेनें त्याजकडे पहावें; व अप्रशस्त वर्तन ठेविलें असतां त्याला आपली नाखुशी दर्शवावी, ह्मणजे तेणेंकरून आपण कशा रीतीनें वागत आहों ह्याचा बोध मुलाला तेव्हांच होईल.

परंतु अशा प्रकारचें उत्तेजन किंवा धमेकी ज्या मुलाला देणें असेल, त्याला मात्र तिचा बंध व्हावा; शाळेंतील सर्व मुलांच्या ध्यानांत ती शोष्ट येऊं नये; शाळेंतील *लॉग-बुकामध्ये ह्या नुसत्या नजरेला फारसे म्हेच्छ दिलेंलें आढळणार नाही. परंतु मुलांच्या कोवळ्या-अंतःकरणावर ह्या नजरेचा कायमचा ठसा उमटतो. एकादा मुलगा अनुचित वर्तन करीत आहे; असें आढळल्याबरोबर हळूच एकादा रागाचा शब्द उच्चारवा; इतका हळू कीं, त्याच्या शिवाय दुसऱ्यास तो ऐकूच जाऊं नये; ह्मणजे तसें वर्तन इतःपर न करण्याविषयी तो मुलगा निश्चय करील. तथापि त्याचा तो निश्चय निरंतर जागृत राहील, अशा तऱ्हेने शिक्षकांनं पुढें त्याशीं दररोज वागलें पाहिजे. अशा शब्दाचें स्मरण मुलाला जन्मभर राहण्याचा संभव आहे. ह्या संबंधानें प्रोफेसर काल्डरवूड ह्यांना स्वतः अनुभव आलेला आहे. ते म्हणतात:-

“ एडिंबर्ग हायस्कुलांत डा० वाइड नांवाच्या एका पूज्य गुरूच्या वर्गांत मी होतो. तेव्हां त्यांनीं एकदां मजकडे रागानें पाहिलें होतें; त्याचें मला अद्यापि इतकें स्मरण होत आहे कीं, जणूं काय तो प्रकार कालच घडला! आमच्या वर्गातील कित्येक मुलें एका मुलाच्या पाठीस लागून त्याला फार त्रास देत होतीं, ते त्यांनीं

* लॉग-बुक म्हणजे वर्गाच्या तपासणीचा तक्ता. हेड-मास्तरांनीं खालच्या वर्गांची तपासणी करून आढळलेली स्थिति ह्यांत नमूद करावयाची; व शाळेच्या वार्षिक परीक्षेच्या वेळेस शाळा तपासण्यास येणाऱ्या अधिकाऱ्यांस हा तक्ता दाखवावयाचा. (इ. स. १८९९ तील “ देशी भाषांच्या शाळांतील मास्तरांकरितां नियम-संग्रह. ” पृष्ठ ३९ पहा.) (भा. क.)

पाहिलें. त्या वेळीं ते म्हणाले:—अशा प्रकारचें अयोग्य कृत्य करण्यांत तुमच्यापैकीं निदान एक मुलगा तरी सामील होणार नाही, असें मला वाटत होतें. हे शब्द त्यांनीं मला अनुलक्षून उच्चारिले, व तेव्हां त्यांची नजर-ही मजकडेच होती. त्या गोष्टीचें मला अद्यापि पक्कें स्मरण आहे. ह्यावरून त्या नजरेचा व त्या शब्दांचा माझ्या मनावर किती परिणाम झाला ह्याचें अनुमान सहज करितां येईल.

आत्मसंयमन करण्याविषयीं हरएक मुलाचें मन वळवितां आलें, ह्मणजेच त्याच्या स्वभावांत सुधारणा हो-

मुलगा आत्मसंयमन करण्यास आरंभ करील, तेव्हांच त्याच्या स्वभावांत सुधारणा होऊं लागेल. प्यास आरंभ झाला असें समजावें. आत्मसंयमनाचें काम स्वतःचें आहे, हें प्रत्येक मुलानें लक्षांत आणून हा गुण संपाद-

प्यास सर्वकाळ झटलें पाहिजे. जिचा अंमल स्वतःवरच चालावयाचा अशी आत्मसंयमन ही प्रचंड शक्ति असून हिचा उद्भव मुलाच्या अंतःकरणांत झाला पाहिजे. आपणांस जें कांहीं मिळवावयाचें आहे तें आत्मसंयमनच, अशी त्याची समजूत होऊन त्या धोरणानेंच त्याच्या मनाचे सर्व व्यापार सतत सुरू झाले पाहिजेत. आत्मसंयमन करीत असतां पदोपदीं येणाऱ्या अडचणी त्यानें सोशिल्या पाहिजेत; आणि ह्या कामीं मधून मधून यश येतें तेव्हां जो आनंद होतो, तेणेंकरून मनाला हुरूप आणिला पाहिजे. स्वभाव सुधारणें हें आत्मसंयमन आंगीं आणण्यावर अवलंबून आहे; आणि हा गुण आंगीं आणणें हें केवळ ज्या त्या मुलाचें काम आहे. म्हणून शिक्षकानें

मुलांना स्वभाव सुधारण्याचे कामी मदत करावयाची ह्याचा अर्थ आत्मसंयमन हा गुण आंगी आणण्यास त्यांना मदत करावयाची एवढाच झाला. हा गुण आंगी आणण्यास मुलें मनःपूर्वक झटतील असे आपण केलें नाहीं, तर अखेरीस यश येण्यास मुख्य अवश्य गोष्ट अनकूल नाहींशी होईल. आपलें वर्तन कोणत्या धोरणानें ठेवावयाचें, याचा निश्चय मुलांनींच अगदीं अंतःकरणपूर्वक ठरविला पाहिजे. ज्याच्या स्वभावांत अप्पलपोटेपणाचा दुर्गुण असेल, त्यालाच तो काढून टाकण्याचा निश्चय करितां येईल ? इतरांस कसा येईल ? मनाचा मोठेपणा हा गुण मोठा स्तुत्य आहे खरा; परंतु प्रत्यक्ष मुलांची अशी समजूत झाल्याशिवाय व त्यांनै स्वतः प्रयत्न केल्याशिवाय त्याच्या मनांत ह्या गुणाचें बीजारोपण कसे होईल ? सारांश, सन्मार्ग कोणता तें दाखवून त्या मार्गानें मुलें जाऊं लागलीं ह्मणजे त्यांस उत्तेजन देणें, एवढेंच काय तें शिक्षकांना किंवा इतर वडील माणसांना करितां येण्यासारखें आहे. प्रत्यक्ष क्रिया मुलांकडूनच घडली पाहिजे. तथापि मुलांना एकदम नीतीचे पुतळे बनविण्याचा प्रयत्न शिक्षक करूं लागेल तर सर्व काम फसेल. ह्या बाबतींत मुलांना आपणास खरोखर कितपत मदत देतां येईल, ह्याचा शिक्षकानें विशेष लक्षपूर्वक व शांतपणानें विचार केला पाहिजे. प्रत्यक्ष आत्मसंयमनाचें कृत्य अति बिकट असून तें मुलानें स्वतःच करावयाचें आहे. ह्मणून ह्या कृत्याकडे शिक्षकानें त्याचें लक्ष होईल तितकें लवकर लावून आपले दोष काढून टाकण्याचें काम मुलगा स्वतः लहानपणापासूनच करूं

लागेल असें करावें; ह्मणजे हें काम त्या मानानें सुलभ जाईल; व अखेरीस यशही खातरीनें येईल.

आत्मसंयमनाचा उद्भव विचारशीलतेपासून आहे. आपलें कोणतें आचरण न्यायाचे व कोणतें अ-

न्यायाचें ह्यासंबंधीं विचार विचार हा आत्मसंयम-
नाचा पाया होय. मनांत घोळू लागणें, हाच आत्म-

संयमनाचा खरा आरंभ होय.

परंतु मुलांचा स्वभाव सुधारण्याचे कार्मीं ह्या विचारांचा खरोखर उपयोग व्हावा, अशी इच्छा असेल तर तेणें-
करून त्यांच्या नुसत्या बाह्य वर्तनांत सुधारणा होऊन उप-
योग नाही; तर त्यांच्या मनोवृत्तींतच विशेष सुधारणा झाली पाहिजे. ह्मणून अशा प्रकारचे विचार मुलांच्या मनांत उत्पन्न करून त्यांचें पुष्टीकरण होण्यासाठीं मुलांना शिक्षकानें होईल तितकी मदत दिली पाहिजे; व त्याच्या आंगीं विद्वत्ता व विशेष शांत रीतीनें अवलोकन करण्याची शक्ति असेल तरच त्याला अशी मदत देतां येईल. आतां ही जी विचारसरणी मुलांच्या मनांत उत्पन्न करावयाची तिच्या संबंधानें थोडें जास्त स्पष्टीकरण करणें जरूर आहे. लबाडी फार वाईट अशी एकाद्या मुलाची खातरी करण्यास शिक्षकाला मोठेंसें व्याख्यान झोडण्याची जरूरी नाही; मात्र गृहशिक्षण वाईट मिळून ह्या संबंधानें मुलाचे विचार तो शालेंत येण्यापूर्वीच बिघडून गेलेले असतील, तर गोष्ट निराळी. एकद्यानें आपणास जाणूनबुजून फसविलें असतां त्याची मुलाला तितकी चीड येते तितकी इतर कोणत्याही गोष्टीची येत नाही. ह्याप्रमाणें चोरी करणें निंद्य आहे, अशावि-

षयींही सामान्यतः मुलांची खातरी करून देण्याची आवश्यकता नसते; मात्र अगदीं लहानपणापासून चांग्या करावयाची त्याला सवय असेल तर गोष्ट निराळी. तथापि आपली एकादी वस्तु कोणी चोरिली कीं, कोणतेही मूल तेव्हांच बोभाट करून लागते; मग ते स्वतः चोरटें असलें तरी चिंता नाही. ह्यावरून चोरी फार वाईट असें त्यालाही कळत असतें, हें उघड ठरतें. तसेंच घरीं आईबापांचें शिक्षण कितीही वाईट प्रकारचें असलें तरी दया हा गुण फार चांगला आहे, ही गोष्ट प्रत्येक मुलास अवगत असते. शाळेंत येण्यापूर्वीं कैक दिवस हें त्यांच्या ध्यानांत आलेलें असतें. सारांश, चांगला गुण कोणता, वाईट कोणता हें मुलांना शिक्षकाच्या मदतीशिवाय कळलेलें असतें. परंतु प्रत्यक्ष सदाचरण कसें ठेवावें ह्या कामीं त्यांना शिक्षकाची मदत लागते. तसेंच दुर्गुणाच्या पाशांत सांपडण्याचा जेव्हां अधिक संभव असतो, तेव्हां तर अशी मदत विशेष *लागते. मुलांच्या स्वभावांत एकादा दुर्गुण असेल तर तिकडे त्याचें लक्ष लावण्यासाठीं शिक्षकाची मदत पाहिजे. कारण असा दुर्गुण एकदां चिकटू दिला कीं, तेणेंकरून वाईट कृत्यें करण्याची प्रेरणा उत्पन्न होते. बोटांना शार्ड लागली किंवा परीटघडीच्या सव्यावर शार्ड सांडली, तर

*महाराणी सरकारच्या शाळासात्यांतली इन्स्पेक्टर मि० जाली ह्यांनीं मुलांस शाळांतून नीतिशिक्षण कसें द्यावें ह्या संबंधानें सन १८७२ त एक उत्कृष्ट रिपोर्ट लिहिला आहे. त्यांतील त्यांचे बहुतेक विचार फार योग्य आहेत. विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, अशा प्रकारचें शिक्षण देणें तें योग्य प्रसंग पाहून दिलें पाहिजे, ह्मणजे तें चांगलें ठसेल.

लागेल असें करावें; ह्मणजे हें काम त्या मानानें सुलभ जाईल; व अखेरीस यशही खातरीनें येईल.

आत्मसंयमनाचा उद्भव विचारशीलतेपासून आहे. आपलें कोणतें आचरण न्यायाचे व कोणतें अ-

न्यायाचें ह्यासंबंधीं विचार मनांत घेवूं लागणें, हाच आत्म-
विचार हा आत्मसंयम-
नाचा पाया होय.

संयमनाचा खरा आरंभ होय.

परंतु मुलांचा स्वभाव सुधारण्याचे कामीं ह्या विचारांचा खरोखर उपयोग व्हावा, अशी इच्छा असेल तर तेणें-
करून त्यांच्या नुसत्या बाह्य वर्तनांत सुधारणा होऊन उप-
योग नाही; तर त्यांच्या मनोवृत्तींतच विशेष सुधारणा झाली पाहिजे. ह्मणून अशा प्रकारचे विचार मुलांच्या मनांत उत्पन्न करून त्यांचें स्पष्टीकरण होण्यासाठीं मुलांना शिक्षकानें होईल तितकी मदत दिली पाहिजे; व त्यांच्या आंगीं विद्वत्ता व विशेष शांत रीतीनें अवलोकन करण्याची शक्ति असेल तरच त्याला अशी मदत देतां येईल. आतां ही जी विचारसरणी मुलांच्या मनांत उत्पन्न करावयाची तिच्या संबंधानें थोडें जास्त स्पष्टीकरण करणें जरूर आहे. लबाडी फार वाईट अशी एकाद्या मुलाची खातरी करण्यास शिक्षकाला मोठेंसें व्याख्यान झोडण्याची जरूरी नाही; मात्र गृहशिक्षण वाईट मिळून ह्या संबंधानें मुलाचे विचार तो शाळेंत येण्यापूर्वीच बिघडून गेलेले असतील, तर गोष्ट निराळी. एकद्यानें आपणास जाणूनबुजून फसविलें असतां त्याची मुलाला जितकी चीड येते तितकी इतर कोणत्याही गोष्टीची येत नाही. ह्याप्रमाणें चोरी करणें निंद्य आहे, अशावि-

पर्याही सामान्यतः मुलाची खातरी करून देण्याची आवश्यकता नसते; मात्र अगदी लहानपणापासून चांग्या करावयाची त्याला सवय असेल तर गोष्ट निराळी. तथापि आपली एकादी वस्तु कोणी चोरिली की, कोणतेही मूल तेव्हांच बोभाट करून लागते; मग ते स्वतः चोरटे असले तरी चिंता नाही. ह्यावरून चोरी फार वाईट असे त्यालाही कळत असते, हे उघड ठरते. तसेच घरी आईबापांचे शिक्षण कितीही वाईट प्रकारचे असले तरी दया हा गुण फार चांगला आहे, ही गोष्ट प्रत्येक मुलास अवगत असते. शाळेत येण्यापूर्वी केवळ दिवस हे त्यांच्या ध्यानांत आलेले असते. सारांश, चांगला गुण कोणता, वाईट कोणता हे मुलांना शिक्षकाच्या मदतीशिवाय कळलेले असते. परंतु प्रत्यक्ष सदाचरण कसे ठेवावे ह्या कामी त्यांना शिक्षकाचे मदत लागते. तसेच दुर्गुणाच्या पाशांत सांपडण्याचा जेव्हां अधिक संभव असतो, तेव्हां तर अशी मदत विशेष *लागते. मुलाच्या स्वभावांत एकादा दुर्गुण असेल तर तिकडे त्याचे लक्ष लावण्यासाठी शिक्षकाची मदत पाहिजे. कारण असा दुर्गुण एकदां चिकटू दिला की, तेणेकरून वाईट कृत्ये करण्याची प्रेरणा उत्पन्न होते. बोटांना शार्ड लागली किंवा परीटघडीच्या सद्यावर शार्ड सांडली, तर

*महाराणी सरकारच्या शाळासात्यांतली इन्स्पेक्टर मि० जाली ह्यांनी मुलांस शाळांतून नीतिशिक्षण कसे द्यावे ह्या संबंधाने सन १८७२ त एक उत्कृष्ट रिपोर्ट लिहिला आहे. त्यातील त्यांचे बहुतेक विचार फार योग्य आहेत. विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, अशा प्रकारचे शिक्षण देणे ते योग्य प्रसंग पाहून दिले पाहिजे, ह्मणजे ते चांगले ठसेल.

मुलाच्या तें तेव्हांच ध्यानांत येईल. परंतु त्याच्या अंतः-
करणांत एकाद्या दुर्गुणाचें बीजारोपण होत असलें तर ति-
कडे त्याचें मुळींच लक्ष जाणार नाहीं. तेव्हां अशा कामीं
विचार करण्यास त्यांना शिक्षकानें वारंवार लाविलें पाहिजे.
मुलें उत्तरोत्तर मोठीं होतात, तसतसे त्यांच आंगीं
कित्येक गुण येतात; त्यांपैकींच विचारशक्ति हा एक गु
होय. हा गुण आंगीं येण्यास कांहीं कमी आयास पडत
नाहींत. शिक्षकांची विद्यार्थ्यांस ह्या कामीं जी मदत मिळ-
णार तिची किंमत करितां येणार नाहीं; व जेव्हां जेव्हां
तिची आवश्यकता लागेल तेव्हां तेव्हां ती देतां येण्या-
सारखी आहे. एकादा दुर्गुण स्वभावांत शिरूं लागतो तेव्हां
ही मदत लागलीच दिली पाहिजे. अशा रीतीनें स्वभावांत
शिरूं लागणाऱ्या दुर्गुणाकडे मुलाचें लक्ष पूर्णपणें लाविलें
ह्मणजे नीतिदृष्ट्या त्याची सुधारणा करण्याची मुख्य गोष्ट
अनुकूल झाली, असें शिक्षकानें खातरीनें समजावें. ह्मणून
शिक्षकानें अशा प्रसंगीं मदत करावयाची ती दूरवर : न
जर देऊन वक्तरी व मुलाबद्दल खरी कळकळ बाळगून
केली पाहिजे. तसेंच ही मदत नुसत्या नजरेनें, शब्दानें,
किंवा दुसऱ्या कांहीं सांकेतिक खुणेनें करावी. आत्मसंय-
मनाच्या मार्गास मुलांना लावण्यासाठीं शिक्षकास थोडें-
बहुत करितां येण्यासारखें आहे, तें अशा प्रसंगींच. मान-
वी प्राण्याची मानसिक वाढ उत्तरोत्तर योग्य रीतीनें होत
जावी, ह्मणून त्यास कांहीं एक विशिष्ट रीतीनें वागवावें
लागते. त्यांतील अति नाजूक व महत्त्वाचा भाग ह्मणजे
ही वर दर्शविलेल्या प्रकारची मदत होय. म्हणून

हें काम मोठ्या कुशलतेनें करण्याची हातोटी शिक्षकाच्या आंगीं असणें अति अवश्य आहे.

मुलांचे स्वभाव सुधारण्यास कोणत्या गोष्टीची जरूर आहे, ह्याविषयीं वर विवेचन केल आहे. तें यथार्थ असेल

मुलांचे स्वभाव सुधारण्याचें सामर्थ्य शिक्षकाचे आंगीं येण्यास त्याजवद्दल त्यांचे मनांत पूज्यभाव आणि प्रेमबुद्धि हीं असलीं पाहिजेत.

तर हें उघड आहे कीं, मुलांच्या मनांत शिक्षकाविषयीं पूज्यभाव आणि प्रेमबुद्धि जों जों अधिक असतील त्या मानानें त्याच्या आंगीं स्वभाव सुधारण्याचें सामर्थ्यही अधिक येईल. परंतु

मुलांच्या मनांत त्याजविषयीं पूज्यभाव व प्रेमबुद्धि नसेल तर त्याला त्यांचे स्वभाव अगदीं सुधारतां येणार नाहीत. आपल्या आंगीं आत्मसंयमन असून आपलें स्वतःचें आचरण नीतीला अनुसरून आहे, अशी शिक्षकानें विद्यार्थ्यांची खातरी करून दिल्यास त्याच्या संबंधानें पूज्यभाव मुलांच्या मनांत उत्पन्न होईल. शांतपणाचें व सभ्य रीतीचें वर्तन ठेविल्यानें सर्व विद्यार्थ्यांच्या मनांत शिक्षकाविषयीं विश्वास उत्पन्न होतो, व प्रसंग पडेल तेव्हां त्याच्या आंगचें पाणी दृष्टीस पडल्याशिवाय रहावयाचें नाहीं, अशी त्याची खातरी असते. परंतु शिक्षकाची मुद्रा सर्वकाळ उदास व त्रासिक असेल, त्याच्या स्वभावाला शांतपणा माहीत नसेल, तो चिडखोर असून वर्गांत वारंवार चिरडीस जात असेल; तर ह्या सर्वदुर्गुणांमुळे विद्यार्थ्यांची अशी समजूत होईल कीं त्याच्या आंगीं फारसें पाणी नाहीं; व त्यांना असेंही वाटेल कीं त्याचा अधिकार जुमानिला नाहीं तरी चालेल. आतां मुलां-

च्या मनांत प्रेमबुद्धि उत्पन्न करण्यास रामबाण उपाय म्हटला ह्मणजे त्यांजविषयीं आपण खरी कळकळ बाळगणें हाच होय. विद्यार्थ्यांस वेळोवेळीं येणाऱ्या अडचणी नीट रीतीनें ध्यानांत आणून त्यांच्यासाठीं खरी कळकळ शिक्षक दाखवील, तर त्यांजविषयीं विलक्षण प्रेमबुद्धि त्यांचे मनांत उत्पन्न होईल. परंतु ती जागृत केली नाही तर काय उपयोग ? आजोबांनीं मोहरांचा हांडा जमिनींत पुरून ठेविलेला आहे, परंतु तो प्रत्यक्ष सांपडेल तेव्हांच त्याचा उपयोग व्हावयाचा. आगगाड्या, गिरण्या, आगबोटी वगैरेंतील यंत्रें जशीं एकाच स्थितींत फिरत असतात, त्यांत अणुमात्र फरक पडत नाही; त्याप्रमाणें दररोज ११ वाजतां शाळा सुरू; पुढें तीन तास वेळापत्रकावर-हुकूम अभ्यास; मध्यें दोनपासून तीनपर्यंत सुटी; पुनः तीनपासून पांचपर्यंत अभ्यास; आणि नंतर शाळा बंद; अशा रीतीनें शाळेंतील अभ्यासक्रम दररोज ठेविला तर तो मुलांस अगदीं कंटाळवाणा वाटतो. अशा प्रकारचा नित्यक्रम कवायतीप्रमाणें ठाकठिकीचा दिसतो खरा; परंतु नीतिदृष्ट्या ह्यापासून फारसा फायदा नसतो; व शिक्षणापासून मुलांवर जे महत्त्वाचे परिणाम घडणें अवश्य आहे, ते ह्या ठराविक शिक्षणक्रमापासून घडत नाहीत. शाळाखात्याच्या कोडाअन्वये अशा शाळांची परीक्षा घेतली असतां, ती फार उत्तम लागेल. शाळेंत नित्य किती अभ्यास होतात ते क्वाटर्लॉगांत वगैरे लिहून ठेविलेले असतात; त्यांवरून शाळेचें काम अगदीं व्यवस्थित रीतीनें उत्तम प्रकारें चाललें आहे असें आढळेल. परंतु अशा शाळांतून नीतिशिक्षणाचा थोडाबहुत तरी ठसा विद्या-

धर्योवर उमटलेला आहे किंवा नाही, हें पाहूं गेलें असतां एकंदरीनें समाधानकारक स्थिति कधींही आढळून येणार नाही. लष्करा सैन्याच्या स्थितीकडे किंचित् लक्ष द्या; ह्मणजे हें ह्मणणें चांगलें ध्यानीं येईल. ह्या सैन्याच्या टोळीला कवाईत शिकविणारा हवालदार नेमिलेल्या मुदती-

आपल्या टोळींतील लोकांस सर्व हडेलहप उत्तम रीतीनें शिकवील. परंतु ह्या कवायतीमुळे त्या लोकांचीं मनें नीतिमार्गाकडे फारशीं लागण्याचा संभव नाही, व तसा विचार त्या हवालदाराच्या मनांत फारसा येतही नाही. सारांश, एकाद्या टोळींतील लोक कवायतीच्या कामांत कितीही निष्णात असले, तरी नीतिदृष्ट्या त्यांची स्थिति अति निच असूं शकेल. म्हणून मुलांना उत्तम प्रकारचें नीतिशिक्षण देण्याचा संकल्प शिक्षकानें नेहमीं लक्षांत बाळगिला नाही तर शाळांतूनही अशीच स्थिति आढळून येईल; आणि हा संकल्प त्यानें ठळू दिल्या असतां अखेरीस त्याला यश न येतां त्याची फजिती होईल. एकादा शिक्षक आपला वेळ अगदीं फुकट घालवीत नाही; ह्मणजे प्रत्येक टोल्याबरोबर जो तो विषय सुरू करितो, आणि आपलें काम अगदीं पद्धतीनें यथासांग करित असतो. तथापि त्या कामाविषयीं त्याला फारसा उत्साह वाटत नसतो; विद्यार्थ्यांविषयीं त्याच्या अंतःकरणांत फारशीं कळकळ नसते; आणि ।दगडाला टांकी मारून मारून कंटाळलेल्या एकाद्या पाथरवटाप्रमाणें तो संध्याकाळीं शाळा सुटतांना अगदीं कंटाळून जातो. असा मनुष्य ह्या धंद्यांत विशेष नांवालौकिकास कधीं चढणार नाही.) तसेंच, स्पष्ट वर्णोच्चार, चांगलें सावकाश

वाचन, शुद्ध रीतीने कविता पाठ ह्मणणें, चटाचट हिशेब करणें आणि सुबक अक्षरांच्या पुस्त्या काढणें, इतक्याच विषयांचें महत्त्व शिक्षकास वाटेल, तर तो लष्करी सैन्याला कवाईत शिकविणारा हवालदारच होय. सारांश, दूरवर धोरण राखून जो शिक्षक अनुभवानें शहाणा होत गेला असेल, त्यालाच मुलांच्या आंगचे उत्तम उत्तम गुण चांगल्या रीतीने उदयास आणितां येतील. ह्मणून अशा प्रकारच्या शिक्षकाचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून त्याचें अनुकरण करण्यास सर्वांनीं झटावें. मुलांना विषयवैचित्र्याची मोठी हौस असते; त्यांची वृत्ति सतत उल्लासी असते; त्यांना अनेक वेळां निष्कारण मोठी भीति वाटत असते; एकामागून एकेक काळजी उत्पन्न होत असते; त्यांचीं मनें वारंवार बुचकळ्यांत पडत असतात; आणि अनेक वेळां आशाभंग होऊन त्यांच्या मनाला वाईट वाटत असतें. परंतु ह्या सर्व गोष्टी शिक्षकाला पोरकट वाटून त्यांचा विचार करण्याची आपणास मुळींच जरूर नाहीं असें वाटेल, तर मुलांबद्दल योग्य प्रकारची कळकळ त्यांच्या मनांत राहणार नाहीं; आणि मुलांच्या शिक्षणांतील अति महत्त्वाच्या गोष्टीसंबंधानें तो उदासीन राहिल्याप्रमाणें होईल. ज्याला हा धंदा पोरकट वाटत असेल त्यानें हा खुशाल सोडून देऊन त्याच्या समजुतीनें विशेष मर्दुमकीचा धंदा वाटेल तो धरावा; आणि ज्यांच्या मनाचा अद्यापि विकास होणें आहे अशा अल्प बुद्धीच्या ह्या मुलां-मुलींना मोठ्या धोरणानें शिक्षण देण्याचें हें नाजूक व अवघड काम त्यानें इतरांकडे सोंपवावें. कारण मुलांचें व मुलींचें मोठेपणीं उत्तम स्त्रिपुरुषांस साजेल असें आचरण राहणें

हें ह्या लहानपणच्या शिक्षणावरच अवलंबून असतें. मुलांच्या आंगावर खसकन ओरडणें, पाय आपटणें, लांबलचक छडी, चाबूक, तसेंच पुस्तकें, नकाशे, लेखण्या, कागद, एवढींच काय तीं कित्येक शिक्षकांचीं शिक्षण देण्याचीं साधनें असतात. परंतु असे शिक्षक ह्या धंद्यांत कधींही उदयास येणार नाहींत. ह्या धंद्यांत नांवाजलेल्या शिक्षकांचे विचार अधिक उदात्त असून त्यांचीं साधनेंही वरच्यांहून विशेष चांगलीं असतात. कित्येक विद्यार्थी मोठे चुकार असतात, अशी ओरड आपण नेहमीं ऐकितों. परंतु वर दर्शविल्या प्रकारचे कोते विचार ज्या शिक्षकांचे असतील तो वेळापत्रकाला अगदीं धरून चालणारा असला तरी एका प्रकारें चुकारच होय; व त्याच्या चुकारपणापासून अधिक नुकसान आहे. वर शिक्षण देण्याचीं सामान्य साधनें सांगितलीं आहेत तीं तर पाहिजेतच; शिवाय विद्यार्थ्यांवर हरएक गोष्टीचा काय परिणाम होतो, तें जाणण्याची शिक्षकाला खरी कळकळ असावी; ह्मणजे विद्यार्थ्यांना सामान्य शिक्षणाच्या कामीं त्याला मदत करितां येऊन आत्मसंयमन हा गुण आणण्यासाठींही मदत देतां येईल. लहानपणीं मुलांचीं मनं हळू हळू विकास पावत असतां त्यांना योग्य वळण लावण्याचें काम शिक्षकाला फार मनोरंजक वाटलें पाहिजे. तशा वयांत हरएक प्रकरणीं त्यांस होणारा जाच कमी करण्यांत त्याला आनंद वाटला पाहिजे; आणि आपले विद्यार्थी मनसोक्त रीतीनें थडामस्करी करीत असतां त्याला स्वतः लहानपणीं केलेल्या खोड्यांचें स्मरण होऊन तशी मौज वाटली पाहिजे; तरच त्याला विद्यार्थ्यांस मद-

त देतां येईल, त्यांच्यावर छाप बसवितां येईल, आणि आपलें आयुष्य सन्मार्गानें घालविण्याविषयीं उन्नत विचार त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करितां येतील; एरव्हीं कधीं करितां येणार नाहींत. सारांश, मुलें शाळेंत जाऊं लागल्यापासून पहिल्या एक दोन वर्षांतच त्यांच्या स्वभावांत सुधारणा करणें इष्ट असेल तर विद्यार्थ्यांच्या पक्कें अनुभवास आलें पाहिजे कीं, शिक्षकाच्या अंतःकरणांत आपल्याविषयीं अति प्रेम आहे. (असें प्रेम असेल तरच ह्या कामीं येणाऱ्या अडचणी शिक्षकास निवारितां येतील. मुलांच्या मनांत सदाचरणाविषयीं योग्य प्रेरणा उत्पन्न करितां येईल; आणि कर्तव्यदक्षता हा गुण आंगीं आणणें जरी फार दुर्घट आहे, तरी तें कृत्यही अशा रीतीनें मुलांना फार मजेचें वाटेसें करितां येईल.

मुलांचे स्वभाव सुधारण्याच्या कामीं त्यांना मदत करण्य चा शिक्षकास मुख्य मार्ग
 मुलांचे स्वभाव सुधारण्यासाठीं त्यांचे दुर्गुणप्र- ह्मटला ह्मणजे त्यांच्या स्वभा-
 थम नाहींतसे केले पाहिजेत. वांतील दुर्गुण नाहींतसे करणें, हाकें होय. त्यांच्या आंगच्या सद्गुणांबद्दल त्यांस उत्ते-
 जन देऊन ते गुण दृढ करण्याचें काम सोपें; परंतु दुर्गु-
 ण घालविण्याचें हें काम अति दुर्घट व शिक्षकाची पक्की खातरी करणारें आहे. तथापि त्यांच्या स्वभावांत सद्गुणांचा प्रसार व्हावा, ह्मणून दुर्गुणांस तेथें जागा ठेवून उपयोग नाही. दुर्गुणांवर दाब ठेवावयाचा तो कडक रीतीनें ठेवणें शहाणपणाचें नाहीं; व तशा दाबापासून इष्ट हेतु सिद्धीसही जावयाचा नाहीं. ह्मणून हा दाब फार निराळ्या रीतीनें ठेविला पाहिजे. एकाच्या मुलाचा दुर्गुण

घालविण्याचा सर्वोत्कृष्ट उपाय झटला झणजे तो दुर्गुण काढून टाकण्याविषयी त्यास वरचेवर उत्तेजन देणें, हाच होय. हा उपाय मुलांस जाचणारा नाही, ही मोठी सु-
दैवाची गोष्ट आहे. मुलांच्या स्वभावांतील दुर्गुणाकडचे क-
ल काढून टाकिले पाहिजेत, ही गोष्ट निर्विवाद आहे;
आणि हें काम त्यांचें त्यांजकडूनच करवावयाचें आहे.
परंतु हे कल नाहीतसे करण्याचे उत्कृष्ट उपाय शिक्षक
मित्रत्वाच्या नात्यानें उपदेश करून सुचवील, तर मह-
त्कार्य होईल. नुसते हुकूम फरमाविल्यानें किंवा ते मु-
लांकडून सक्तीनें अमलांत आणिल्यानें तसें कार्य होत
नाहीं. एकाद्या दुष्कृत्याकडे मुलाची प्रवृत्ति होऊन, ते
करावें न करावें, अशी त्याच्या मनाची चलविचल सुरू
होते. अशा प्रसंगीं शिक्षकानें त्याच्या कानांत दोन उपदेशा-
चे शब्द सांगावे; व त्याला आलेली अडचण आपल्या ध्यानां-
त आली असून ती दूर करणें किती कठीण आहे ह्याचाही
अंदाज आपणास आह; असें त्यानें त्या मुलास दर्शवावें.
आणखी असेंही दर्शवावें कीं, ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं
मुलानें आपलें मन आवरून त्या दुष्कर्मापासून परावृत्त
केलें, तर त्याला स्वतःला जितका आनंद होईल तितका-
च आपणासही होईल, झणजे तसें कृत्य कधीं न कर-
ण्याविषयीं मुलाच्या मनांत निश्चय उत्पन्न होईल. तसेंच
अशा रीतीनें दुष्कृत्यापासून मन परावृत्त करणें फार प्र-
यासाचें आहे; तथापि तेही मुलांना बरेच सोपें वाटेल. मनु-
ष्याच्या मूळ स्वभावांत कित्येक दोष विशेष प्रबळ अस-
तात, व ते काढून टाकण्यासाठीं तो झटतो तेव्हां त्यास
अति कष्ट पडतात; ही गोष्ट शिक्षकानें नेहमीं लक्षांत

ठेवणें जरूर आहे. एकादें मूल अशा प्रकारचे दोष काढून टाकण्यास झटत असतां त्यास येणाऱ्या अडचणी शिक्षक मार्मिकपणानें ध्यानांत आणील, तर त्याच्या आंगां मुलाला योग्य प्रकारची मदत देण्याचें बरेंच सामर्थ्य येईल. परंतु शिक्षकानें कितीही मदत दिली तरी हें काम थोडेंसे कष्टदायक वाटेलच. तथापि ह्या कष्टाला भिऊन तें सोडून देऊन उपयोग नाही. स्वभावाची खरी सुधारणा होत जाण्यास असले कष्ट सोशिल्याशिवाय गत्यन्तर नाही. आत्मसंयमन करण्यास मनाचा निश्चय करावा लागतो; व त्या कामीं पुष्कळ कष्ट सोसावे लागतात. परंतु हा निश्चय व हे कष्ट एकादा मुलगा टाळूं पाहील, व शिक्षक अशा वेळीं त्यास ममतेनें वागवील, तर तिला ममता ह्मणतां येणार नाही; उलट त्याचें तें कृत्य अति निर्दयपणाचें होईल. हे कष्ट टाळण्याचा निर्दोष मार्ग एकच आहे. तो असा कीं, आत्मसंयमनासंबंधीं प्रयत्न करावयास मनुष्यानें आरंभीं अगदीं डगमगूं नये. अशा रीतीनें हा प्रयत्न सतत सुरू ठेविल्यामुळे तो आंगवळणीं पडतो; व त्याजबद्दल उत्तरोत्तर कांहींच कष्ट वाटेनासा होतो; आणि अखेरीस सदाचरणाचा स्तुत्य विचार मनांत उत्पन्न झाल्यामुळे जो आनंद वाटतो, त्यापुढें ह्या कष्टाचा कांहींच त्रास वाटत नाही. आत्मसंयमन हें अति कष्टसाध्य आहे खरें; तथापि आईबाप किंवा शिक्षक ह्यांनीं मुलास ह्या कामीं पडणारे कष्ट वांचविणें कांहीं शहाणपणाचें नाही. आपण ह्मणतो कीं, “पेर विवडलें”; परंतु तें विवडण्याचें वास्तविक कारण पदोपदीं मनसोक्त वागण्यास आपल्याकडून त्यास जें उत्तेजन मिळतें, तेंच

होय. आपल्याला वाटतें कीं, आपण त्याजवर “माया” करीत आहों. परंतु या मायेचा परिणाम असा घडतो कीं, मुलाच्या मनांत विवेक उत्पन्न होण्याचा संभव असल्यास तो नाहीसा होतो; आणि आत्मसंयमनार्थ त्याजकडून प्रयत्न होण्याचा संभवही राहत नाही. स्वभावांतलil दोष काढून टाकण्यास मूल झटत असतां त्याला दुःख व्हावयाचेंच; परंतु अशा दुःखांतून त्याची सुटका करण्याविषयीं त्याचे शिक्षक किंवा पालक कळकळ दाखवितील, तर ती निरर्थक समजावी. परिणामीं तिजपासून अति नुकसान होईल. अशा प्रकारची कळकळ अविचाराची होय. आईबाप, शिक्षक व इतर वडील माणसें शेंकडों प्रसंगीं अशी वेडगळपणाची माया दाखवितात. ह्यावरून प्रेम कोणावर कसें बसेल याचा नेम नसतो, असें दिसून येईल. अशा अविचाराच्या मायेचें अति निंद्य उदाहरण म्हटलें ह्मणजे मूल आत्मसंयमनकरण्यास झटत असतां त्याजवर केलेली मायाच होय. तात्पर्य हेंच कीं, सारसारविचार करून प्रीति केली तर तिचेंच नांव उत्कृष्ट प्रीति. आपण हरएक प्राण्यावर हरएक प्रसंगीं प्रीति करीत गेलों तर लोक आपणास उदार म्हणतील, अशी पुष्कळांची समजूत असते; परंतु व्यवहारांत ही त्यांजकडून फार मोठी चूक होते. आत्मसंयमन आगीं आणण्यासाठीं मुलांना अति दुःख सोसावें लागतें हें खरें; परंतु हें दुःख त्यांस न व्हावें म्हणून आईबाप व शिक्षक त्यांजवर माया करतील, तर मुलांच्या आंगीं मनोनिग्रह नसल्यामुळे जे गुन्हे त्यांजकडून पुढें घडणार तिकडेही त्यांचें लवकरच दुर्लक्ष होऊं लागेल. म्हणून मुलांवर प्री-

ति करावयाची ती वर दर्शविल्या प्रकारची पोकळ माया असू नये; अशाविषयी शिक्षकानें खबरदारी घेणें फार जरूरीचें आहे. मुलगा मनसोक्त वागूं लागल्यास त्याचें पोरवय आहे ह्मणून गय करून उपयोगी नाहीं. मुलांवर ममता करितांना शिक्षकानें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं मनोनिग्रह तीं जितका लवकर करूं लागतील तितकें त्यांना तें काम सुलभ जाईल. परंतु मुलांनीं हें काम मोठ्या उमेदीनें आरंभिलें असतां त्यांस जितकी मदत देणें शक्य असेल, तितकी शिक्षकानें मनापासून दिली पाहिजे. मात्र प्रत्यक्ष आत्मसंयमनाचें काम ज्या त्या मुलानेंच करावयाचें आहे, हें त्यानें सर्वकाळ ध्यानांत वाळगिलें पाहिजे. मुलें आपल्या आंगचे दुर्गुण काढून टाकण्यास झटत असतां त्यांच्याबद्दल खरी कळकळ शिक्षकानें दाखविली तरच तिजपासून त्यांना मदत होते. तसेंच त्यांना आपल्या आंगचा अप्पलपोटेपणा समूळ घालवितां यावा, आपला राग आवरून धरितां यावा, व दुसऱ्यानें दुःख दिलें असतां उसनें न फेडितां तें सहन करण्याची शक्ति आंगीं यावी, म्हणून अशा प्रकारची अतिशय कळकळ शिक्षकानें नेहमीं दाखविली पाहिजे. अशी कळकळ दाखविण्याचें काम कित्येकांस जड जाईल, व कित्येकांस सोपें जाईल. तथापि प्रत्येक शिक्षकानें हें केलेंच पाहिजे. ही कळकळ कोणत्या रीतीनें दाखवितां येईल तें प्रत्येकानें स्पष्ट रीतीनें आपल्याशीं ठरवून ठेविलें पाहिजे. आपल्या वर्गातील प्रत्येक मुलाची नीतिदृष्ट्या सुधारणा करण्यास कोणकोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, हें ज्याला कळतें, आणि अशा रीतीनें

व्यक्तिविषयक दोष ध्यानांत आणून ते वालवि-
ण्याचें काम ज्याला मजेचें वाटतें, असा शिक्षक मिळणें
हें मुलांचें मोठें सुदैव होय. मुलाला अशा प्रकारें चांगली
मदत करणारा शिक्षक मिळाला असतां त्याचें निमें काम
झालेंच असें समजावें. मुलगा कितीही लहान असला
तरी अशा मदतीचा परिणाम त्याच्या मनावर होऊन
तिचें खरें महत्त्वही त्यास कळतें. एथें हेंही सांगणें अ-
वश्य आहे कीं, वडील माणसें मुलांवर अनेक प्रकारांनीं
ममता करितात; व त्यांचे परिणाम भिन्न भिन्न प्रकार-
च होतात. परंतु ह्या सर्व कृत्यांना तीं मायाच समज-
तात. तथापि माया करण्याच्या अनेक प्रकारांपैकीं, व
त्यांच्या परिणामांपैकीं बरे वाईट कोणते, हें स्पष्टपणें मु-
लांना कळतें. त्यांच्या स्वभावांत असा एक गुण असतो
कीं, त्या योगानें अशा प्रकारचें ज्ञान त्यांना तेव्हांच होतें;
त्यांच्या आंगांविशेष विचारशक्ति असल्यामुळें होतें, असा
भाग नाही. तसेंच निष्फळ ममता कोणती, आणि स्वतः
झीज सोसून मुलांसही झीज सोसावयास लावणारी
ममता कोणती, ह्याचें ज्ञानही मुलांना ह्याच गुणामुळें होतें.
तीं लहानपणीं अनेक खोड्या करितात; त्यांपैकीं बऱ्याच
अशा असतात कीं, त्यांसंबंधानें त्यांजवर सक्त नजर
ठेवणें अवश्य असतें. परंतु एकादा शिक्षक तिकडे काना-
डोळा करितो; आणि मुलांनीं कांहीं गोष्टींविषयीं त्याची
पाठ पुरविली असतां, तो त्यांचें म्हणणें मान्य करितो.
अशा सुस्वभावी व सरळ मनाच्या शिक्षकासंबंधानेंही एक
प्रकारची प्रीति मुलांच्या मनांत उत्पन्न होते; व त्याला
तीं मोठा आनंदी प्राणी समजतात. परंतु एकादा शिक्षक

मागील/पुढील धोरण राखून काम करणारा असतो, व विद्यार्थ्यांनी कितीही पिच्छा पुरविला तरी त्यांचे अयोग्य म्हणणे मान्य करित नाही; आणि आपल्या हाताखालच्या विद्यार्थ्यांच्या हिताहिताची जबाबदारी आपल्या शिरावर आहे असे समजून त्यांस सन्मार्ग सोडून जाऊ देत नाही; अशा शिक्षकांविषयीं मुलांच्या मनांत निराळ्याच प्रकारची प्रीति उत्पन्न होते; व ती विशेष मनःपूर्वक असते.) सारांश, मुलांवर ममता कोणत्याप्रकारे करावी ह्या विषयांही नियम आहेत; आणि ते एका बाजूस ठेवून आपण त्यांवर भलत्याच प्रसंगीं फाजील ममता कल्यास आपल्या चांगुलपणाविषयीं त्यांची पूज्यबुद्धि कमी होते, व अशा ममतेमुळे मुलांचे आत्मसंयमनाचे कामही मंदावते. अशा प्रकारच्या ममतेपेक्षांही वाईट असा एक दुर्गुण शिक्षकांत आढळण्याचा संभव असतो; तो हाच की, मनाचा फाजील कोमळपणा. अशा कोवळ्या मनाच्या शिक्षकाने आपले एकादें म्हणणे एकदां अमान्य केले, तरी त्याची हाजी हाजी करून व त्याशीं लाडीगोडी लावून आपला कार्यभाग करून घेण्यास विद्यार्थ्यांस उत्तेजन मिळते; व अशा रीतीने हे दुर्गुण त्यांस जडतात. अशा नरमपणाने शिक्षक अधिकार बजावील, तर मुले खचित विघडतील. अशा शिक्षकाच्या वर्गातील मुलांना लबाडीने आपले काम कसे साधवे ह्याचे उत्तम शिक्षण मिळून त्या कामीं त्यांस उत्तेजनही मिळत जाते, व ह्या कावेबाजपणामुळे त्यांच्या सर्व नीतिवर्तनास हरताळ लागतो. वडील माणसे-आई-बाप अथवा शिक्षक-मुलांना अशा रीतीने वागवितील तर त्यांचे स्वभाव सुधारण्याचा पाया त्यांजकडून उभार-

ण्यांचें एकीकडेच राहील; उलट त्यांच्या नित्याचरणाची इमारत ह्याच पायावर उभारणें शक्य असल्यामुळें तो पाया तीं डळमळीत मात्र करितील. मुलांचें नित्याचरण निर्दोष होण्यास त्यांच्या स्वभावांत अप्रामाणिकपणाचा लेशही उपयोगी नाही. आणि मुलांस योग्य मार्ग दाखवून त्या मार्गानें जाण्यास त्यांना उत्तेजन देणें शिक्षकाचें कर्तव्य आहे. ह्मणून नीतिविषयक नियम पूर्णपणें पाळण्याविषयीं त्यांस लहानपणापासून सवय लाविली पाहिजे. कारण पदार्थावेज्ञानशास्त्राच्या नियमांत ज्याप्रमाणें कधींही चल-विचल किंवा फेरफार होत नाही; त्याप्रमाणेंच ह्या नीति-शास्त्राच्या नियमांतही होत नाही.

मुलाच्या स्वभावांतील दुर्गुण घालविण्याविषयीं वर विचार झाला. ह्या विचारावरून

स्वभावांतील दुर्गुण घालविण्याच्या कामीं येणा-
च्या अडचणी.

शिक्षणाच्या संबंधें इतर कित्येक
वादग्रस्त प्रश्न उद्भवतात. ह्या

वादग्रस्त प्रश्नांचें सूक्ष्म रीतीनें सविस्तर विवेचन येथें करण्याचें प्रयोजन नाही. शिक्षकानें आपल्या आंगचें व्यवहारज्ञान खर्चूनच प्रत्येक मुलाच्या स्वभावांतील दोष पूर्णपणें ध्यानांत आणिले पाहिजेत; आणि त्याच्या मूळ स्वभावाची पक्की माहिती करून घेऊन ते दोष घालविण्यास योग्य अशा नीतिविषयक नियमांची योजना त्या कामीं केली पाहिजे. मुलांवर अधिकार चालवितां यावा, व त्या अधिकारापासून त्यांचे स्वभाव सुधारण्याच्या कामीं आपल्याला मदत व्हावी, अशी इच्छा असेल तर शिक्षकाच्या आंगीं व्यवहारज्ञान असलेंच पाहिजे. मुलांचे कित्येक अपराध नीतिदृष्ट्या फार निंद्य असतात.

हणून तशा गुन्हेगारांची सर्व शळेत फाजिती झालीच पाहिजे. चांगल्या शिक्षा कोणत्या, वाईट कोणत्या, ह्या प्रश्नाचा येथे विचार करावयाचा नाही. तथापि लबाडी, निर्दयपणा आणि अप्रामाणिकपणा ह्या गुण्यांबद्दल शिक्षा झाल्याशिवाय राहणार नाही, अशी मुलांची पक्की समजून झाली पाहिजे. नीतिदृष्ट्या मुलांचे आचरण सुधारण्यासाठी हे दोष घालविणे अवश्य आहेच. परंतु इतका उन्नत विचार लक्षांत आणिला नाही तरी वर्गांत चांगली शिस्त राहण्यासाठीही मुलांचे हे दोष समूळ घालविणे इष्ट आहे. असें वर्तन दोषास्पद आहे, अशी त्यांच्या मनाची खातरी करून दिली पाहिजे. असले गुन्हे आपल्या हातून घडणे फार धोक्याचे आहे; कारण हे शिक्षकाच्या ध्यानांत आले असता आपणांस शिक्षा झाल्याशिवाय राहणार नाही; एवढीच त्यांची समजून झाला हणजे इष्टकार्य होत नाही. शरीरशिक्षेचा मुलांस इतका विलक्षण वाऊ वाटत असतो की, ही शिक्षा भोगण्याचा प्रसंग होईल तितका टाळावा, असा विचार त्यांच्या मनांत प्रथमतः उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. शरीरशिक्षेपसून जे विशेष प्रकारचे तोटे आहेत, त्यांतीलच हा एक तोटा आहे. ह्या शिक्षेच्या भयंकर धास्तीमुळे मुले कदाचित गुन्हे करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीत. तथापि ह्यामुळे त्यांच्या स्वभावांत सुधारणा झाली असें हणतां येणार नाही. करितां तसे गुन्हे करणे नीतिदृष्ट्या अति निंद्य आहे, असा ठसा त्यांच्या मनावर उमटविणे विशेष महत्त्वाचे आहे. एकाद्या मुलाने चोरी केल्याचे आढळल्याबरोबर त्याला पांच फटके मा-

रण्यास फारसा वेळ लागणार नाही. परंतु त्या शिक्षेमुळे मुलाच्या स्वभावांत मुळांच सुधारणा होणार नाही. कदाचित् तो अधिक बिघडण्याचा मात्र संभव आहे. चोरी करणें हें कृत्य फार निंद्य आहे, असें त्याचें त्याला वाटूं लागेल, अशा तऱ्हेनें मुलाला विचार करावयास लावणें, एवढेंच शिक्षकाचें कर्तव्य होय. असलें कृत्य एकाही माणसास कधीं पसंत पडणार नाही, अशी मुलाची समजूत पडली पाहिजे. शिवाय आपली एकादी वस्तू दुसऱ्यानें चोरिली असती तर आपणास जसा त्याचा फार राग आला असता, तसा आपण दुसऱ्याची वस्तू चोरिल्यास त्यालाही येईल; अशी त्याची खातरी करून दिली पाहिजे. तसेंच अशा चोऱ्या आपले हातून वरचेवर घडूं लागल्यास अखेरीस परिणाम भयंकर होईल असें त्याच्या मनांत पक्कें बिंबविलें पाहिजे. ह्या रीतीनें त्याच्या मनाची खातरी करण्यासाठीं शिक्षक वेळ खर्चील तर त्याचा सदुपयोग होईल. मुलांचे स्वभाव सुधारण्याचा पाया भक्कम रीतीनें घालण्याच्या कामीं शिक्षकाचें जें कर्तव्य आहे, तें अशा रीतीनें शिक्षण दिल्यास त्यानें बजाविल्याप्रमाणें होईल.

कित्येक मुलांचीं मनें इतकीं कोमल असतात कीं, त्यांच्यावर एकाद्या गोष्टीचा परिणाम फार त्वरित होतो.

हणून त्यांस शिक्षा करण्याच प्रसंग फार काचित् आणावा. मात्र जेव्हां शिक्षा करणें असेल तेव्हां तिचा योग्य परिणाम होईल अशाविषयी फार खबरदारी घ्यावी. शिक्षक अति करडा अंमल ठेवील, तर विद्यार्थ्यांच्या मनावर पक्का

मुलांचे स्वभाव सुधारण्यासाठीं शिक्षकानें त्यांस विशेष कडकपणानें वागवून उपयोग नाही.

ईल अशाविषयी फार खबरदारी घ्यावी. शिक्षक अति करडा अंमल ठेवील, तर विद्यार्थ्यांच्या मनावर पक्का

परिणाम घडेल, अशी कित्येकांची समजूत असते; परंतु ती चुकीची होय. मुलांच्या मनावर सदुपदेशाचा ठसा वठण्याचा संभव असतो; परंतु त्यांना धाक दाखविल्याबरोबर हा संभव नाहीसा होतो. नीतिविषयक नियमांचा ठसा मुलांच्या हृत्पटलावर सूक्ष्म रीतीने उठविणे हे शिक्षकाचे कर्तव्य आहे. परंतु तो त्यांना कडक रीतीने वागवील, तर हे काम क्षणांत बिघडून जाईल. सारांश, प्रत्यक्ष शिक्षेचा प्रसंग जो जो कमी येईल तो तो परिणाम अधिक चांगला होईल. एकादा मुलगा किंवा मुलगी कांहीं अयोग्य आचरण करित आहे, असे आढळल्याबरोबर शिक्षकाने केवळ आश्चर्यदर्शक स्वरांनी “रामा !” किंवा “यमे !” अशी हाक मारावी; ह्मणजे या शब्दाचा परिणाम मुलांच्या मनावर प्रायः पक्का व्हावयाचाच. तसेंच लबाडीसारख्या अनीतीच्या कृत्यांपासून दूर राहण्यास वर्गातील सर्व मुलांस एकदम शिक्षण देणे तेही शिक्षकाने स्पष्ट रीतीने, शांतपणाने व विशेष पाह्याळ न करितां द्यावे; ह्मणजे अशीं कृत्ये आपल्या हातून घडलीं असतां आपली सर्वांत फजिती उडेल; अशी भीति मुलांच्या मनांत उत्पन्न होऊन त्याच्या शिक्षणापासून बरेच कार्य होईल. वर्गांत सर्वत्र शांतता असतां शिक्षकाने गंभीर स्वरांनी, सावकाश व शांत रीतीने जो उपदेश करणे तो करावा. ह्मणजे त्यापासून परिणाम विशेष घडेल. मोठ्या संतापाने आदळआपट करून चार तास उपदेश केला, तरी ह्याच्या शतांशही परिणाम घडणार नाही.

शाळेंतील शिक्षणक्रमासंबंधाने केव्हां केव्हां मोठे घों-

अति ब्रात्य मुलास
शाळेंतून हांकून घावें काय ?

टाळ्याचे प्रश्न उत्पन्न होतात.
वर दर्शविलेले सामान्य नियम
तेथें लागू पडत नाहीत. उदा.

हरणार्थ, कित्येक मुलें मोठीं हट्टी, दुराग्रही व बेपर्वा अस-
तात. तर अशा मुलांसंबंधानें काय उपाय योजावे ? या
प्रश्नाचें उत्तर देणें फार कठीण आहे. शरीरशिक्षेचा कि-
त्येक विद्वान् अगदीं निषेध करितात; तथापि त्यांचें हें
मत सयुक्तिक दिसत नाहीं असें मागेंच दर्शविलें आहे.
आतां अशा शिक्षेच्या ऐवजीं दुसरे उपाय शोधून काढ-
णें कठीण आहे. परंतु आपला कार्यभाग तडीस जाण्या-
जोगे जितके उपाय सुचतील, त्या सर्वांचा उपयोग
शिक्षकांनीं करून घेणें फार इष्ट आहे. ब्रात्य मुलास शाळें-
तून अजी घालवून देणें, हा उपाय अगदीं निदानीचा
आहे. म्हणून होतां होईतो तो टाळणें शहाणपणाचें आहे.
आपल्यांकडे मराठी शाळांतून मुलें फार तर १४।१५
वर्षांचीं असतात. अशा मुलांच्या संबंधानें तर हा उपाय
कधींच योजूं नये. परंतु ह्यांहून मोठालीं मुलें शाळेंत अस-
तील, तर त्यांच्यापुरता ह्या शिक्षेचा उपयोग केल्यास
कदाचित् चालेल. सारांश, लहान लहान मुलांसंबंधानें हा
उपाय सयुक्तिक ठरावयाचा नाहीं. मुलाला शाळेंतून घा-
लवून देणें ह्मणजे आलेली अडचण अजी टाळण्याप्रमाणें
होतें. परंतु ती अजी न टाळितां युक्तीनें दूर करणें इष्ट
आहे. ब्रात्य मुलास शाळेंतून घालवून देणें ह्मणजे त्यास
ताळ्यावर आणण्याचें सामर्थ्य आपणामध्यें नाहीं असें
कबूल करण्यासारखेंच आहे. म्हणून शाळेंत असा प्रत्यक्ष
प्रसंग टाळितां येईल तितका टाळणें नेहमीं अवश्य आहे.

मुलांस अजी हांकून लाविल्यानें शिक्षकाचें नीतिदृष्ट्या विद्यार्थ्यांवर अधिक वजन बसत नाही. उलट तें कमी होतें. ह्मणून अशा मुलाला त्यानें केव्हां ममतेनें वागवावे; केव्हां शांत रीतीनें व मोठ्या कळवळ्यानें त्याला एकीकडे दीन कानउघाडणीचे शब्द सांगावे; आपल्या आंगीं सहनशीलता फार आहे अशी त्याची खातरी करावी; आणि लागेल तेव्हां योग्य मदत देण्याविषयीं त्याला अभिवचन द्यावे. प्रसंगवशात् ह्या उपायांची योजना त्यानें ब्राह्म्य मुलांना ताळ्यावर आणण्यासाठीं करावी. अशा मुलाला आपण शाळेंतून हांकून लाविलें असतां तो दुसऱ्या एकाद्या शाळेंत जाऊन तेथील शिक्षकाला त्रास देणारच; आणि त्या विचार्याला हें पोर इतकें ब्राह्म्य आहे हें माहीत नसल्यामुळे तो त्यास शाळेंत घेणार. परंतु आपला त्रास चुकवावा ह्मणून अशी युक्ति लढविणें अप्रशस्त होय. सारांश, अशा मुलाला अजी हांकून न लावितां त्याच्याविषयीं जिवापाड कळकळ बाळगून त्याला ताळ्यावर आणण्यासाठीं जे जे उपाय सुचतील, त्यांची योजना शिक्षकानें करून पाहिली पाहिजे. डॉ. गथी यांनीं या संबंधानें एक गोष्ट लिहिली असून ती मोठी मनोवेधक आहे. ती वाचिली असतां मनाला पाझर फुटल्यावांचून राहणार नाही. यास्तव ती एथें देतोः—“ इंग्लंडांत एका तटबंदी शहरांत एक पलटण ठेविलेली होती तींतील एका शिपायानें कांहीं गुन्हा केल्यावरून त्याला त्या पलटणीच्या मुख्य अधिकाऱ्याकडे त्याच्या हवालदारानें नेलें. तो शेकडों वेळां गुन्हांत सांपडलेला असून त्याला कैक वेळां शिक्षा झालेली होती. त्याचें नांव मुख्य

अंमलदारास कळविल्याबरोबर तो अधिकारी हणाला, ' आली ही स्वारी पुनः ! ह्याला चावकानें फोडून काढिलें, ह्याची चारचौघांत फजिती उडविली, व ह्याला कैदेचीही शिक्षा देऊन पाहिली. सारांश, आतां कोणताही उपाय राहिलेला नाही. ' हें ऐकून तो हवालदार त्या अधिकाऱ्याजवळ आला; आणि आपण जे दोन शब्द बोलणार त्याची माफी मागून हणाला, ' महाराज, एका उपायाची प्रचीति ह्याच्यासंबंधानें अद्यापि मुळींच घेऊन पाहिलेली नाही. ' अधिकाऱ्यानें विचारिलें, - ' तो कोणता उपाय ? ' हवालदारानें उत्तर केलें ' महाराज, ह्याला आजपर्यंत क्षमा मुळींच करून पाहिलेली नाही. ' ही विलक्षण कल्पना कानीं पडल्याबरोबर तो मुख्य अधिकारी आश्चर्यचकित होऊन हणाला, ' काय ! ह्याला क्षमा ! ' पुढें अधिकाऱ्यानें थोडा वेळ विचार करून त्या गुन्हेगारास आपणासमोर आणण्यास हुकूम दिला; आणि तो आल्यानंतर हल्लींच्या आरोपाविषयीं त्याचें काय हणणें आहे तें त्याला विचारिलें. त्यानें उत्तर केलें, ' महाराज, मला कांहीं सांगावयाचें नाही. माझ्या हातून घडलेल्या गुन्ह्याबद्दल मी फार दिलगीर आहे, इतकेंच माझें हणणें आहे. ' शिपायाला पक्कें वाटत होतें कीं, आपण जसजसे अधिक गुन्हे करूं, त्या मानानें आपणास शिक्षाही कडक होत जाईल. परंतु ह्या प्रसंगीं अधिकाऱ्यानें त्याजकडे ममतेनें व कळवळ्यानें पाहिलें, आणि तो त्याला हणाला, ' ठीक आहे. तुला ह्या वेळीं आर्क्ष क्षमा करण्याचा निश्चय केला आहे ! ' हें ऐकतांच शिपाई विलक्षण आश्चर्यचकित झाला; त्याच्या नेत्रांतून

अश्रुधारा वाहू लागल्या; आणि एकाद्या लहान मुला-प्रमाणे तो रडू लागला. त्याचा पूर्वीचा सर्व दंडेलपणा जाऊन तो एकाद्या गोगलगाईप्रमाणे मऊ आला; आणि आपल्या अधिकाऱ्याचे आभार मानून तेथून तो निघून गेला. परंतु पूर्ववत् शिरजोरपणाचे किंवा कोडगेपणाचे वर्तन त्यानें इतः-पर ठेविलें नाहीं. ह्यापुढें त्याचा वर्तनक्रम अगदीं बदलला. ज्यानें ही गोष्ट लिहिली, त्याच्या नजरेखालीं हा शिपाई कित्येक वर्षे होता; आणि ह्याच्याइतकें सुवर्तन राणी-सरकारच्या फौजेतील दुसऱ्या कोणत्याही शिपायाचे त्याला आढळलें नाहीं. ” अशा प्रकारचा परिणाम शेंकडा एकाद्या माणसावरच होईल असें मानिलें, तरीही ह्याचा विचार करणे अवश्य आहे. शिवाय वरील उदाहरणा-संबंधानें हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, तो शिपाई शिक्षा भोगून भोगून निगरगड बनलेला होता; आणि ह्या प्रसंगीं त्यास माफी देऊन पाहिली होती खरी, परंतु या माफीमुळे त्यानें आपलें वर्तन सुधारिलें नसतें, तर त्याला पुनः माफी मिळाली नसती. शिक्षक मुद्यांस ह्याप्रमाणें ममतेनें वागवील तर त्याच्या आंगीं एक प्रकारचें सामर्थ्य येईल, म्हणून वर दर्शविलेल्या प्रकारचा अनुभव त्यानें मधून मधून अवश्य घ्यावा व अशा अनुभवावरूनच कोणत्या मुलास किती ममतेनें वागविल्यास हरकत नाहीं, हें त्यानें ठरवावें.

शाळेचें काम चालवात असतां नीतिदृष्ट्या कित्येक प्रकारचें जोखीम शिक्षकावर पडतें. मुलांचें नीतिवर्तन

शाळा चालविण्याचे का- उत्तरोत्तर सुधारण्याचे त्याचे
भी शिक्षकावर नीतिदृष्ट्या प्रयत्न सुरू असतां त्यानें हें

पडणारें दुसरें एक जोखीम. जोखीम विसरतां कामा नये. हें जोखीम अशा प्रकारचें आहे कीं, त्या संबंधानें विद्यार्थ्यांस होतां होई तों जागृत ठेवणें हें शिक्षकाचें महत्वाचें काम आहे. उदाहरणार्थ, शाळेंत वर नंबर मिळविण्यासाठी. मोठी चढाओढ सुरू असते, व तीमुळें विद्यार्थ्यांच्या मनांत एकमेकांविषयीं मत्सर उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. रोजच्या रोज अशी चढाओढ मुलांमध्ये सुरू ठेवणें, त्यांना नंबराप्रमाणें मार्क देणें व अशा नंबरांवरून कोणास काय बक्षीस द्यावयाचें तें ठरविणें; इत्यादि प्रकार वर्गांत सुरू असल्यामुळें मुलांची इतकी धांदल उडून जाते कीं, तेणेंकरून त्यांच्या आत्मसंयमनाच्या प्रयत्नास बराच व्यत्यय येण्याचा संभव आहे. प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठीं प्रत्येक मुलगा अति उत्सुक असल्यामुळें कोणत्या तरी रीतीनें वर नंबर मिळविण्यास तो टपलेला असतो; आणि हें साध्य न होऊन दुसऱ्या मुलानें वर नंबर मिळविल्यास त्याच्याविषयीं त्या मुलाच्या मनांत शत्रुभाव उत्पन्न होतो. चढाओढीमुळें जें एक प्रकारचें उत्तेजन मुलांना मिळतें, त्याची किंमत फार आहे; ह्यांत शंका नाही. तथापि ह्या फायद्याबरोबरच जे इतर तोटे आहेत, त्यांजकडे आपलें दुर्लक्ष होऊन उपयोग नाही. नंबराची योग्यता फार आहे; आणि सरळ रीतीनें वर्गांत चढाओढ सुरू असल्यास शाळेंतील सर्व शिक्षणक्रम विद्यार्थ्यांस फार मौजेचा वाटतो. तेव्हां नंबर दिल्यानें अशा प्रकारचें उत्तेजन मिळत असल्यामुळें नंबर देण्याचा क्रम अजी बंद करणें फारसें सयुक्तिक नाही; हें खरें. तथापि अशा स्पर्धेपासून

शिक्षणसंबंधीं कामांत खरोखर फायदा होतो किंवा नाही, ह्याविषयीं पुष्कळ शिक्षकांना अलीकडे मोठी शंका येऊं लागली आहे; ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. नंबर देण्यापासून जे नफेतोटे होतात, त्यांची लक्षपूर्वक तुलना करून ह्या वादग्रस्त प्रश्नाचा निर्णय ठरविणें कठीण आहे. तथापि एक गोष्ट निर्विवाद दिसते ती हीच कीं, मनुष्य कोणत्याही प्रकारचा प्रयत्न करीत असला तरी त्यांत चढाओढ आहेच. मनुष्यास त्याच्या आयुष्यांत असा एकही धंदा नाही कीं ज्यांत चढाओढाचा संबंध मुळींच नाही. त्यास उदरनिर्वाहासाठीं ह्या जगांत जे अनेक प्रकारचे कामधंदे करावे लागतात, त्यांतील बहुतेकांमध्ये ह्या चढाओढीचे परिणाम पदोपदीं दिसून येतात. तेव्हां एकादा धंदा शिकून आपला चरितार्थ चालविण्याचें पूर्ण सामर्थ्य ज्याप्रमाणें शालेंतील शिक्षणामुळे मुलाच्या आंगीं येतें, त्याचप्रमाणें अशा प्रकारच्या चढाओढीमुळे त्याच्या मनावर अनिष्ट परिणाम घडणार नाहीत, असें शिक्षणही त्याला शालेंतच मिळालें पाहिजे. सारांश, मनुष्य कोणत्याही धंद्यांत पडो; त्या धंद्यांत इतरांशीं त्याची चढाओढ सुरू असतां त्यानें आपलें वर्तन शांतपणाचें, प्रामाणिकपणाचें व उदारपणाचें ठेवणें अति महत्त्वाचें आहे. कारण अशा रीतीचें वर्तन तो ठेवील तरच त्याचें स्वतःचें हित साधून चारचौघांशींही त्याला सलोख्यानें राहतां येईल. म्हणून मुलें कोणत्याही धंद्यांत पडलीं तरी अशा रीतीनें त्यांस वागतां येईल, असें शिक्षण त्यांना शालांतून मिळेल, तर सर्व समाजावर शिक्षकाचे महत् उपकार होतील. चढाओढीमुळे होणाऱ्या तोट्यांकडे

विद्यार्थ्यांचे शिक्षकांने सर्वकाळ लक्ष लावावे; व मुले तसे तोटे करून घेणार नाहीत असे करावे. तथापि शिक्षकांने स्वतः या विषयाचे सतत मनन केल्याशिवाय त्याला विद्यार्थ्यांना ह्या संबंधाने योग्य शिक्षण देतां येणार नाही. उदार अंतःकरणाच्या माणसांच्या आंगी मोठा दोष ह्मणजे महत्वाकांक्षाच होय; व ह्या महत्वाकांक्षेमुळे त्यांच्या हातून नीच कृत्ये घडण्याचा संभव असतो. तसेच या दोषामुळे त्यांच्या आंगचे सामर्थ्य व औदार्य नष्ट होऊन तीं माणसे निःसत्त्व व हलक्या मनाची होण्याचा संभव आहे.

येथपर्यंत मुलांच्या प्रत्यक्ष शालेतील आयुष्यक्रमाचा मुलांकडून मोठेपणीं विचार झाला. आतां थोडेसे पुढे थोडेबहुत देशहित शाले- जाऊन त्यांच्या मोठेपणच्या च पाहिजे. आयुष्यक्रमाचा राष्ट्रीय दृष्टीने

विचार करूं. हा आयुष्यक्रम चांगल्या रीतीने घालवितां येण्यास मुलांच्या आंगी कित्येक गुण यावे लागतात. ह्मणून देशांत ज्या दुर्गुणांचा प्रसार होत असेल, त्यांजकडे शिक्षकांनी लक्ष दिलें पाहिजे. तसेच त्या* दुर्गुणांचा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य अल्पवयस्क विद्यार्थ्यां-

* हे विवेचन स्काट्लंडांतील वस्तुस्थितीस अनुलक्षून आहे. आपल्या स्थितीस हे सर्वांशी जुळेलसे ह्मणतां येत नाही. उदाहरणार्थ, मद्यपानासंबंधाने येथे जी स्थिति वर्णिली आहे, तितकी शोचनीय स्थिति आपल्या देशाची खरोखर नाही. तथापि या सर्व विवेचनावरून ध्यानांत इतकेच ठेवावयाचे कीं, मुलांचा आयुष्यक्रम मोठेपणींही उत्कृष्ट रीतीने जाईल; व त्यांच्या हातून सर्व राष्ट्रांचे थोडेबहुत हित होईल; अशा तऱ्हेचे शिक्षण त्यांस देण्याचा प्रयत्न शिक्षकांचा असला पाहिजे.

(भा० क०)

च्या आंगीं आगण्यासाठीं उत्कृष्ट उपाय कोणते, तेही त्या-
 नें लक्षांत आणिले पाहिजेत. मनुष्याचा स्वभाव उद्धट व
 दांडगा असेल, तर त्याला संसारांत सुख मुळींच होणार नाहीं;
 व ह्या दुर्गुणांमुळे त्याच्या हातून जुलमाचीं कृत्ये घडूं
 लागतील. हे दुर्गुण मुलांस जडूं नयेत ह्मणून तीं शाळेंत
 येऊं लागल्यापासूनच शिक्षकानें फार सावधगिरी ठेविली
 पाहिजे. मुलांच्या अंतःकरणांतील कुविचार वरचेवर नष्ट
 होत जातील अशाप्रकारें शिक्षकानें त्यांस सतत उप-
 देश केला पाहिजे. वाचनपुस्तकें म्हणा, इतिहास म्हणा,
 किंवा वर्गांत प्रत्यक्ष घडणाऱ्या इतर गोष्टी म्हणा; ह्या
 सर्वांच्या आधारे जेव्हां जेव्हां उपदेश करितां येण्या-
 सारखा असेल तेव्हां तो करून हा उद्देश शिक्षकानें
 सिद्धीस नेला पाहिजे. सारांश, मुलांचीं मनें सुधारून त्यांस
 उन्नतावस्थेस पोहोचविण्यासाठीं शिक्षकानें हरएक उपाय
 योजिले पाहिजेत. अशा रीतीनें स्वभावांत सुधारणा हो-
 ऊन मुलें हळू हळूच उन्नतावस्थेस पोहोचलीं असतां मोठे-
 पणीं त्यांच्या हातून निर्दयपणाचीं कृत्ये घडत नाहीत;
 व तीं आपला अधिकार सौम्य रीतीनें बजावितात. कित्येक
 देशांत मुलांमुलींना एकाच शाळेंत शिक्षण देण्याची
 व्यवस्था असते; व अशा शाळा स्कॉटलंडांत आहेत.
 मुलांनीं मुलींशीं वर्तन ठेवणें तें सभ्यतेचें व उदारपणा-
 चें असलें पाहिजे; असें शिक्षण या शाळांतून देण्यास
 फार संधी मिळते. ह्या शिक्षणाची योग्यता वस्तुतः फार
 असून ह्याचे परिणाम पुढील पिढ्यांवरही होतात. मुलें
 सन्मार्गानें चालत असतां त्यांस वारंवार उत्तेजन देणें,
 हेंच खरें शिक्षण होय. आपल्या सोबत्यांशीं निष्ठुरपणानें

वागणें हा दुर्गुण आहे, अशी विद्यार्थ्यांची शिक्षकानें समजूत करून दिलीच पाहिजे. परंतु एकादा मुलगा एका-
 ग मुलीशीं दांडगाईनें वागेल तर तें विशेष निंद्य होय;
 अशी त्यानें शाळेंतील सर्व विद्यार्थ्यांची खातरी करून
 दिली पाहिजे. विद्यार्थ्यांची ही खातरी अशा रीतीनें क-
 रून द्यावी कीं, मुलांना तर आपल्यावर कांहीं विशेष
 जोखीम ठेविलेलें आहे असें वाटावें. तथापि मुलींची अशी
 समजूत होऊं नये कीं, आपल्याकरितां कांहीं निराळा
 सौम्य कायदा आहे; व आपल्या हातून गुन्हे घडले अस-
 तां आपणांस फारशी शिक्षा होणार नाही. सारांश,
 मुलांमुलींसंबंधानें न्यायाचा कांटा तंतोतंत कसा धरावा,
 हें चतुर शिक्षकाला तेव्हांच समजेल. मुलीनें दांडगेपणा-
 चें वर्तन केल्यास त्याजबद्दल अधिकच तिरस्कार दर्श-
 विला पाहिजे. कारण सौम्यवृत्ति आणि मर्यादशीलपणा
 हे स्त्रीजातीचे नैसर्गिक गुण असल्यामुळे मुलींना असें
 वर्तन अगदींच शोभत नाही. मुलांच्या आंगीं मोठेपणीं
 असभ्यपणा येऊं नये; तसेंच मुलींच्या आंगीं मोठेपणीं
 साम्यवृत्ति रहावी; कारण सौम्यवृत्तीनें कामें जितकीं
 चांगलीं होतात, तितकीं नुसत्या दांडगाईनें होत नाहीत.
 ह्यास्तव मुलांच्या आंगीं सभ्यपणा आणि मुलींच्या आंगीं
 सौम्यवृत्ति हे गुण आणण्यासाठीं चांगला शिक्षक अति
 परिश्रम करितो. हे सद्गुण मुलांच्या आंगीं यावे म्हणून
 त्या धोरणानें दिलेलें शिक्षण अत्युत्कृष्ट प्रतीचें होय.
 ह्यास्तव त्याप्रमाणें शिक्षण देण्यास सर्वांनीं झटावें-
 हें शिक्षण देण्यासाठीं केलेल्या परिश्रमामुळे मुलां-
 च्या स्वभावांत जी सुधारणा होईल, ती शाळेच्या

वार्षिक परीक्षेच्या वेळीं दृष्टोत्पत्तीस येण्यासारखी नाहीं; कारण परीक्षकांचें ह्या गोष्टीकडे लक्षच नसतें. मुलें पास होतील त्या मानानें शाळांना सरकारांतून मदत द्यावयाची। असा शाळाखात्याचा हल्लीं नियम आहे. म्हणून शाळाखात्याकडून शाळेला किती मदत मिळावयाची, ह्याविषयीं परीक्षकांकडून जो तक्ता तयार होतो, त्यांत ह्या नीतिशिक्षणाचा उल्लेख मुळींच आढळणार नाहीं; आणि स्कूलबोर्डाच्या जमेंत ह्याच्या योगानें भर मुळींच पडणार नाहीं. कारण असे सद्गुण मुलांस लाविल्याबद्दल निराळी मदत शाळाखात्याकडून मिळावयाची नाहीं. तथापि ह्या सर्व गोष्टी गौण होत. मुलांच्या मनावर नीतिशिक्षणामुळे प्रत्यक्ष जे परिणाम घडतात, ते चिरस्थायी असल्यामुळे शिक्षणक्रम संपल्यानंतर समाजांतही सर्वत्र त्यांचा प्रसार होतो. फार कशाला, पुढील विद्यार्थ्यांच्या पिढ्यांवरही त्यांचा परिणाम होतो. म्हणून हा फायदा आपणा सर्वास अति महत्त्वाचा होय.

स्काट्लंडांतील शिक्षकांनीं विद्यार्थ्यांस ज्या दुर्गुणासंबंधानें विशेष सावध राहण्याविषयीं इशारत देणें अवश्य आहे, तो मद्यपानच होय. हें एक दुर्व्यसन तेथील लोकांस अस.

मद्यपाननिषेध

ल्यामुळे त्या देशाची फार नाचक्की होत आहे; आणि ह्या दुर्व्यसनामुळे त्या देशाचें द्रव्यद्वारा नुकसान होत असून त्या लोकांस शारीरिक क्लेश इतके होत आहेत कीं, ते ऐकून आंगावर कांटाच उभा राहील ! मात्र ह्या विषयासंबंधीं आंकड्यांचें चांगलें मनन केलें नाहीं, तर हें नीटसे ध्यानांत येणार नाहीं. हें निंद्य दुर्व्यसन ते लोक जसजसे

टाकून देतील, तसतसें त्या देशाचें उत्तरोत्तर कल्याण होत जाईल. एकादा मनुष्य जात्या मोठा बुद्धिमान् असला, तरी ह्या दुर्व्यसनाच्या सपाट्यांत एकदां सांपडला कीं, त्याच्या बुद्धीचा न्हास झालाच. ही जशी एका व्यक्तीची स्थिति तशीच सर्व राष्ट्राची होय. सारांश, मद्यपान हें इतकें निंद्य दुर्व्यसन आहे कीं, तें समूळ नाहीसें होईल असें शिक्षण शाळेंत मिळालें पाहिजे. अशा प्रकारचें शिक्षण शिक्षक देऊं लागला असतां त्याला सांप्रत अति अडचणी येतील. स्काटलंडांतील मोठमोठ्या शहरांच्या ज्या भागांत दारिद्र्य अठरा विश्वे भरलेलें आहे, व तलख दारूच्या घातक परिणामामुळे ज्यांची स्थिति अगदीं निकृष्ट झालेली आहे, तेथें तर अशा अडचणी विशेषच येतील. तथापि ह्या दुर्व्यसनासंबंधानें उपदेश करण्यास योग्य असे प्रसंग साधण्यासाठीं शिक्षकानें नेहमीं दक्ष असावें; हा प्रयत्न दृढ निश्चयानें सतत सुरू ठेवावा; हरएक प्रसंगीं उपदेश करावयाचा तो मनःपूर्वक करावा; आणि मद्यपि लोकांचा उपहास करणें शहाणपणाचें नसल्यामुळे तसें करूं नये; ह्मणजे हें दुर्व्यसन फार निंद्य आहे अशी तरुण विद्यार्थ्यांची खातरी हळूहळू बहुधा होत जाईल. शिवाय मद्यपानांत कित्येक वर्षे घालविल्यामुळे मुलांच्या हालअपेष्टा होत असतात, व त्या पशुतुल्य स्थितीचा मुलांस जो थोडा फार अनुभव आलेला असतो तो अति दुःखदायकच असतो. ह्मणून असा उपदेश त्यांच्या मनांवर ठसविण्यासाठीं त्या अनुभवाचा उपयोग होण्याचा संभव आहे. तसेंच प्रसंगोपात्त मद्यपानाचे घातक परिणाम मुलांच्या मनांवर बिंबविले असतां आहार-

विहारांत नेमस्तपणा हा जो सर्व सद्गुणांचा पाया त्याची योग्यताही त्यांच्या मनांत शिक्षकाला ठसवितां येते. शिवाय मोठेपणीं आपलें आयुष्य उत्तम प्रकारें घालवितां येण्यास आत्मसंयमन आंगीं असणें अवश्य आहे; अशाविषयीही त्यांची पक्की खातरी शिक्षकास करितां येते. मद्यपानामुळे कांहीं एकच प्रकारचें नुकसान होत नाही; शारीरिकशक्तीचा न्हास होऊन जीव नकोसा होतो; मानसिकशक्तीचाही अर्थात् न्हास होतो; आणि घरेंच्या घरे धुळीस मिळतात. हीं सर्व नुकसानें अशा तऱ्हेचीं आहेत कीं, ह्यांचे परस्परसंबंध मुलांस सहज रीतीनें तेव्हांच दाखवितां येतील. ह्या सर्व नुकसानांचा विचार केला असतां अशी सहज खातरी होईल कीं, मूल मोठेपणीं दाखवाज बनून समाजांत आपलें हांसें करून घेणार नाही, अशाविषयी शिक्षकानें खबरदारी घ्यावी. तरुण मुलांच्या अंतःकरणांत ह्या दुर्व्यसनाविषयीं तिटकारा उत्पन्न करण्याची शिक्षकाची इच्छा दिसून येईल, तर त्याला लोकांनीं प्रोत्साहन देणें अवश्य आहे. परंतु जेव्हां जेव्हां ह्या विषयाला अनुलक्षून उपदेश करणें असेल, तेव्हां तेव्हां आपल्या भाषणानें मुलांच्या मनोवृत्तींस यत्किंचितही न दुखवितां मोठ्या शिताफीनें शिक्षकानें हें काम बजाविलें पाहिजे. ह्या मद्यरूपीं भयंकर पिशाचाचा प्रवेश स्काट्लंडांतील किती कुटुंबांत झालेला आहे, आणि ह्याच्या घावांनीं पडलेल्या क्षतांमुळे किती तरुण माणसांचीं अंतःकरणें होरपळून जात आहेत, हें तेथील शिक्षकांनीं ध्यानांत बाळगिलें पाहिजे. तेथील मोठमोठ्या शहरांतील शाळांची व्यवस्था स्कूलबोर्डीकडे जाऊन थोडेच दिवस झाले

आहेत. तथापि ह्या काळांत त्या शाळांची सुधारणा करण्यास हीं बोर्डे झटत असतां त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस अति शोचनीय स्थिति आलेली आहे; इतकी कीं, तिचें वर्णन करण्यास लेखणी धजावत नाहीं. त्या देशांत सक्तीनें शिक्षण देण्याचा कायदा अलीकडे सुरू झाल्यामुळे वरींच मुलें अशा स्थितींतून बचावण्याचा संभव आहे; ह्मणून त्या मुलांना ह्या दुर्व्यसनांत पडण्याचा मोह कधींही उत्पन्न होणार नाही, अशा तऱ्हेचें शिक्षण देण्याची फारच अवश्यकता आहे.

मुलांचे स्वभाव सुधारण्यास शिक्षकाला मुख्यत्वे दोन मार्ग आहेत:—एक त्यांच्या स्वभावांतील दुर्गुण काढून टा-

कणें; आणि दुसरा त्यांच्या स्व-

मुलांच्या स्वभावांतील सद्गुणांबद्दल शिक्षकानें त्यांस शाबासकी दिली पाहिजे.

भावांतलि सद्गुणांबद्दल त्यांस उत्तेजन देणें. पहिल्या उपायासंबंधानें विवेचन येथवर झालें.

दुसरा उपाय अमलांत आणण्याचें काम मनाला आनंद देणारेंच आहे. दुष्टमनोवृत्ति नष्ट करण्यास चांगल्या मनोवृत्तीचें पुष्टीकरण करणें ह्यासारखा उत्कृष्ट मार्ग नाही. पहा, उदार आचरणाविषयीं मुलांच्या मनांत प्रेरणा उत्पन्न करून तिचें पुष्टीकरण करीत गेल्यानें नीच विचारांस थाराच मिळनासा होईल. हीच गोष्ट सर्वत्र लागू आहे. सूर्योदयाबरोबर ज्याप्रमाणें अतिमिराचा नाश व्हावयाचा, त्याप्रमाणें सद्गुणांचा उदय झाला कीं दुर्गुणांचा अस्त झालाच, असें समजावें. आपल्या वर्तनानें दुसऱ्याच्या मनास दुःख होईल किंवा कसें, असा विचार मनांत घेवू लागल्यास दांडगाईनें वागण्या-

स मुलें कचरुं लागतील. मुलाच्या अंतःकरणांत उदार विचारांचा पगडा बसल्यानंतर काचित् अप्पलपेटेपणाची कल्पना उत्पन्न झाल्यास त्याचेंच मन त्याला तत्काळ खाऊं लागेल. सत्यप्रीति मनांत बिंबली कीं, सत्यास धरून चालण्यास अवश्य तें धैर्य त्याच्या आंगीं आलेंच. म्हणजे खरें बोलल्यानें फार शिक्षा होण्याची भीति असली व खोटे बोलल्यानें तें सर्व टळण्याचा संभव असला. तरी हा नीच मार्ग स्वीकारण्याकडे त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति नंतर व्हावयाची नाही- सारांश, मुलांकडून दुराचरण होऊं नये अशी इच्छा असेल तर, त्यांनीं सत्कृत्यें केलीं असतां शिक्षकानें विचारपूर्वक व मनःपूर्वक त्यांस उत्तेजन देत जावें; म्हणजे त्यानें ह्या संबंधाचें आपलें बरेच कर्तव्य बजाविल्याप्रमाणें होईल.

ह्यापुढें ओवानेंच प्रश्न उत्पन्न होतो तो असा:-शिक्षकानें विद्यार्थ्यांस कोणत्या रीतीनें वागवावें म्हणजे ते खरोखर सद्गुणी होत जातात ! या कामीं विद्यार्थ्यांस

त्यांचें मन नोतिमार्गाकडे वळविण्यासाठीं त्यांस मदत देण्याचा पहिला उत्कृष्ट उपाय:-त्यांस उत्तम वळण लावितांना त्यांस सुनीतीनें वागाविणें.	मदत करण्याचा मुख्य उपाय हाटला म्हणजे शाळेंत त्यांस उत्तम वळण लावितांना शिक्षकानें स्वतःचें वर्तन चाख ठेवणें हा होय. शाळेंत मुलांस उत्तम वळण सर्वकाळ लावावयाचें
--	---

असल्यामुळे या उपायाचा उपयोगही शिक्षकास सर्वकाळ होणारा आहे. असें वळण लावीत असतां त्याचें स्वतःचें वर्तन चांगल्या प्रकारचें आढळेल तर मुलांच्याही मनांत त्याच्या सुस्वभावाविषयीं सहजच पूज्यबुद्धि

उत्पन्न होऊन तीं त्यांचें अनुकरण करण्यास प्रवृत्त होतील. मुलांचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं जुलूम जबरदस्ती केल्यानें त्यांच्या मनांत सद्गुणांची अभिवृद्धि कधीं व्हावयाची नाही. म्हणून असा बंदोबस्त ठेवणें तो नीतिदृष्ट्या उत्कृष्ट उपाय दिसतील त्यांच्या आधारेंच ठेविला पाहिजे. आपणांस शिक्षक अन्यायानें वागवितों, अशी तक्रार करण्यास विद्यार्थ्यांस थोडीशी संधी दिली तरी त्यांच्या नीतिशिक्षणास थोडा बहुत धक्का पोहोचतो. म्हणून शाळागृहांत शिक्षकाचें वर्तन सदासर्वकाळ पूर्ण न्यायाचें व व ममतेचें असलें पाहिजे; म्हणजे मुलें उत्तरोत्तर पूर्ण नीतिमान् होत जातील. आतां शाळेंत शिक्षकांनें सर्वकाळ न्यायानें व ममतेनें वर्तलें पाहिजे, असें दर्शविलें आहे खरें; परंतु ह्यांत यात्किंचित् व्यंग पडलें कीं, सर्व काम फसलें, असा कांहीं अर्थ समजावयाचा नाही. उत्कृष्ट प्रतीचें नीतिशिक्षण देण्यास शिक्षकाच्या हातून कधींही अन्याय घडतां कामा नये, अशी अट ठरविण्याचें कारण नाही. मुलांस नीतिमार्गास लावितां येण्यास शिक्षक स्वतः नीतीचा पुतळा असला पाहिजे, असा कांहीं भाग नाही. हें सर्व खरें आहे. तथापि विद्यार्थ्यांची इतकी खातरी झाली पाहिजे कीं, अति नीतिमान् पुरुषांविषयीं आपल्या शिक्षकांची खरोखर फार पूज्यबुद्धि आहे; आणि अशा पुरुषांचें होइल तितकें अनुकरण करण्यास तो मनःपूर्वक झटत आहे. विद्यार्थ्यांची एकदां अशी खातरी झाल्यानंतर शिक्षकाच्या हातून क्वचित् अन्यायाचें वर्तन घडलें तरी त्यांचा विश्वास त्याजवरून उडणार नाही; उलट अशा प्रसंगीं तो दृढतर

होईल. हें म्हणणें प्रथम दर्शनीं थोडेंसें विसंगत वाटेल. तथापि किंचित् मनन केलें असतां दिसून येईल कीं, आपल्या हातून अन्याय घडला आहे, अशी एकाद्या माणसाची खातरी झाल्यानंतर तो आपलें वर्तन ज्या प्रकारचें ठेवितो, त्यावरून त्याच्या स्वभावाविषयी आपण अनेक वेळां अधिक निश्चयात्मक मत ठरवितों. नेहमींच्या वर्तनक्रमांत त्याजकडून अनेक सत्कृत्यें घडत असतील; परंतु त्यांवरून त्याच्या स्वभावाची इतकी नक्की परीक्षा आपणांस होत नाहीं. मुलांचें आपल्या शिक्षकाविषयी जें मत बनतें त्याला तर हें तत्त्व विशेष लागूं पडतें. शिक्षकाच्या हातून एकादी चूक घडली; आणि तो ती नाकबूल करण्याची किंवा तिची छपवाछपव करण्याची खटपट करीत आहे, असें विद्यार्थ्यांच्या ध्यानीं आलें; तर त्या गोष्टीची त्यांच्यांत तत्काळ चर्चा सुरू होते. इतर कोणत्याही विषयाची चर्चा करण्यास तीं इतकीं उत्सुक नसतात. सारांश, मुलांच्या वर्तनासंबंधानें वारंवार नियम ठरवून त्यांजकडून त्या नियमांचें उलंघन झाल्यास त्यांना शिक्षक सावध करीत असतो. परंतु त्याच्याच हातून प्रसंगोपात्त चूक घडल्यास त्यान ती स्वतः कबूल करावी; व तिजबद्दल प्रांजलपणें दिलगिरी प्रदर्शित करावी; म्हणजे त्याचा उपदेश मुलांस विशेष निष्कपटपणाचा वाटेल. कारण दुसऱ्यांनीं जे नियम पळविअशी त्याची इच्छा असते, त्यांअन्वये स्वतः वर्तण्यास तो खरोखर शटत आहे, अशी विद्यार्थ्यांची खातरी होते. ह्मणून आपल्या हातून चुकून अन्यायाचें कृत्य घडल्यास शिक्षकानें तें प्रांजलपणें कबूल करावें. इतकेंच नाहीं,

तर अवश्य दिसल्यास शाळेंतील सर्व मुलांसमक्ष तसें कबूल करावें; आणि ती चूक सुधारितां येण्यासारखी असेल तितकी सुधारावी. मनुष्यप्राणी चुकीस पात्रच आहे, म्हणून आपल्या हातून चूक कधींही घडणार नाही असा बाणा कोणी मिरवूं नये. असा बाणा मिरवून कोणी आपल्या वर्गाचें काम चालवील, तर तें निवळ ढोंग समजावें. योग्य प्रसंगीं आपली चूक कबूल केल्यानें शिक्षकाचा दाब कमी होत नाही. तथापि जेव्हां जेव्हां शिक्षक आपली चूक कबूल करील, तेव्हां तेव्हां विद्यार्थ्यांच्या मनावर उत्कृष्ट प्रकारच्या नीतिशिक्षणाचा ठसा उमटवा, असा त्याचा उद्देश व्यक्त झाला पाहिजे. त्याच्या आंगां कांहीं व्यंग असून अगदीं घाबरून गेल्यामुळे तो आपली चूक कबूल करीत आहे, अशी विद्यार्थ्यांची समजूत होणें अनिष्ट आहे. सारांश, आपल्या शिक्षकाच्या आंगां आत्मसंयमन आहे, त्याचा लोप झालेला नाही; अशी विद्यार्थ्यांची अशा प्रसंगीं खातरी झाली पाहिजे.

ह्याच्या खालच्या प्रतीचा उपाय म्हटला ह्मणजे मुलांनीं सुवर्तन ठेविल्यास त्यास प्रत्यक्ष शाबासकी देणें,

हा होय. शिक्षकानें स्वतः विष-

दुसरा उपाय: —

मुलांनीं सुवर्तन ठेविल्यास त्याजबद्दल त्यांना प्रत्यक्ष शाबासकी देणें.

यीं विद्यार्थ्यांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न करावें; आणि त्यास सन्मार्गास लावण्यास उत्तेजन देण्याचा आपला हेतु आहे अशी

त्यांची प्रत्यक्ष खातरी करून द्यावी, ह्मणजे त्यांची मुलांवर विलक्षण छाप बसेल. शिक्षकाचें आपल्याविषयीं

उत्कृष्ट मत असावे,' अशी मुलांना स्वभावतःच इच्छा असते; आणि त्या इच्छेचा उपयोग करून घेतल्यास त्यांच्या स्वभावांत दिवसेंदिवस सुधारणा करण्यास फार सुलभ जाते. तथापि त्यांची स्तुति किंवा निंदा करणे ती क्वचित् प्रसंगीच केली पाहिजे; वरचेवर केल्यास त्यांज-
वर छाप राहणार नाही, हे लक्षांत ठेवावे. मुलांने एकाद्वे सत्कृत्य केल्यास ते आपणांस पसंत पडले आहे, असे शिक्षकांने त्यास दर्शवून ती गोष्ट त्याच्या चांगली ध्यानांत आणून द्यावी. परंतु सर्व मुलांदेखत त्याची स्तुति फारशी करू नये. मुलांचे स्वभाव सुधारण्याचे काम इतके नाजूक आहे कीं, त्यांस वारंवार दोष दिल्याने ह्या कामास जसा व्यत्यय येण्याचा संभव आहे तसाच व्यत्यय वारं-
वार शाबासकी दिल्यानेही येण्याचा संभव आहे. सदा-
चरणाविषयी वारंवार शाबासकी दिली असतां दोन प्रकारची भीति असते:—(१) मुलांच्या आंगचा गर्व वाढ-
णे आणि (२) फक्त आपले कर्तव्य केले असतां मोठे शतकृत्य आपण केले अशी कल्पना त्यांचे मनांत उत्पन्न होणे. ह्यांतील पहिली भीति, ह्मणजे मुले गर्विष्ठ होण्याची भीति, विशेष असते. परंतु ती गर्विष्ठ होत चालल्यास ते शिक्षकाचे ध्यानांतही आल्यावांचून राहत नाही; ह्यामुळे त्याचा प्रतिकार करण्याचे उपाय योजणे अवश्य आहे, असेही त्याला कळू लागते. तथापि दुसऱ्या प्रकारच्या भीतिमुळे मुलांच्या मनावर होणारा परिणाम ह्याप्रमाणे सहज रीतीने शिक्षकाचे लक्षांत येत नाही. तथापि ह्या परिणामामुळे मुलांचे स्वभाव मात्र लवकर बिघडू लाग-
तात. आपण एकाद्वे सत्कृत्य केल्यास त्यांत कांहीं वि-

शेष पुरुषार्थ केला नाही, तर आपणांस जें करणें अवश्य तितकेंच केलें; अशी मुलांची पक्की समजूत करून दिली पाहिजे. तसेंच ज्याप्रमाणें बोलणें चालणें ह्या क्रिया आपण सहज करितों त्याप्रमाणें अशीं कृत्यें दररोज शंभर करावीं लागल्यासही आपणांस त्याबद्दल त्रास न वाटतां आपण तीं सहज व नेटानें केलीं पाहिजेत; अशी मुलांची पक्की समजूत पाडिली पाहिजे. मुलांनीं सत्कृत्य केलें असतां त्याबद्दल साधारणपणें शिक्षकानें नुसती [पसंती दर्शवावी, त्यांच्या तोंडावर त्यांची स्तुति करूं नये;] ह्मणजे ही भीति टाळितां येईल. मुलांस उत्तेजन देणें तें नेत्रेंद्रियाच्याद्वारे सुलभ रीतीनें देतां येतें. तसेंच ह्या कामीं ह्या इंद्रियाचा उपयोग केल्यानें चूक किंवा इतर अनिष्ट परिणाम घडण्याचा संभव फारच कमी असतो. नजर हलकली ह्मणजे स्वभावतः चंचलच असते; ह्यामुळे एकाच ठिकाणीं ती फार वेळ राहूं शकत नाही. ह्मणून आपणांस जी भीति टाळावयाची आहे ती टाळितां येण्यास ह्याच गुणाचा उपयोग आहे. शिवाय नजर कितीही चंचल असली तरी तिच्याद्वारे दिलेलें उत्तेजन मुलांच्या लक्षांत फार वेळ राहतें. नकाशावर एकादी नदी दाखविली असतां ती त्यांच्या फार वेळ ध्यानांत राहणार नाही; परंतु शिक्षकानें नजरेनें दाखविलेला धाक किंवा दिलेलें उत्तेजन तीं कधीं विसरणार नाहीत. आपल्या हातून वारंवार अन्याय घडत आहे अशा समजुतीनें कित्येक मुलांचीं मनें अगदीं गोंधळून जाऊन तीं अगदीं उच्छृंखळ होण्याचा संभव असतो. अशा मुलांना त्यांच्या गुण्यांबद्दल कडक शिक्षा केल्यानें फारसा फायदा होत

नाहीं; तर त्यांना उपदेशपर दोन शब्द सांगितले असता अधिक फायदा होतो. ७ मात्र उत्तेजन देणें तें साहजिक रीतीनें प्रसंग येईल तेव्हां दिलें पाहिजे आपणांस शाबासकी मिळाली ती योग्य कारणानें मिळाली असें मुलांना वाटलें पाहिजे. नाहींतर त्यांच्या मनांतील उन्नत विचारांची गति कुंठित होऊन त्यांचा स्वभाव अधिक बिघडेल. सारांश, शिक्षकानें हरएक प्रसंगीं निस्पृहपणानें अधिकार बजाविला पाहिजे. तथापि शाबासकी देणें अवश्य असेल तेव्हां ती तत्काळ द्यावी. स्तुतिपात्र असेल त्याची स्तुति केलीच पाहिजे. एखादें मूल सदाचरण ठेवण्याविषयीं झटत असतां त्यास फार जड जातें. परंतु अशा प्रसंगीं त्याचा तो स्तुत्य प्रयत्न आपल्या लक्षांत आला असून आपणास फार पसंत आहे, असें शिक्षकानें त्यास खाजगी रीतीनें सांगावें. ह्मणजे त्याचा परिणाम मुलाच्या अंतःकरणावर कैक दिवसपर्यंत राहील. तथापि अशी पसंती दर्शविल्यानें मुलाच्या मनांत गर्व उत्पन्न होणार नाहीं, अशाविषयीं त्यानें सावधगिरी ठेवावी. का ण गर्व उत्पन्न झाल्यास आपला हेतु तडीस जाण्यास अडथळे येतील. ही पसंती केव्हां कशा रीतीनें दर्शवावी, हें नीटपणें समजण्यासाठीं शिक्षकानें वर्गांत सूक्ष्म रीतीनें अवलोकन ठेविलें पाहिजे, व त्याच्या आंगीं दीर्घदृष्टिही असली पाहिजे. मुलांचा गर्विष्ठपणा आपल्या हातून वाढणार नाहीं, अशाविषयीं त्यानें सावधगिरी ठेवावी. त्याचप्रमाणें मुलें बाह्यात्कारीं नम्रतेचें आचरण दाखवून अंतर्द्वारांनीं बिघडत जाणार नाहींत; अशाविषयींही त्यानें सावध रहावें. कित्येक गुन्हे असे

असतात कीं, त्यांजबदल मुलांना दोष देणेंच अवश्य असतें. अशा प्रसंगीं त्यांस वेधडक दांप घा. तथापि कित्येक कृत्यांबदल त्यांस शाबासकी देणेंही अवश्य असतें. ह्मणून अशा प्रसंगीं ती देण्याविषयीं अनमान करूं नका. सारांश, आपल्या हातून सत्कृत्य घडलें असतां शिक्षकाकडून आपणांस शाबासकी मिळावयाचीच; त्याचप्रमाणें दुष्कृत्यांबदल शिक्षाही व्हावयाचीच; अशी विद्यार्थ्यांची खातरी असली पाहिजे; ह्मणजे त्यांच्या स्वभावांत नीतिदृष्ट्या प्रति दिवशीं सुधारणा करण्याचें सामर्थ्य शिक्षकाच्या आंगीं बरेंच येईल. एकाद्या मुलाच्या स्वभावांतील दुष्ट मनोवृत्ति काढून टाकून त्यास सदाचरणानें चालण्याविषयीं एकादा शिक्षक अशा प्रकारें शिक्षण देतो कीं, तेणेंकरून तें मूल अगदीं नाउमेद होतें; परंतु हेंच शिक्षण केव्हां केव्हां धमकी देऊन व केव्हां केव्हां शाबासकी देऊन मित्रत्वाच्या नात्यानें शिक्षक देईल, तर फार निराळा परिणाम घडेल. अशा रीतीनें शिक्षण दिलें असतां मूल नाउमेद न होतां त्यास आपला स्वभाव सुधारण्यास मोठा हुरूप येईल. स्वभावांत सुधारणा करण्यास झटणें, हेंच मुलाचें हरएक प्रसंगीं कर्तव्य आहे. परंतु ह्या कामीं त्यास शिक्षकाकडून उत्तेजन मिळत गेल्यास तो विशेष परिश्रम करितो; व यश येण्याचाही त्यास विशेष संभव वाटतो. नीतिदृष्ट्या उत्तम प्रकारचें आचरण कसें ठेवावें, हें मुलाला क्रमाक्रमानें शिकवावयाचें असतें. हें आचरण इतकें महत्त्वाचें आहे कीं, तरुणपणीं मुलाला यशापयश येणें ह्यावरच अवलंबून असतें. तेव्हां असें आचरण ठेवण्याविषयीं शिक्षकाकडून त्याला उत्तेजन

मिळत जावें. शिक्षक मुलांपेक्षां वयानें, ज्ञानानें व अनुभवानें मोठा असतो; हणून त्याजकडून नीतिदृष्ट्या योग्य अशी हरएक प्रकारची मदत मुलांना मिळत गेली, हणजे त्यांना सन्मार्गानें चालण्यास उमेद येते.

दररोज अभ्यास सुरू होण्यापूर्वी स्काट्लंडांत *धर्म-शिक्षण देतात. असें शिक्षण योग्य प्रकारें दिलें असतां मुलांचे स्वभाव सुधारण्यास तेणेंकरून मदत झाल्याशिवाय रहाणार नाही. नीतिशिक्षणाची इमारत उभारण्यास खरा पाया धर्मशिक्षणच होय; आणि स्काट्लंडां-

स्वभाव सुधारण्याच्या तील प्रजेचेंही मत असेंच
 कामीं धर्मशिक्षणाचा उप- असून ते तिने स्पष्ट रीतीनें
 योग. व्यक्त केलें आहे. तसेंच

शिक्षण चा खर्च प्रजेनें कराच्या रूपानें दिलेल्या पैशांतून होत असल्यामुळे प्रजेच्या मताला मान देणें अवश्य आहे. मुलांस नीतिशिक्षण देणें हें आपल्या धंद्यासंबंधीं

* शिक्षणाचें हें अंग आपल्या शाळांतून मुळांच नाही, ही दिलागिराची गोष्ट होय. आपल्या शाळांतून अनेक जातींचीं व धर्मांचीं मुलें येत असल्यामुळे अशा प्रकारचें शिक्षण शाळांतून सुरू करण्यास अनेक अडचणी आहेत सऱ्या. तथापि ही उणीव भरून काढण्यासाठीं भिन्न भिन्न समाजांतोळ लोकांनीं व सरकारनें कांहीं उपाय योजणें इष्ट दिसतें. हिंदु लोकांस व्यावहारिक शिक्षणाबरोबरच धर्मशिक्षणही मिळावें, अशा हेतूनें अलाकडे काशी येथें मिनेस अनी वाशिंग्टन नांवाच्या परे व्कारी चाईनीं एक “ हिंदु कॉलेज ” स्थापिलें आहे, व मंठमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्यांनीं ही त्यासंबंधानें आपली संमति दर्शविली आहे. तथापि ह्या एका संस्थेनें बीस कोटी प्रजेची उणीव काढून पुरी होणार ? (भा.क.)

कर्तव्यांपैकींच एक कर्तव्य आहे, असें कित्येक शिक्षक मानितात; ते ह्या मताबद्दल प्रजेचे खरोखर आभार मानितील. मुलांस सुशिक्षण देण्यासाठीं आईबाप त्यांना शिक्षकाच्या हवालीं करितात; तथापि त्यांना धर्मसंबंधीं जो उपदेश करावयाचा, तेणेंकरून त्यांच्या आईबापांच्या धर्मसमजुतींस धक्का पोहोचेल कीं काय, अशी भीति तेथील शिक्षकांना पूर्वीं नेहमीं असे; व ह्यामुळे त्यांना फार त्रास पडत असे. परंतु हल्लीं स्काट्लंडांतील शाळा-खात्यासंबंधानें कोडांत अशा प्रकारचें एक कलम घालण्यांत आलें आहे कीं, तेणेंकरून ही भीति राहिली नाही. शाळेंत अभ्यास सुरू करण्यापूर्वीं अशा प्रकारचें शिक्षण देणें अवश्य आहे, असें तेथील बहुतेक लोकांचें मत असल्याविषयीं ह्या कलमांत स्पष्ट सांगितलें आहे. तसेंच कचित् कोणी ह्या गोष्टीस अपवाद घेणारा निघाला तर त्याजकडून शिक्षकास अगदीं त्रास पोहोचूं नये, अशी तजवीजही ह्या कलमांत केलेली आहे. धर्मशिक्षण देत असतां मनुष्याच्या अंतःकरणांत पूर्णपणें बिंबेल असा उपदेश करण्याचे प्रसंग शिक्षकास वारंवार येतात, व ह्यांचा उपयोग नीतिशिक्षण देण्याचे कामीं अति होतो. ईश्वर आपलें हरएक कृत्य पाहतो, अशा समजुतीनें आपलीं सर्व कर्तव्यकर्मे वजावण्याविषयीं मुलांची समजूत शिक्षकानें घालून द्यावी. तसेंच लहानपणीं आपण सुमार्गानें चालण्याविषयीं परिश्रम करूं लागलों तर ईश्वरासही आपली दया येऊन त्याजकडून आपणांस साहाय्य होईल; अशीही त्यांची शिक्षकानें खातरी करावी. असें झालें असतां त्यांच्या अंतःकरणांत उन्नत विचार

तेव्हांच उत्पन्न होतिलि; आणि सन्मार्गानें जाण्यास जे परिश्रम करावे लागतात ते त्यांस कष्टप्रद न वाटतां उलट आनंददायक वाटूं लागतील. मानवी स्वभावांत धर्मसंबंधीं समजुतीचें प्राबल्य विशेष असतें; म्हणून अशा समजुतींची आणि नीत्याचरणाची सांगड घालून दिल्यास मुलांचे स्वभाव सुधारण्याच्या ह्या विकट कामीं शिक्षकास अति मदत होते. धर्मसंबंधीं कोणत्या समजुती विचाराच्या व कोणत्या वेडगळपणाच्या; हा प्रश्न वादग्रस्त असून त्याचा आपणांस येथें विचार करावयाचा नाही. ह्याचा निर्णय ज्या त्या व्यक्तीनेच केला पाहिजे. ह्या प्रश्नाचा विचार करणें प्रत्येकास महत्त्वाचें वाटेल; व शिक्षकास तर हें अधिकच महत्त्वाचें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु शिक्षकाच्या नात्यानें ह्या संबंधानें प्रत्यक्ष काय करितां येईल एवढेंच आपणांस तूर्त पहावयाचें आहे; नुसते कल्पनातरंग लढवीत बसण्याची शाळेंत आवश्यकता नाही. मुलांच्या आंगीं लहानपणीं जें थोडेंबहुत ज्ञान असतें, त्याच्या अनुरोधानें त्यांची पूर्णपणें सुधारणा कशी होईल, एवढेंच कोडें शिक्षकाला उकलावयाचें आहे. हें कोडें उकलण्याच्या कामीं अभ्यास सुरू होण्यापूर्वीं जें धर्मशिक्षण मुलांस द्यावयाचें त्याचा शिक्षकाला बराच उपयोग होतो. (शुद्ध अंतः-करणानें *ईश्वरी उपासना करावी; ह्याजें फार फायदा

* धर्मसंबंधीं शिक्षण देण्यास आपल्या शाळांतून अडचणी आहेत, ह्याचा उल्लेख मार्गाल एका टिपेंत आलाच आहे. तथापि निरनिराळ्या धर्मांचीं मुलें शाळेंत असलीं तरी प्रसंगोपात्त ईश्वराच्या महत्त्वाविषयीं सामान्यत्वेकरून उपदेश

होईल.] तसेंच साक्रेटीस, क्राइस्ट, तुकाराम, राम-
दास इत्यादि साधुपुरुषांवर मोठमोठे प्रसंग आले अस-
तांही त्यांनीं आत्मसंयमन करून मनाची शांति कशी
कायम ठेविली हें त्यांना अशा प्रसंगां सांगत जावें. ह्मण-
जे विचारपूर्वक आत्मसंयमन कसें करावें, ह्याचें शिक्षण
मुलांस सुलभ रीतीनें देतां येईल. ह्या दोन गोष्टींचा
ह्या कामीं जितका उपयोग होतो, तितका इतर कोण-
त्याही गोष्टीचा होत नाही. तथापि ईश्वरोपासना करणें
ती मनःपूर्वक असेल, तरच उत्तम मदत होईल. उपासना
केलीच पाहिजे म्हणून कशी तरी एकदां करून टाकिली;
व सत्पुरुषांच्या गोष्टी वगैरे सांगणें त्याही निष्काळजो-
पणानें सांगितल्या; तर धर्मशिक्षणानें महत्त्व नष्ट होऊन
उलट त्यापासून अनिष्ट परिणाम घडण्याचा फार संभव
आहे. कारण ईश्वराची स्तुति मनःपूर्वक केली नाहीं,
आणि साधूंच्या गोष्टी विचारपूर्वक सांगितल्या नाहींत,
तर ह्या दोन्ही गोष्टींतील रहस्य मुलांच्या मनांत बिंबणार
नाहीं. (धर्मशिक्षणाचा मुलांच्या मनावर योग्या-

(मार्गील पृष्ठावरून)

करण्यास शिक्षकास प्रत्यवाय आहेसें दिसत नाहीं. सर्व धर्मांचें
रहस्य एकच असून प्रत्येक धर्मांत असे सत्पुरुष होऊन गेले आहेत
कीं, त्यांना पाधर्मीय लोकही स्तुत्य मानितील. सारांश, भिन्न भिन्न
धर्माचा किंवा त्यांतील धर्मगुरूंची तुलना करण्याचें कृत्य सोडून
देऊन सामान्यत्वे ईश्वराची महती विद्यार्थ्यांचे मनावर बिंबविण्याचे
प्रसंग शिक्षकांनीं अवश्य साधावे; ह्मणजे धर्मशिक्षणासंबंधानें थोडें
बहुत तरी कर्तव्य त्यांनीं बजाविल्याप्रमाणें होईल

(भा. क.)

योग्य परिणाम होणें, हें शिक्षकाचें त्या वेळचें वर्तन, त्याचा स्वर आणि त्याची भाषासरणी, ह्यांवर अवलंबून आहे. हीं सर्व निर्दोष असलीं तर लहान मुलांच्या मनांत उत्कृष्ट विचार उत्पन्न होऊन सुपरिणाम घडेल. [सारांश, शिष्टाचार आहे म्हणून कशा तरी एकदां प्रार्थना करावयाची, असें मुलांस वाटून उपयोग नाही.] तसेंच उत्कृष्ट वाचनपद्धति तीच कीं, वाचलेल्या भागाचें रहस्य श्रोत्यांच्या मनांत तेव्हांच उतरावें ह्मणून सत्पुरुषांच्या गोष्टी वगैरे मुलांस वाचून दाखविणें त्या शिक्षकानें अशाच तऱ्हेनें वाचून दाखवाव्या; म्हणजे नीतिविषयक ज्ञान त्यांस होऊन चांगलें वाचन कोणतें ह्याचाही मासला त्यांना प्रत्यहीं कळेल. वर दर्शविलेल्या सत्पुरुषांच्या आयुष्यक्रमांत अनेक हृदयद्रावक गोष्टी घडून आल्या आहेत. परंतु मुलांचे स्वभाव सुधारून त्यांच्या वर्तनक्रमास योग्य वळण लावण्यासाठीं त्यांचा उपयोग करून घेणें असेल तर तशा प्रसंगांचें वर्णन शिक्षकानें मोठ्या हृदयाद्रावक रीतीनेंच केलें पाहिजे.

— — — — —

प्रकरण ५ वे.

शिक्षकांस शेवटचे दोन शब्द.

शिक्षणाचे उद्देश कोणते आहेत, आणि ते तडीस नेण्यासाठी कोणते उपाय अवश्य आहेत, ह्याविषयी येथवर विवेचन झाले. [शिक्षणासारख्या महत्त्वाच्या कामांत शिक्षकावर अतिशय मोठी जबाबदारी आहे, ही गोष्ट ह्या विवेचनावरून स्पष्टपणे ध्यानांत येईल, तथापि हुशार शिक्षकाला हा धंदा कधीही निरस वाटणार नाही.] आपल्या उद्योगधंद्यांत आपणांस फारशी तसदी पडू नये, अशी कित्येकांची इच्छा असते; असे लोक शिक्षकाच्या धंद्याकडे न वळतां दुसरा एकादा धंदा पतकरील, तर फार चांगले. तथापि आपल्या आयुष्यक्रमांतील धंदा विचारपूर्वक, शांतपणाने आणि दीर्घ प्रयत्नाने बजावण्यास जे लोक तयार असतील, त्यांना हा शिक्षकाचा धंदा मोठा लोकोपयोगी वाटून ह्यांत मोठी मौज वाटेल. शिक्षकाचा धंदा अगदीं एकमार्गी आहे, अशी पुष्कळ लोकांची तक्रार ऐकू येते. परंतु शाळांतून अभ्यासाचे जे विषय शिकवावयाचे असतात, तेवढ्याचपुरता हा धंदा एकमार्गी वाटणार आहे. इतर कोणत्याही दृष्टीने तसा वाटणार नाही. खरोखर पाहिले असतां शाळेंतील शिक्षणक्रमांत किती तरी वैचित्र्य आहे. पहा. वर्गांत वीस पंचवीस मुले असलीं तर त्या सर्वांच्या

आंगीं जिज्ञासा एकसारखी नसते; तीं कमजास्त मानानें अभ्यासासंबंधानें निष्काळजी असतात; त्यांच्या पुष्कळ समजुती चुकीच्या असतात; आणि शिकविलेला विषय कित्येकांम चटकन समजतो, परंतु कित्येकांस त्याचा उ-मज पडण्यास फार काळ लागतो. तेव्हां अशा भिन्न भिन्न प्रकारच्या लहान मुलांच्या मानसिक शक्तींचा विकास करण्याचें काम हुशार शिक्षकांला दिवसेंदिवस मोठ्या मौजेचें वाटत जातें. लहानपणीं मुलें आत्मसंयमन आंगीं आणण्याविषयीं झटत असतात; परंतु कित्येक प्रसंगीं तीं अशीं कांहीं फसतात कीं, तेणें करून शिक्षकास हसू आल्याशिवाय राहणार नाही. केव्हां केव्हां ह्याप्रमाणें फसल्यामुळें विशेष अनिष्ट परिणाम घडतात. तसेंच हें आत्मसंयमन आंगीं आणण्या-विषयीं मुलांचा परिश्रम सुरू असतां त्यांच्या मनोवृत्ति क्षणोक्षणीं बदलत असतात. क्षणांत तीं मोठीं उल्हासी दिसतात; क्षणांत मोठीं गंभीर दिसतात; आणि क्षणांत त्यांस राग येतो. तेव्हां ह्या नानाविध प्रकारांमुळें शिक्षकाचा आयुष्यक्रम कंटाळवाणा न होतां आनंददायक होतो. म्हणून हा धंदा करीत असतां, नेहमीं उठून तेंच तें काम करावें लागतें, अशा समजुतीनें तो आपणास कंटाळवाणा वाटू लागल्यास आपल्याच शिक्षणपद्धतींत कांहीं व्यग आहे असें आपण समजावें. सारांश, ह्या धंद्यांत शिक्षकास एक मोठा उन्नत हेतु सिद्धीस न्यावयाचा असतो, आणि त्याच्या हाताखालीं येणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांचे स्वभावही भिन्न भिन्न प्रकारचे असतात. म्हणून हा धंदा कोणासही मिळमिळीत वाटण्याचें कारण नाही.

मुलांस विद्या देणें आणि त्यांस चांगलें वळण लाव-
णें, ह्या दोहोंमध्ये शिक्षणाच्या सर्व उत्कृष्ट हेतूंचा समा-

वेश होतो. हे दोन्ही हेतु शिक्ष,

शिक्षणाचे मुख्य दोन हेतु; व शिक्षकांनीं पगारा-
कडे विशेष लक्ष न ठेव-
ण्याची आवश्यकता.

कांस साधावयाचे असतात
हणून हे दोन्ही साध्य होणार
नाहींत किंवा ह्यांतील एकच
साध्य होईल, तर त्याचे परि-

श्रम व्यर्थ झाले असें समजावें. ह्या धंद्यांत खरोखर उ-
त्कृष्ट नांव मिळविण्याची ज्याची इच्छा असेल त्यानें वरील
दोन हेतु साध्य होतील, अशा धोरणानें शिक्षण दिलें
पाहिजे. त्याचे हेतु इतके उदात्त नसतील तर त्याची
योग्यता लागलीच कमी होईल. पगाराच्या मानानें शिक-
विण्याच्या कामीं मेहनत करावयाची, असा शुल्लक वि-
चार एकाही चांगल्या शिक्षकाच्या मनांत यावयाचा
नाहीं. मनुष्य कोणत्याही धंद्यांत पडेना; केवळ पगाराकडे
दृष्टी देऊन तो काम करूं लागल्यास आपण होऊन
आपली योग्यता त्यानें कमी केल्याप्रमाणें होईल.

शिकविण्याबद्दल पैसा घ्यावा किंवा नाहीं, ह्यासंबंधानें
प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांत मोठा वादविवाद होत असे; व ह्या
वादविवादावरून एक गोष्ट निर्विवाद ठरते. ती हीच कीं,
शिक्षकाची योग्यता व सामर्थ्य वाढण्यास त्याच्या आंगीं
द्रव्यदृष्टि सुळींच उपयोगी नाहीं; अशी प्राचीनकाळीं
समजूत होती. ह्या तत्त्ववेत्त्यांनीं त्या काळीं ह्या प्रश्नासंबंधा-
नें मोठ्या जोरानें व उत्सुकतेनें वादविवाद केला; इतकेंच
नाहीं, तर ह्या कामीं त्यांनीं फाजील कळकळ दाखविली,
असें हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि ह्यावरून इतकें

स्पष्ट ठरतें कीं, त्यांनाही ह्या प्रश्नाचें महत्त्व अति वाटत होतें. हे लोक उघड उघड पाखंडी होते, व ह्यांच्या वर्तनामुळे लोकांची ह्या विषयासंबंधानें त्या काळीं चुकीची समजूत झाली होती; परंतु ती समजूत सांप्रत नष्ट झाली असल्यामुळे ह्या प्रश्नाची आपणांस पुनः सरळ दृष्टीनें चर्चा करण्यास हरकत नाही. हरएक मनुष्यानें कांहीं तरी उद्योगधंदा करून आपला चरितार्थ चालविणें हेंच त्यास भूषणास्पद आहे; असें आपण हल्लीं मानितों. मात्र केवळ चरितार्थ चालावा एवढ्याच हेतूनें धंदा चालविणें हें लाजिरवाणें आहे. ह्मणून कोणत्याही धंद्यांत मनुष्य पडला तरी त्याला पगार देणें अवश्य आहे, व ह्यांतच सर्व लोकांचा फायदा असून हा मार्ग हरएक दृष्टीनें श्रेयस्कर आहे. ही गोष्ट कबूल केली असतां असें निर्विवाद ठरतें कीं, चार लोकांत आपल्या पदवीस साजेल अशा रीतीनें राहतां येईल, इतका पगार शिक्षकांना दिला पाहिजे. शिक्षक लोकांच्या पगाराचें साधारणपणें मान एकाद्या देशांत फार कमी असेल तर त्यावरून दोन अनुमानें निघतात:—एक तर तेथील लोकांत असावा तितका जोम नाही, कारण जोम असेल तर ते शिक्षकांचा पगार वाढविण्याविषयीं चळवळ केल्याशिवाय राहणार नाहींत; किंवा दुसरें विद्येची वास्तविक योग्यता किती ह्याविषयीं त्यांनीं पुरता विचार केला नाही. अशा प्रकारचा दोष स्वाट्लेंदांतील लोकांच्या माथ्यावरही आहे. तथापि त्या लोकांवरील हा दोष नाहीसा होण्याचा सुदैवानें हल्लीं संभव दिसत आहे. कारण शिक्षकांकडून उत्तम प्रकारें नौकरी होण्यास त्यांस भरपूर पगार देणें फार अग-

त्याचें आहे, हें तत्त्व त्या देशांतील स्कूलबोर्डांच्या ध्यानीं आलें आहे, असें आतां स्पष्ट दिसते. सारांश, उत्कृष्ट काम होण्यासाठीं पगारही चांगलाच दिला पाहिजे. शिक्षकांना चांगले पगार देण्याविषयीं स्काटलंडांतील निरनिराळ्या शहरांतील स्कूलबोर्डांत एक प्रकारची चढाओढ हल्लीं सुरू झाली असल्यामुळे परिणामी फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाही. हें ह्या विषयाचें एका दृष्टीनें विवेचन झालें. तथापि शिक्षकांनीं मात्र केवळ पगाराकडे नजर न ठेवितां त्याहून विशेष उदात्त विचार सर्वकाळ मनांत बाळगिला पाहिजे. [उद्योगधंदा करून पोटाला मिळविणें, आणि केवळ पोट भरण्यासाठीं उद्योग धंदा करणें; ह्यांत फार अंतर आहे.] श्रम केले असतां त्यांजबद्दल मजुरी मिळणें अवश्य आहे. परंतु कोणत्याही धंद्यांत जिवापाड मेहनत घेऊन सर्व आयुष्य घालविलें असतां त्याचें बक्षीस केवळ पैसाच मिळेल, तर तें क्षुल्लक समजावें. “ वाजवी काम केलें असतां वाजवी मजुरी मिळाली पाहिजे, ” हें तत्त्व निर्दोष असून त्याचा उपयोग कोणत्याही धंद्यांतील मनुष्यासंबंधानें करण्यास हरकत नाही. परंतु ह्या एकाच तत्त्वाच्या आधारानें कोणी चालेल तर त्यानें आपली योग्यता आपणच कमी करून घेतल्याप्रमाणें होईल; मग तो धनी असो कोणचाकर असो. एकाच्या दृष्टीनें वाजवी मजुरी हणजे किती हें ठरवितांना बराच बांधा पडेल; तसेंच दुसऱ्याच्या दृष्टीनें वाजवी काम किती तें ठरवितांना बांधा पडेल. सारांश, “ जशी देणावळ, तशी घुणावळ ” हा नियम अगदीं न्यायाचा आहे असें लोक नेहमीं हण-

तात; परंतु आपल्या धंद्यासंबंधाने ज्याचे विचार अगदी कोते असतील, त्यालाच ह्या नियमाचा उपयोग लागणार आहे. आतां वाजवी काम ह्मणजे किती हें, तें काम करण्याकडे खर्चिलेल्या शारीरिक अथवा मानसिक शक्तीवरून प्रायः आपण ठरवितों; परंतु एवढ्यानेच कांहीं त्याची खरी कल्पना होत नाही. कारण वरील तीन गोष्टींपेक्षां त्यांत बऱ्याच इतर गोष्टींचाही समावेश होतो. रोज उठून एकाच पद्धतीने शिकविणारा शिक्षक मजुराप्रमाणें होय; व त्याच्या हातून वरील ह्मणीत दर्शविल्या प्रकारचें वाजवी काम खरोखर पाहिलें असतां व्हावयाचेंच नाही. ह्मणून कोणा तरी उत्कृष्ट शिक्षकाचें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवून त्याचें होईल तितकें अनुकरण करावयाचें, असा हेतु सर्व शिक्षकांनीं मनांत बाळगिला पाहिजे. शिक्षकाच्या पगारासंबंधानें येथें उल्लेख करण्याचें मुळींच कारण नव्हतें. परंतु ज्यास्त पगार मिळेल तरच काम चांगलें करावयाचें, असा पुष्कळ शिक्षकांचा ग्रह असतो; ह्यामुळे ह्या विषयाचा उल्लेख करणें भाग पडलें. “ वाजवी काम केलें असतां वाजवी मजुरी मिळाली पाहिजे, ” असें तत्त्व वर दर्शविलें आहे; आणि शाळांच्या परीक्षांच्या मानानें त्यांस प्रांट म्हणजे मदत देण्याची स्काट्लंडांत व इतर कित्येक ठिकाणीं जी पद्धति हल्लीं सुरू आहे, ती ह्या तत्वालाच अनुसरून आहे. ही पद्धति रास्तच आहे, आणि एकाद्या सार्वजनिक मोठ्या खात्याची व्यवस्था राखण्याचे कामीं अशा पद्धतीचा उपयोग केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. परंतु अशा पद्धतीने शाळांना मदत दिली असतां शिक्षणासंबंधी

महत्वाच्या गोष्टीकडे मुळींच लक्ष न दिल्याप्रमाणे होतं. इतकेंच नाही, तर ह्या परीक्षांच्या गर्दीत त्या गोष्टीकडे लक्ष देण्याचा विचारही मनांत येण्याचा संभव नसतो. (शाळेचा बंदोबस्त ठेवण्याची रीति कितीही दोषास्पद असली तरी ह्या परीक्षांमुळे ती नजरेस येण्याचा फारसा संभव नसतो.) अशा पद्धतीमुळे शाळेत विद्यार्थ्यांवर विशेष चांगल्या रीतीने शिक्षकाला दाब मुळींच ठेवितां येणार नाही. कोणत्या शाळेला किती मदत द्यावयाची हें ठरविण्यासाठी ह्या परीक्षा ठीक आहेत; ह्याने तेवढ्यापुरतीच परीक्षांचें महत्त्व आहे. ह्या पलीकडे परीक्षांना महत्त्व दिल्यास त्यापासून प्रत्यक्ष अनिष्ट परिणाम घडणार आहेत. परीक्षेच्या निकालाच्या मानाने शाळेस मदत देण्याचें *स्काट्लंडांत जी ही पद्धति सुरू झाली आहे, तीमुळे अनेक अनिष्ट परिणाम घडण्याचा संभव आहे, व ते तेथील शिक्षकवर्गालाच टाळितां येण्यासारखे आहेत. कोडांत दर्शविलेलें शिक्षण विद्यार्थ्यांस देणें शिक्षकांना भागच आहे; परंतु त्यापेक्षां विशेष श्रेष्ठ प्रकारचें शिक्षण (नीतिशिक्षण) ते देणार नाहीत, तर त्यांनीं आपण होऊन स्वतःची किंमत कमी केल्याप्रमाणे होईल. परीक्षकानें शाळेसंबंधानें अत्युत्कृष्ट रिपोर्ट केला असतां त्यावरून इतकेंच निष्पन्न होईल कीं, कोडाच्या दृष्टीने शाळेचें काम उत्तम वठलें आहे; परंतु नीतिशिक्षणासंबंधानें शाळेची स्थिति कितीही शोचनीय असली तरी ह्या चांगल्या रिपोर्टांमुळे

॥ आपल्या देशांतही साजगी शाळांना ग्रांट देणें ती पूर्वी परीक्षेच्या निकालाच्या मानानेंच देत असत; परंतु आतां शाळेची इमारत शिक्षकांचो योग्यता इत्यादि गोष्टीही विचारांत घेतात. (भा.क)

तां लोकांच्या ध्यानांत न येतां त्यांचा शाळेसंबंधाने चांगलाच ग्रह होईल. म्हणून शिक्षकाने कोडाप्रमाणे कामगिरी तर बजाविलीच पाहिजे; परंतु तेवढ्यावर स्वस्थ न राहतां कांहीं विशेष करामत करून दाखविण्याचा उद्देश बाळगिला पाहिजे. मुलांना लिहिण्यावाचण्यास व हिशेब वगैरे करण्यास शिकविलेच पाहिजे; आणि या प्रत्येक विषयांत मुलांची गति झाली आहे किंवा नाही, हे परीक्षेच्या वेळीं नक्की पाहतां येण्यासारखे आहे. परंतु सुशिक्षित मुलांकडून सर्व राष्ट्रार्थी भरभराट होण्याचे कामीं वरीच मदत झाली पाहिजे; ती मदत एवढ्याच शिक्षणाने होण्यासारखी नाही. हे वरिष्ठ प्रकारचे शिक्षण-नीतिशिक्षण-शाळांतून कितपत दिले जात आहे, हे पाहण्याची साधने शाळाखात्यांतील अधिकाऱ्यांस नाहीत. इतिहास, भूगोल, इत्यादि विषय अमुक इयत्तांतून अमुक झाले पाहिजेत, असे कोडांत ठरवितां येईल; व तितक्या मानाने ते झाले आहेत किंवा नाहीत, हे परीक्षेच्या वेळीं पाहतां येईल. परंतु मुलांच्या स्वभावांतून अमुक इयत्तांतून अमुक प्रमाणाने सुधारणा होत गेली पाहिजे, हे कोडांत ठरवितां येणार नाही; व त्याप्रमाणे सुधारणा होत आहे किंवा नाही हे परीक्षेच्या रूपाने पाहतांही येण्यासारखे नाही. ह्या नीतिशिक्षणापासून कित्येक इतक्या महत्त्वाचे परिणाम घडण्यासारखे असतात कीं, त्यांची किंमतही करितां यावयाची नाही. परंतु अशा परिणामीमुळे शाळेच्या मदतींत एक कवडीचाही भर पडावयाची नाही. तथापि परीक्षकाला ह्याचा उल्लेख आपल्या रिपोर्टांत करितां आला नाही, तरी मुलांचे आईबाप अशा शिक्षकाची

किंमत जाणतील. तसेंच अशा शिक्षणासाठी शाळांच्या रिपोर्टांत निराळें सदर शाळाखात्याला घालितां आलें नाहीं, (तरा ह्या शिक्षणाची किंमत स्कूलबोर्डांतील सभा-सदांना चांगली कळेल.)

उत्कृष्ट उद्देश मनांत योजून कोणताही धंदा करणें ह्यांतच खरें भूषण आहे. ज्या शिक्षणामुळे देशांतील दुर्व्यसनं आणि गुन्हे कमी होत गेले पाहिजेत. कामाची मजुरीच ठरवितां येत नाहीं, त्याचा मोबदला पैशाहून अधिक योग्यतेचा मिळतो. [“ एषआरामाच्यामार्गे लागण्यापेक्षां उत्तम प्रकारचे नागरिक बनविणें हें कृत्य विशेष स्तुत्य आहे, ”] असें प्लेटो ह्या प्राचीन तत्त्व-वेत्त्याचें म्हणणें आहे. परंतु ख्रिस्ती धर्मातील ह्या विषया-संबंधाचें शिक्षण ह्याहून उदात्त आहे. तें हेंच कीं, हर-एक प्रकारचें नीतिशिक्षण मिळण्याचें कामीं इतरांस जो मदत देईल त्याचें ऋण द्रव्यदारा कधीं फिटावयाचें नाहीं. आतां ह्यासंबंधानें सर्वांत उत्कृष्ट मदत शिक्षकांनाच देतां येणारी आहे, हें उघड आहे. शिक्षणाचा प्रसार राष्ट्रांत झाल्याशिवाय त्याची गणना प्रमुख राष्ट्रांत व्हावयाची नाहीं. [राष्ट्राचा जोम कायम राखून त्याचें वर्चस्व कायम राखण्याची भिस्त मुलांच्या पालकांवर व शिक्षकांवरच राहते; कारण नवीन नवीन पिढ्यांतील मुलांच्या स्वभावांना योग्य वळण लावण्याचें काम ह्यांचेंच आहे.] फ्रेंच व जर्मन लोकांची थोड्या वर्षांपूर्वी लढाई झाली व तींत जर्मन लोकांना जय मिळाला. त्या वेळीं लोक वारंवार म्हणत कीं, हा जय मिळण्याचें आदि-कारण शिक्षकच होत; कारण जर्मन सैन्यांत चांगल्या

सुशिक्षित लोकांचाच भरणा होता. इंग्लंडांत लष्करी व्यवस्था ठेवण्याची जी पद्धति सुरू आहे, तीमुळे असे हुशार लोक इंग्लिश सैन्यांत आढळण्याचा संभवच नाही. तथापि कोणत्याही राष्ट्राचें सामर्थ्य केवळ तेथील सैन्यावर अवलंबून नसतें; इतर अनेक गोष्टींवर तें अवलंबून असतें; व त्यांचा संबंध फार लांबवर पोहोचतो. लोकांमध्ये अवश्य तितका उत्साह उत्पन्न होण्यास नुसती बुद्धिमत्ता पुरी पडत नाही; ह्या बुद्धिमत्तेचा पाया नीतितत्त्वांवर असेल तर त्या नीतितत्त्वांमुळेच योग्य उत्साह लोकांमध्ये गुप्तपणें उत्पन्न होत असतो. एकादी लढाई होऊन तिच्यांत आपल्या सैन्याने नांव गाजवून दाखवावें; अशी इच्छा धरण्यांत विशेष अर्थ नाही. परंतु [आपल्या देशांतील शिक्षकांनीं इतकेंच करावें कीं, लोकांतील दुर्व्यसनें आणि गुन्हे दिवसेंदिवस कमी होत जातील, अशा धोरणानें शांतपणानें व दृढ निश्चयानें शिक्षण द्यावें.] आपल्या सैन्यास लढाईत जय मिळाल्यास आपणास आनंद होणें साहजिक आहे; परंतु ह्या आनंदापेक्षां सर्व समाजाचें पाऊल नीतिमार्गांत पुढें पडत जाईल तर तो आनंद विशेष महत्त्वाचा होय. आपले हाडवैरी आपल्याच घरांत आहेत. आपले जिवलग मित्रही आपल्यामध्येच आहेत. ते कोणते म्हणाल तर लोकांचें बुद्धिसामर्थ्य आणि आत्मसंयमन वाढवून उत्कृष्ट रीतीनें आयुष्य घालविण्याची आवड त्यांच्या मनांत अधिकाधिक उत्पन्न करितात ते. अशा लोकांमध्ये आपल्या शिक्षकांचा नंबर बराच वर लागेल. तसेंच एकाद्या मुलावर शिक्षणाचा परिणाम कितपत झाला आहे हें आपण पाहूं,

तेव्हां नीतिदृष्ट्या त्यांच्यांत जी सुधारणा झाली असेल तीच सर्वोत्कृष्ट होय, हें आपण कधीं विसरूं नये. एका-
दा शिक्षक दरसाल आपल्या वर्गातील बहुतेक मुलें परीक्षे-
स बसवीत असेल, व त्यांतील शेंकडा ९० किंवा अधिक
सर्व विषयांत पास होत असतील, तर त्यांचें अभिनंदन
करणें योग्यच आहे. तथापि शिक्षकाचा हेतु याहून
उदात्त असला पाहिजे. तो एवढाच कीं, त्यानें विद्यार्थ्यांस
आत्मसंयमनाची इतकी सवय लाविली पाहिजे कीं,
लहानपणीं शालेंत व घरीं त्यांच्या वर्तनावर जो दाब
असतो व त्यांस जी मदत मिळते, तो सर्व दाब व
तो मदत मोठेपणीं अगदीं नाहीशी झाल्यानंतरही शहा-
णपणानें वागण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या आंगीं यावें. अशा
रीतीनें शिक्षण दिलें असतां विद्यार्थी मोठेपणीं असे वाग-
तील कीं तेणेंकरून शिक्षकाच्या श्रमाचें सार्थक्य होऊन
त्याजविषयीं लोकांच्या मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न होईल.
कारण, बऱ्याच वर्षांनीं कां होईना, शालेंत उत्तम वळण
लागल्यामुळें त्यांच्या वर्तनावर घडलेले परिणाम लोकां-
च्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागतील. शिक्षणाचा अति उत्कृष्ट
परिणाम हाच होय. शिक्षकानें शिक्षणाच्या कामीं काळ-
जीपूर्वक जो विचार व जे परिश्रम केले असतील, त्यांचा
पूर्ण मोबदला हाच होय. लहानपणीं बहुतेक प्रसंगीं
नीतिमार्गाकडे ज्यांचीं मनें आपण वळविलीं, अशा
आपल्या विद्यार्थ्यांवर शिक्षणाचा असा सुपरिणाम झा-
ल्याचें शिक्षकास आढळून आलें असतां आपल्या स्वतः-
च्या सुवर्तनाचा हुबेहुब किता विद्यार्थ्यांनीं गिरविला आहे
असें त्याला दिसून येतें; व त्याला फार आनंद होतो.

प्रकरण ६ वे.

गृह-शिक्षण.

मुलांच्या शिक्षणाचें सर्व काम शाळेंत पुरें होण्याजोगें
नाहीं. शाळेंत त्यांना उत्तम
उत्तम गृहशिक्षणा-
पासून फायदे.

त्यांच्या शिक्षणाची पूर्तता होत
नाहीं. [मुलांमध्ये व्यक्तिविषयक गुणदोष कोणकोणते
आहेत, ह्याचें पूर्ण ज्ञान त्यांच्या वडील माणसांसच
असणार. ह्मणून नीतिशिक्षणाचा पूर्ण ठसा त्यांच्या
मनावर विविचिण्याचें काम घरींच झालें पाहिजे. ह्या कामीं
आईबापांनीं मुलांना केव्हां धमकी व केव्हां उत्तेजन
दिलें पाहिजे.] त्यांस उत्तम शिक्षण देण्यासाठीं जे उपाय
योजितां येण्यासारखे आहेत, त्यांमध्ये गृहशिक्षणाचा
नंबर फार वर आहे; हें आईबापांनीं ध्यानांत ठेवावें;
म्हणजेच ह्या शिक्षणाची खरी योग्यता त्यांस कळेल. हें
शिक्षण मुलांस देऊं लागल्यावर आईबापांची लवकरच
खातरी होईल कीं, ह्याचा महत्त्वाचा भाग हटला ह्मणजे
मुलांस नीतिमार्गानें जाण्याविषयीं वारंवार उत्तेजन देणें,
हाच होय. कुमार्गापासून त्यांस परवृत्त करण्यासाठीं
आणि अनिष्ट विचार ज्यांपासून उत्पन्न होतात,
अशा मनोवृत्ति समूळ नाहींतशा करण्यासाठीं त्यांस धाक-
दपटशा दाखविणेंही अवश्य आहे. [परंतु असा धाक क-
चित् दाखविला तरच त्यांत शहाणपण आहे.] ज्याप्रमाणें

स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडला. असतां आनंद वाटून मनास हुशारी येते, त्याप्रमाणें चांगल्या गोष्टी करण्याविषयीं आईबापांनीं मुलांस वारंवार उत्तेजन दिलें असतां त्यांस हुशारी वाटते. ह्मणून त्यांना सन्मार्गास लावण्यासाठीं वडील माणसांनीं धाक फारसा दाखवूं नये. शाळेंत नंबर वगैरे न मिळाल्यामुळें मुलांस होणारें दुःख कमी करणें, आत्मसंयमनासाठीं तीं परिश्रम करीत असतां त्यांस मदत देणें, आणि अभ्यास करण्याविषयीं त्यांना उत्तेजन देऊन त्यांचीं मनें उल्हासी राहतील असें करणें, हे तीन उद्देश विचारपूर्वक गृहशिक्षण दिलें असतां साध्य होण्यासारखे आहेत. मात्र अशा रीतीनें गृहशिक्षण देतां येण्यास आईबापांनीं विचारपूर्वक फार परिश्रम केले पाहिजेत. (शिक्षकांना स्वतः सुवर्तन ठेविल्याशिवाय मुलांस चांगली शिस्त लावितां यावयाची नाही; व तोच नियम आईबापांनाही अक्षरशः लागू आहे.)

लहान मुलांस चांगलें वळण लावण्यासाठीं उपाय

शाळेंतील शिक्षणक्रमा- योजितांना एक अत्यंत महत्त्वा-
स अडथळा येणार नाही, ची गोष्ट ध्यानांत ठेविली
अशा रीतीनें मुलांची घर- पाहिजे. ती हीच कीं, (मुलांचे
ची व्यवस्था ठेविली पाहिजे. शाळेंतील अभ्यास आणि त्यांची
घरची व्यवस्था हीं सुयंत्र चाललीं पाहिजेत; ह्मणजे कोण-
त्याही एका गोष्टीमुळें दुसरीस व्यत्यय येऊं नये. मुलांची
घरची व्यवस्था कशी काय ठेवावी, ह्यासंबंधानें आई-
बापांनीं शिक्षकाची सल्लामसलत घेतली असतां आ-
णखी एक फायदा होतो; तो हाच कीं, येणेंकरून मुलां-
च्या मनांत गुरुविषयीं पूज्यबुद्धि वृद्धिगत होते.) ही

पूज्यबुद्धि वाढविण्याची जबाबदारी मातापितरांवर असल्यामुळे तें काम अशा रीतीनें आयतेंच होतें. परंतु एवढें केलें म्हणजे ह्या संबंधाचें आईबापांचें कर्तव्य पुरें झालें नाहीं. (शिक्षक आणि आईबाप ह्यांजमध्ये सलोख्याचें दळणवळण पाहिजे, तें एवढ्यापुरतेंच नव्हे. मुलांची घरची व्यवस्था लावावयाची ती त्यांच्या शाळेंतील अभ्यासाला जितकी जुळती लावितां येईल, तितकी लाविली पाहिजे.) ह्या दोहोंमध्ये विरोध तेव्हांच उत्पन्न होण्यासारखा असतो. घरची व शाळेंतील व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवण्याचा मुख्य हेतु एवढाच आहे कीं, शिक्षणाचा मुलांच्या मनावर चांगला परिणाम व्हावा. असा इष्ट परिणाम होण्यास ह्या दोन्ही व्यवस्था उत्तम असल्याच पाहिजेत. शाळेंतील शिक्षणामुळे मुलांचें बुद्धिसामर्थ्य वाढत जाऊन त्यांची नीतिदृष्ट्याही पूर्ण सुधारणा होत जावी, असा आपला हेतु असतो. परंतु त्या शिक्षणाला गृहशिक्षणाचें पाठवळ नसेल तर हा हेतु सिद्धीस जाणार नाहीं.

घराहून करून आणण्यासाठीं शिक्षकानें शाळेंत मुलांना किती अभ्यास नेमून द्यावा ह्या प्रश्नाचा, व मुलांना शिक्षक भाराभर अभ्यास नेमून देतात, अशी आईबापांची जी

शाळेंतील अभ्यास-
संबंधानें घरच्या वडील
माणसांवर पडणारी जबा-
बदारी.

नेहमीं ओरड असते, तिचाही विचार एथें ओघानेंच येता घरचीं माणसें म्हणतात कीं, मुलांचा सगळा दिवस शाळेंत अभ्यासाकडे जातो; आणि घरीं आल्यावर संध्याकाळचा वेळही दुसऱ्या दिवसाचे अभ्यास करण्याकडे जातो.

तसेच आरंभीं आरंभीं मुलें तार्जीतवानीं असतात, तेव्हां-
 चा त्यांचा वेळ शाळेंत जातो; त्यामुळे शिक्षकाला फार-
 सा त्रास पोहोचत नाही; परंतु संध्याकाळीं तीं घरी ये-
 तात, तेव्हां अगदीं कंटाळून गेलेलीं असतात. ह्मणून
 क्षुल्लक कारणानेही तीं संतापून जातात; व अभ्यास
 करण्याकडे त्यांचें फारसें लक्ष लागत नाही.
 ह्यामुळे घरी आईबापांना अनेक प्रकारें मुलांकडून त्रास
 पोहोचतो. तेव्हां मुलांचा अभ्यासाचा त्रास कमी करून
 तेणेंकरून पर्यायानें आईबापांचाही त्रास कसा वांचवितां
 येईल, ह्याचा विचार करणें अवश्य आहे. हा त्रास कमी
 करण्याची मुख्य जबाबदारी शिक्षकावरच आहे. कारण
 त्याचें कर्तव्य कांहीं नुसतें अभ्यास ह्मणून घेण्याचें
 नाही; किंवा घरांहून करून आणण्यासाठीं भाराभर
 अभ्यास नेमून देण्याचेंही नाही. ह्याचा उल्लेख मार्गेही आ-
 लेलाच आहे. मुलांचें वय आणि त्याची अभ्यासांतील
 प्रगति ही ध्यानांत आणून त्यांना घरचा अभ्यास किती
 देणें वाजवी आहे, हें त्यानें विचारपूर्वक दररोज ठराविलें
 पाहिजे. ही शिक्षकाची गोष्ट झाली. तथापि घरच्या
 माणसांवरही ह्यासंबंधानें एक मोठी जबाबदारी आहे.
 शाळेंत मुलांचे अभ्यास कितीही झाले, तरी आईबापांची
 तृप्ति होत नाही. त्यांना वाटतें कीं एकाद्या पुस्तकाचीं
 जितकीं जास्त पानें शाळेंत शिकविलीं जातील तितका
 मुलांचा अभ्यास चांगला होतो. परंतु ही समजूत चुकी-
 ची आहे. कारण एकाद्या पुस्तकाचीं पुष्कळ पानें शिक-
 विलीं ह्मणजे शिक्षण जास्त झालें असें नाही. तो विषय
 मुलांना थोडा शिकविला तरी चालेल; परंतु शिकविलेल्या

भागांचें पूर्ण ज्ञान झालें पाहिजे. (म्हणून अभ्यास बेताबाता-
नें झाले तरी त्यांविषयीं कुरकूर करावयाची नाही, असा
संकल्प आईबापांनीं केला पाहिजे.) एकाद्या शाळेंत इतर
सर्व शाळांपेक्षां वाचनपुस्तकाचीं जास्त पानें होत असलीं,
किंवा इतर शाळांपेक्षां अधिक विषयांचें शिक्षण तेथें मि-
ळत असलें तर तेवढ्यावरून त्या शाळेंत फारच उत्तम
अभ्यास चालतात, असें मानणें मोठें चुकचें होय. (मुलां-
ना जें शिक्षण द्यावयाचें तें त्यांस मौजेचें वाटेल, त्यांना
त्याचा सहज उमज पडेल, व तेणेंकरून त्यांच्या
आंगीं आत्मसंयमनशक्ति येईल; तरच त्यांची अभ्या-
सांत प्रगति होत आहे, असें समजावें. शिक्षणाची मौज
वाटण्यासाठीं त्यांत विषयवैचित्र्य पाहिजे; विषयाचा उ-
मज पडण्यासाठीं मुलांना स्वतःची बुद्धि चालविण्याची
सवय लाविली पाहिजे; आणि त्यांच्या आंगीं आत्मसंय-
मनशक्ति येण्यासाठीं फाजील अभ्यास त्यांस कधीं न
देण्याविषयीं जपलें पाहिजे.) आपण त्यांना फाजील
अभ्यास दिल्यास तीं वासून जाऊन त्यांचें मन त्यांच्या
ताब्यांत राहीनासें होतें. असें झाल्यास त्याचा बोल
मुलांकडे काय ? तेव्हां ह्या सर्व गोष्टी आईबाप व शिक्षक
ह्या उभयतांनींही नेहमीं ध्यानांत बाळगणें अवश्य आहे.

तथापि घरच्या अभ्यासांची व्यवस्था आईबापांनींच

मुलांच्या अभ्यासाचें
ओझें घरच्या मंडळानें हो-
ईल तितकें हलकें करण्या-
ची आवश्यकता.

कोणत्या तरी उपायांनीं लावणें
अवश्य आहे. अति अभ्या-
स दिले असतां बहुतेक वि-
द्यार्थ्यांना फार त्रास पोहोचतो,
म्हणून योग्य उपायांनीं हें ओझें

होईल तितकें हलकें करणें इष्ट आहे. (मुलें शीळेंतून घरीं)
 आल्यानंतर तास अर्धातास खेळ, पुढें तास अर्धातास
 अभ्यास, पुन्हा थोडा खेळ असा क्रम आळीपोळीनें
 विचारपूर्वक ठरविल्यास फार फायदा होईल. मुलांना आ-
 पण मोकळें मात्र सोडावें, कीं तीं बहुतेक आपापलीं करम-
 णूक तेव्हांच करून घेतात. तथापि कित्येक मुलांच्या सं-
 बंधानें—विशेषतः व्यायाम वगैरे गोष्टींची ज्यांना फा-
 रशी हौस नाही अशा मुलांच्या संबधानें—थोडीबहुत
 कल्पना आईबापांनीं लढविली पाहिजे. (कोणत्या तरी
 प्रकारचा शारीरिक व्यायाम, मिळेल तितकी मोकळी हवा
 आणि साधारणपणें उत्साहवृत्ति, ह्या तीन गोष्टींची मुलांना
 अति आवश्यकता आहे.) (खेळाचा वेळ त्यांना आनंदांत
 व स्वच्छंदपणें घालवूं द्या; ह्या वेळांत त्यांजवर होतां
 होई तों मुळींच दाब ठेवूं नका.) असें करणें अगदीं सुलभ
 आहे खरें; परंतु तसें करण्याविषयी पक्का निश्चय ठेवून
 त्यांत तिळमात्र ढवळूं नका. आतां आणखी एका प्रश्नाचा
 विचार केला पाहिजे. तो असा कीं, मुलाला थकवा आ-
 ला, व अभ्यास करण्याचा त्याचा इच्छा कमी झाला,
 आणि धडे तर अर्धवटच झालेले असले, तर काय
 करावें? मुलांच्या अभ्यासावर देखरेख ठेवणारांनीं विद्या-
 र्थ्यांच्या ह्या स्थितीकडे नेहमीं लक्ष ठेविलें पाहिजे. मुलां-
 ना अभ्यासाचा कंटाळा आला असतां आईबापांनीं किंवा
 इतर पालकांनीं त्यांचें लक्ष एकाद्या नवीन गमतीच्या
 विषयाकडे लावावें; ह्मणजे त्यांचा कंटाळा व कुरकुर
 नाहीशी होऊन पुढें तासभर तीं चांगल्या रीतीनें
 अभ्यास करतील. लहान मुलांचा कंटाळा घालविण्यासाठीं.

काय उपाय योजावे, ह्याचें ज्ञान त्यांच्या अभ्यासावर नजर ठेवणारांच्या आंगीं फार अवश्य आहे. ह्याप्रमाणें मुलांना अलेला कंटाळा घालविणें अवश्य आहे खरें. तथापि अभ्यासाच्या कामीं कितीही अडचणी आल्या तरी तो केल्याशिवाय सुटका नाही, व त्या अडचणी अजी कधीं टाळितां यावयाच्या नाहींत; अशी विद्यार्थ्यांची नेहमीं समजूत करून दिली पाहिजे.

मुलांची शाळेंतील व्यवस्था आणि घरची व्यवस्था ह्या एकमेकींस जुळत्या राहतील अशा ठेवणें फार कठीण आहे; व हें काम चांगल्या रीतीनें

बोर्डिंग स्कुलांचे उद्देश व उपयोग.

सिद्धीस जावें, म्हणूनच बोर्डिंग स्कुलांची स्थापना अलीकडे होऊं लागली आहे. तेव्हां अशा स्कुलांतून विशेष लक्ष कोणत्या गोष्टीकडे दिलें पाहिजे, ह्याचा विचार येथें ओघानेंच येतो. ह्या स्कुलांपासून शिक्षणसंबंधीं कामांत अति महत्त्वाचा उपयोग होतो खरा; परंतु हीं स्कुले चांगल्या रीतीनें चालविण्यासही अनेक अडचणी येतात. शाळेंत उत्तम वळण मुलांस लागावें, म्हणून विशेष कडक नियमांची योजना शिक्षकास करावी लागते; परंतु घरचे अभ्यास व घरचीं इतर कामें मुलांकडून करवीत असतां आईबाप त्यांना बरीच सवलत देतात. सारांश, शाळेंतील विषय फार कडक व घरचे बरेच सवलतीचे असतात. म्हणून बोर्डिंग स्कुलांतील व्यवस्था अशा प्रकारें ठेविली पाहिजे कीं, तेथें आईबापांच्या देखरेखी-खाली होणारें गृहशिक्षण व शाळेंतील शिक्षण हीं दोन्ही नीट रीतीनें चालतील. अशी व्यवस्था ठेवितां येण्यास ह्या

स्कुलांवरील व्यवस्थापकांच्या आंगीं विलक्षण आत्मसंय-
मन असलें पाहिजे; व मुलांना वळण लावण्याचें चानुर्य
ज्याच्या आंगीं असेल त्यालाच हें काम फार चांगलें
साधेल. मुलांची घरची व्यवस्था त्यांना सुखकारक होईल
अशी ठेवितां येऊन वर्गांतही त्यांच्यावर चांगला दाब
ठेवितां येणें, ही एक प्रकारची देणगीच होय; व असाच
मनुष्य बोर्डिंग स्कुलांवरील व्यवस्थापकांच्या जागीं नेमि-
ला पाहिजे. अशी देणगी ज्याला असेल तो मुलांना वि-
शेष कडक रीतीनें वागविणार नाही; कोणत्या मुलाला
कोणती गोष्ट आवडते. इकडे लक्ष ठेवून त्या धोरणानें
त्याला वागवील; कोणत्याही मुलाचें मन न दुखवितां प्र-
त्येकास चांगली मदत व्हावी म्हणून त्याच्याशीं नेहमीं
उल्हासवृत्तीनें व विनोदानें वागेल; आणि मुलांना वेळो-
वेळीं अडचणी येतील तेव्हां त्यांजविषयीं खरी कळकळ
दाखवील.

आतां गृहशिक्षणासंबंधानें आईबापांचें कर्तव्य काय

मुलांकडून घरीं अभ्या-
स करविणें ते काळजीपूर्वक
करविले पाहिजेत; अर्धवट
करवून उपयोग नाही.

त्याजकडे पुन्हा वळूं. मुलें जे
अभ्यास घरीं करितात ते पक्के
करविण्याकडे आईबापांनीं फार
लक्ष दिलें पाहिजे. त्यांना नि-
ष्काळजीपणानें अभ्यास करूं

दिले असतां अति नुकसान आहे. हें नुकसान होऊं देणें
नसेल तर आईबापांनीं फार परिश्रम केले पाहिजेत.
आतां असे परिश्रम करणें ते मुलें शाळेंत जाऊं लागतात
तेव्हांपासूनच करणें इष्ट आहे; कारण त्यांना बऱ्या-
वाईट सवयी लागण्याचा काळ तोच होय. मुलांना घरीं

नेमून दिलेले धडे केव्हां केव्हां फार कठीण असतात. अशा प्रसंगी ते धडे तयार करितांना मुलें गांगरून जाणार नाहीत, अशी व्यवस्था आईबापांनीं विचारपूर्वक केली पाहिजे; व त्यांना प्रत्यक्षही थोडीबहुत मदत मिळण्याची तजवीज केली पाहिजे; कित्येक मुलांना अभ्यासाची स्वभावतःच मौज वाटून धडे करण्यांत त्यांचें मन नेहमीं चूर असतें. अशा मुलांवर नजर ठेवण्याची किंवा त्यांच्या क्रमांत ढवळाढवळ करण्याची आईबापांना जरूर नाही. तथापि कित्येक मुलांना अभ्यासाचा त्रास वाटून तो तयार करण्याचें काम चेंगटपणाचें वाटतें. अशा मुलांना घरीं कोणी मार्गदर्शक लागतो. ही मदत मुलांस देण्याचा अगदीं उघड व अत्युत्तम मार्ग एकच आहे. तो असा कीं, आईबापांनीं [किंवा शिक्षकांनीं] मुलांबरोबर स्वतः मूल होऊन त्यांबरोबर धडे तयार करण्यास लागावें. मुलांचे धडे नुसते तोंडपाठ म्हणवून घेणें हें ज्याप्रमाणें शालेंत फायदेशीर नाही त्याप्रमाणें घरींही फायदेशीर नाही. आपणास विषयाचें ज्ञान मुळींच झालेलें नाही हें मुलाला पक्कें कळत असतें; व धडे पोपटाप्रमाणें म्हणवून घेत असतां आईबापांच्याही हें ध्यानांत येण्याचा संभव आहे; परंतु नुसतें ध्यानांत येऊन उपयोग काय ? (सर्वांत उत्कृष्ट प्रकारची देखरेख म्हटली ह्मणजे तीत पुढील गोष्टींचा समावेश होतो. लहानपणापासून मुलें धडे कोणत्या प्रकारें करितात इकडे बारकाईनें लक्ष ठेवणें; त्यांची स्मरणशक्ति वाढत जाईल अशा प्रकारच्या सूचना त्यांना देणें; त्यांची बुद्धि वाढत जाईल अशा रीतीनें कोणत्याही गोष्टीची समजूत घालून

दणें; आणि ज्या विषयाचें ज्ञान त्यांस मिळवावयाचें असेल तें मिळविण्याचा मार्ग त्यांना दाखविणें. इतक्या प्रकारें मुलांना मदत करणें हें प्रथमदर्शनीं त्रासदायक व अगदीं अप्रयोकपणाचें वाटेल. परंतु अशा प्रकारें नजर ठेविल्यानें कार्यभाग खातरीनें होणारा असल्यामुळे अनुभवांतीं हें फार सुलभ वाटेल.

शाळेंत नेमून दिलेले धडे मुलांकडून करविले, आणि त्यांची घरची व्यवस्था शाळेंतील व्यवस्थेशीं जुळती राहिल अशी ठेविली, ह्मणजे गृहशिक्षण संपलें असें नाहीं. गृहशिक्षणाचा ह्याहून महत्त्वाचा व मोठा भाग पुढेंच आहे. मुलांची मानसिक आणि शारीरिक शक्ति उत्तरोत्तर वाढत जाईल अशा प्रकारें त्यांस उत्तेजन देऊन त्यांच्या आयुष्यक्रमास उत्तम वळण लावण्याचें सामर्थ्य एकंदरीनें आईबापांच्या आंगीं कितपत असतें, हें पुढील विवेचनावरून चांगलें ध्यानांत येईल. मुलांस उत्तम वळण लावण्यासाठीं हरएक उपाय योजणें ते त्यांची सर्व स्थिति विचारपूर्वक ध्यानांत आणून दृढ निश्चयानें योजिले पाहिजेत. मुलांच्या करमणुकीसाठीं उपाय योजणें ते बेतावातानेंच योजिले पाहिजेत. खेळण्याच्या संबंधानें त्यांजवर थोडाबहुत दाब असला पाहिजे; परंतु हा दाब फाजील झाला असतां त्यापासून नुकसान आहे. पिंजऱ्यांतील पोपटाप्रमाणें मुलांना सदा सर्वकाळ दाबांत ठेवणें इष्ट नाहीं. तथापि मुलांनीं कोणते खेळ खेळावे, कोणते खेळूं नयेत; तसेंच खेळण्याकडे त्यांनीं किती वेळ

गृहशिक्षणाचा विशेष महत्त्वाचा भाग.

खर्च करावा, हें आईबापांनीं ठरवून देणें अवश्य आहे. आपल्या स्वतःच्या करमणुकीची व्यवस्था लावण्याचें सामर्थ्य मुलांच्या आंगीं आलें, आणि ह्या संबंधानें आत्मसंयमन केव्हां करणें अवश्य आहे, हें त्यांना कळूं लागलें, ह्मणजे मोठेंच काम झालें. साधारणपणें मुलांनीं नेहमीं मुख्य उद्देश असा बाळगिला. पाहिजे कीं, खरी गोष्ट कबूल करण्यास अगदीं मार्गे पुढें पहावयाचें नाहीं. खरी गोष्ट कबूल करण्यास माणसाच्या आंगीं एक प्रकारचें बरेंच धैर्य लागतें. परंतु आईबापांच्या वजनामुळे असें धैर्य मुलांच्या आंगीं आलें पाहिजे; व हें त्यांच्या आंगीं जितकें अधिक येईल तितकें त्यांजवर आईबापांचें चांगलें वजन आहे असें ठरेल. मुलांवर अधिकारांचा जोर तर असलाच पाहिजे; परंतु नुसत्या अधिकाराच्या जोरावर सर्व भिस्त टाकिल्यास फार नुकसान आहे. अधिकार कोठपर्यंत बजावावा, ह्याचा निर्णय आईबापांनीं आपल्याच मनाशीं विचारानें ठरविला पाहिजे. तसेंच मूल शांत होऊन वृत्तीवर आलें ह्मणजे त्यालाही वाटलें पाहिजे कीं, असा अधिकार बजावणें त्या प्रसंगीं रास्तच होतें. मुलांचा कल प्रायः लहर लागेल त्याप्रमाणें वागण्याकडे असतो; परंतु तसें न करितां विचारपूर्वक वागण्याचा नियम त्यांनीं ठरविला पाहिजे. असा नियम करणें महत् प्रयासाचें असून हे क्षणांत साध्य होण्याजोगें नाहीं. तथापि असा प्रयत्न लहानपणापासूनच आईबापांच्या देखरेखीखालीं त्यांनीं सुरू केला पाहिजे. तसेंच आईबापांनीं मुलांवर अधिकार चालविणें तो त्यांजविषयीं कळकळ बाळगून विचारपूर्वक चालविला असतां मुलांना

असा नियम करण्यास फार मदत होईल. मुलाला कोण-
कोणत्या अडचणी येण्याचा संभव आहे त्या योग्य रीती-
ने लक्षांत आणून त्या संबंधाने त्याला अवश्य ती मदत
देण्यास हरकत नाही; परंतु त्याला आपल्याच तंत्राने
वागू देऊन उपयोग नाही. सारांश, आईबाप व मुलें
ह्यांमध्ये योग्य प्रकारचा संबंध राहणें फार नाजूक व अ-
वघड काम आहे; आणि ह्या उभयतांकडून ह्या बाबतींत
किंचितही प्रमाद घडूं नये अशी इच्छा असेल तर घरां-
तील एकंदर राहाणी अगदी निर्दोष असली पाहिजे.
आपण सर्व ज्या भूगोलावर राहतों त्यासभोंवतीं ज्या-
प्रमाणें सर्वत्र वातावरण आपणांस भासतें; त्याप्रमाणें
हरएक घरगुती गोष्टींत नीतितत्त्वांचें व धर्मतत्त्वांचें वर्च-
स्व भासलें पाहिजे. कोणत्याही प्रकरणीं अखेरचा
न्याय जाणण्याची सर्वांस आवश्यकता आहे. खरोखर
सत्य गोष्ट कोणती हें जाणण्याची सर्वांस आवश्यकता
आहे; आणि ज्याच्या अधिकाराविषयीं तिळमात्र शंका
घेण्यास जागा नाही, असाही कोणी नियंता सर्वांस
पाहिजे आहे. ह्यांतील पहिल्या दोन गोष्टींचा निर्णय नीति-
शास्त्राच्या नियमांवरून ठरेल; आणि तिसऱ्या गोष्टींत
दर्शविल्या प्रकारचा नियंता म्हटला म्हणजे प्राणिमात्रावर
न्यायानें व दयार्द्रदृष्टीनें अधिकार चालविणारा जो ईश्वर
तोच होय. ईश्वराची आज्ञा पाळणें आईबाप व मुलें
ह्या उभयतांसही अवश्य आहे. म्हणून त्याचें श्रेष्ठत्व
उभयतांसही सारखेंच आहे. तेव्हां सर्व सत्ताधीश जो
ईश्वर त्याची आज्ञा पाळण्यास मुलांना आईबापांनीं
नेहमीं भाग पाडावें. ह्या कार्मीं त्यांनीं आपल्या अधि-

काराचा उपयोग केला असतां फार फायदा होईल. वर दर्शविल्या प्रकारें मुलांवर घरीं दाब ठेविला असतां मुलें बिघडण्याची अगदीं भीति राहत नाहीं; व घरांत शांतता राहते. कारण अशा रीतीनें घरची व्यवस्था ठेविली असतां, आतां एक विचार घटकेनें एक विचार, अशी माणसाची चंचलवृत्ति राहत नाहीं. तसेंच क्षणांत राग, क्षणांत शांति, असाही प्रकार घडत नाहीं. मुलांविषयीं ममता आईबापांच्या अंतःकरणांत स्वभावतःच असते; परंतु तिच्या अनुरोधानें नेहमीं न चालतां ममता करण्याचा कांहीं स्पष्ट नियम त्यांनीं ठरविला पाहिजे. मुलांवर ममता असली ह्मणजे सर्व काम साधतें, अशी लोकांची साधारण समजूत आहे; परंतु ती केवळ भ्रांतिमूलक आहे. मुलांवर ममता असल्यामुळे त्यांचें बरें व्हावें, अशी आईबापांची इच्छा असते, हें खरें आहे. परंतु त्यांचें बरें कशांत आहे, हें विचारानेंच ठरविलें पाहिजे. ममता म्हणजे कांही क्षुल्लुक मनोवृत्ति नसून फार महत्त्वाची आहे. लाड निराळे आणि ममता निराळी. म्हणून उठल्या बसल्या ममता न करितां योग्य प्रसंगांच केली पाहिजे. कारण ममता केव्हां करावी, केव्हां न करावी; अशाविषयींही कांहीं नियम आहेत. अव्यवस्थित रीतीनें किंवा अयोग्य रीतीनें मुलांवर ममता केली असतां, त्यांचें हित व्हावें अशी आपली इच्छा असली तरी, अहितच होतें. सर्वशक्तिमान् ईश्वराविषयीं पूज्यबुद्धि मनांत बाळगून विचारपूर्वक ममता करणें, हाच मानवी स्वभावांतील खरा उत्कृष्ट गुण होय. ह्मणून गृहकृत्यांत ह्या नियमानें वागणें अति वि-

चारार्चे व हितकारक आहे. अशा रीतीने ममता केली असतां आईबाप हे आपले स्नेही सोबतीच आहेत कीं काय, असें मुलांस वाटूं लागेल; आणि त्यांचे वजन मुलांवर गुप्त रीतीने पडून मुलांच्या आंगीं अनेक सद्गुण येतील; व ह्या सद्गुणांच्या योगाने मोठेपणीं स्त्रीपुरुषांस शोभतील अशीं कृत्ये करण्याचे सामर्थ्य त्यांचे आंगीं येईल.

मुलांस उत्कृष्ट गृहशिक्षण मिळण्याचे मुख्य साधन जेवणेंसाणें सुरू आईबापांचे त्यांजवर नेहमीं असतां मुलांस पुष्कळ शिक्षण देतां येते. सणारे वजनच होय. तथापि घरची मंडळी भोजनास* बसते त्यावेळीं तर अति महत्त्वाचे शिक्षण मुलांस देण्यास फार चांगली संधी मिळते. भोजनाच्या वेळीं सर्व मंडळी एकत्र जमते, तेव्हां सर्वास मन मोकळे करून बोलतां येते; वडील, लहान, वगैरे भेदाभेद तेथें नसतो. तसेंच मनुष्याच्या आयुष्यक्रमासंबंधीं अनेक गोष्टींचा तेव्हां ओघानेच तेथें खल होतो; आणि शिक्षण देण्याची उत्कृष्ट संधी अनेक वेळां प्राप्त होते. उत्तम रीतीने शिकवितां येण्यास शिकविणाराचे आंगीं मुख्य गुण पाहिजे, तो हाच कीं, आपण मोठे विद्वान् आणि विद्यार्थी फार कमी, अ-

* आपल्या इकडील गृहस्थितीस हें वर्णन जुळणार नाही. मुलांशीं जेवणाच्या वेळीं मुळींच बोलावयाचे नाही, असा प्रघात बहुधा आपल्या कुटुंबांतून आढळतो. मुलें बोलू लागलीं असतां त्यांस वडील माणसें गर्गे भरतात, व मुकाट्याने जेवण्यास सांगतात. बालोद्यानपद्धति, वस्तुदर्शनपाठ इत्यादि पाश्चात्य गोष्टींचे अनुकरण इष्ट असेल, तर ह्यासंबंधानें करणेंही अवश्य आहे. (भा.क.)

सा भाव त्याचे ठिकाणीं मुळींच नसावा. तशी स्थिति भोजनाच्या प्रसंगीं असते; हणजे आपण सर्व सारखीं आहों असें तेव्हां सर्वास वाटत असतें; सर्वजण मोकळ्या मनानें बोलत असल्यामुळे प्रत्येकाच्या मनोवृत्ति व स्वभाव काय आहेत, हे स्पष्ट कळण्यास तेव्हां मार्ग असतो; आपल्या कित्येक शंकांचें निरसन दुसऱ्यांकडून होत असतें; ह्या संभाषणामुळे आपणास जास्त विचार करण्यास पक्की खातरी करून घेण्यास संधी मिळते; आणि असें संभाषण भोजन संपेपर्यंत सुरू असल्यामुळे फार फायदा होतो. तसेंच शिक्षक शाळेत प्रत्यक्ष शिकवितात, तेव्हां जो एक प्रकारचा दाब मुलांच्या मनावर असतो तो भोजनाच्या प्रसंगीं मुळींच नसतो. सारांश, भोजनसमयीं शिक्षण फार उत्कृष्ट रीतीनें देतां येईल. कित्येकांस ही गोष्ट खरी वाटणार नाही. तथापि त्यावरून इतकेंच निष्पन्न होईल कीं, अप्रत्यक्ष रीतीनें फारसें शिक्षण देतां यावयाचें नाही, अशी त्यांची समजूत असली पाहिजे. तसेंच त्यांची अशीही समजूत असली पाहिजे कीं, पंतोजी शाळेत जे कांहीं शिकवितो तितकेंच मुलें शिकतात. तथापि ह्या समजूती अगदीं चुकीच्या आहेत. वस्तुस्थिति अगदीं भिन्न आहे. आपण प्रत्यक्ष शिकत आहों असें तर मुलांस वाटूं नये; परंतु त्यांस शिक्षण तर मिळत असावें; व अशा रीतीनें मिळेल तेंच सर्वोत्कृष्ट शिक्षण होय. एकादा सोबती एकाद्या पराक्रमाचें वर्णन करितो, किंवा एकाद्या भावी आनंदकारक प्रसंगाचें चित्र आपल्या समोर काढितो, तेव्हां त्याची आपल्यावर किती छाप बसते! एकादा खेळ कि-

त्येक न्यायानें खेळतात, व कित्येक दुसऱ्याला फसवून आपला डाव साधितात. अशा खेळांच्या संबंधानें किंवा शर्यती, कुस्त्या वगैरे इतर चढाओढीच्या गोष्टी-संबंधानें चर्चा सुरू असतां लहान मुलांना मोठी मौज वाटते ! अशा प्रसंगींही नीतिविषयक सर्व प्रश्नांची वाटाघाट होऊन अनेक नवीन नवीन विषय वादविवादास उत्पन्न होतात म्हणून शाळेंतील शिक्षणाशिवाय मुलांना जें दररोज थोडेंबहुत जास्त शिक्षण द्यावयाचें असेल, तें आईबापांनीं भोजनाच्या वेळींच दिलें पाहिजे. कारण गृहशिक्षण देण्यास ह्याहून उत्कृष्ट संधी शोधूं लागल्यास केव्हांही सांपडावयाची नाही. ज्या गोष्टी मुलांच्या नजरेस प्रत्यक्ष पडतात, त्यांजबद्दल त्यांना आईबापांनीं पूर्णपणें माहिती करून दिली पाहिजे. त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपल्या आयुष्यक्रमांतील अति महत्त्वाच्या गोष्टी मुलांना मोकळ्या मनानें सांगाव्या. आईबाप वडील असल्यामुळे मुलांपेक्षां त्यांच्या आयुष्यक्रमांत विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी घडलेल्या असतात. म्हणून त्यांनीं आपल्या आयुष्यांतील ज्या गोष्टी मुलांस महत्त्वाच्या वाटण्यासारख्या असतील, त्यांचा संबंध त्यांच्या आयुष्यक्रमाशीं नीट लावून दिला पाहिजे. भोजन सुरू असतां अनेक प्रकारच्या विषयांवर चर्चा झाली पाहिजे. ते विषय मोजके असून उपयोग नाही. सार्वजनिक विषयांत मुलांना कांहीं मौज वाटणार नाही, अशी पुष्कळ लोकांची समजूत असते; मात्र ते उघड असें बोलून दाखवीत नाहीत. तथापि हे त्यांची मोठी चूक होय. सर्वांशीं ज्या गोष्टींचा संबंध पोहोचतो, त्यांचें महत्त्व प्रत्येकास वाटतेंच; मात्र कोणास

कमी, कोणास जास्त वाटतें. आईबापांना अशा गोष्टींचें महत्त्व मुलांपेक्षां अधिक वाटतें. म्हणून त्यांनीं मुलांना त्यांचें महत्त्व नीट दाखवून दिलें पाहिजे. कुटुंबांतील मुख्य माणसांचें इतरांवर उत्तम वजन बसण्याची चांगली संधी सर्व माणसें ह्याप्रमाणें एकत्र जमतात तेव्हांच असते. मनुष्यांच्या मनोवृत्ति सुधारण्यास अशा प्रसंगीं चांगली संधी मिळते. आईबापांच्या आंगीं जितकी अवलोकन-शक्ति, विचारशक्ति आणि अनुभव असेल त्या मानानें मुलांना त्यांच्या शिक्षणापासून फायदा होईल. वरील सर्व विवेचन प्रत्येकाच्या विचारास पटेल तर, हें उघडच ठरेल कीं, घरचीं सर्व मुलें नियमितपणानें भोजनाचे वेळीं हजर राहिलीं असतां शिक्षणासंबंधानें अति फायदा होईल. अशा प्रसंगीं मुलांना हुकूम फर्मावावयाचे नसतात; म्हणजे एकाद्या उच्च पदवीच्या मनुष्यानें कनिष्ठ पदवीच्या माणसास जसें वागवावें, तसें मुलांना वागवावयाचें नसतें; जें संभाषण चालतें, त्यांत प्रत्येक मुलाचें आंग असून तसें करण्याविषयीं त्याला उत्तेजनही मिळतें; आणि आई व बाप ह्या दोघांचेंही वजन त्यांजवर फार उत्तम रीतीनें पडतें. कुटुंबांतील माणसें एकत्र जमून संभाषण चालतें तें मोठ्या विनोदाचें असतें; तेथें मजेचे विचार निघतात; अनेक कल्पनातरंग सुरू असतात. निरनिराळ्या सूचना निरनिराळ्यांकडून होत असतात; आणि ह्यामुळें विचारांचा एकच गोंधळ उडतो. इतके विलक्षण प्रकार संभाषणांत भोजनाचे प्रसंगाशिवाय इतर केव्हांही आढळत नसतील. गृहशिक्षणाचें काम उत्तम रीतीनें सुरू ठेवावयाचें म्हणजे भोजनाच्या

वेळेस मुलांनी नियमित रीतीने आईबापांबराबर * हजर राहिले पाहिजे. भोजनाचे वेळी आईबापांस थोडीबहुत विश्रांति मिळणे अवश्य आहे, परंतु तीही ह्यामुळे नाहीशी होईल; ह्मणून कित्येकांस हा प्रकार फार त्रासदायक वाटण्याचा संभव आहे. परंतु ह्या विचारांत दुहेरी चूक घडते. कारण घरच्या मुलांमाणसांशी संभाषण करण्यांत मेंदूला तसदी मुळीच पडत नाही; आणि अशा संभाषणा-मुळे गुप्त रीतीने मनाचा थकवा नाहीसा होऊन ते उलट ताजेतवाने होतें. कित्येक कुटुंबांतील व्यवस्था अशी असते कीं तेणेंकरून शिक्षण देण्याचे हे सर्वोत्कृष्ट प्रसंग व्यर्थ जातात; परंतु कित्येकांच्या व्यवस्थेमुळे ह्यांचा उत्तम उपयोग होतो. मुलांच्या भोजनांची व्यवस्था श्रीमंत लोकांनीं दायांच्या खोलींत लावून दिल्यास कित्येक बाबतींत कदाचित् सोय होईल. परंतु अशी व्यवस्था अगदी लहान लहान मुलांपुरतीच केली पाहिजे. मोठमोठ्या लांची व्यवस्था अशीच लाविल्यास त्यांना शिक्षण देण्याची उत्तम संधी फुकट जाऊन तसें शिक्षण देण्याचें आपल्या आंगचें सामर्थ्य आईबापांनीं अगदी व्यर्थ गालविल्याप्रमाणें होईल. मुलांना शिक्षण देण्याचें सामर्थ्य आईबापांच्या आंगीं जितकें असतें, तितकें एकाद्या दाई-या आंगीं आढळावयाचें नाही. क्वचित् आढळलें तर

* आपल्याकडे लहान मुलांचें रात्रीचें जेवण आधीं आटोपून घेऊन नंतर वडील माणसांचें जेवण होण्याचा बराच प्रघात आहे. ह्यामुळे निदान रात्री वडील माणसांस मुलांशीं संभाषणाचा प्रसंग मिळत नसतो. (भा. क.)

तो अपवाद समजावा. दायांकडून योग्य प्रकारचें गृह-
 शिक्षण मिळणें बहुतेक अशक्य आहे. म्हणूनच ज्या आई-
 बापांस दाया वगैरे ठेवण्याची ऐपत नसते, परंतु जीं
 दायांपेक्षांही मुलांची व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवितात,
 त्यांच्या मुलांस गृहशिक्षण फार चांगलें मिळालेलें आहे, असें
 आढळून येतें. तसेंच मुलांस गृहशिक्षण कितपत मिळालेलें
 आहे ह्याचा अंदाज करितांना हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे
 कीं, मुलांच्या रितीभातींत नुसती ठाकठीक आली ह्मणजे
 काम झालें नाहीं; तर त्यांचे विचार सुधारून त्यांच्या
 स्वभावांत सुधारणा होणें हें विशेष महत्त्वाचें आहे. ह्या
 कामीं मुलांशीं चांगल्या रीतीनें संभाषण ठेवीत गेल्यास
 त्यांच्या मनावर जो परिणाम होतो, त्याची खरोखर किं-
 मतही करितां यावयाची नाहीं. असें संभाषण ठेविलें
 असतां मुलांना देशांत घडलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टींची
 माहिती होते; शूर पुरुषांच्या धैर्याच्या व स्वार्थत्यागाच्या
 ऐतिहासिक गोष्टी ऐकून त्यांच्या अंतःकरणांत स्फुरण उत्-
 पन्न होतें; दुसऱ्याविषयीं खरी कळकळ बाळगण्याचें
 त्यांस शिक्षण मिळतें; आणि परोपकाराच्या कृत्यांना
 स्वतः हातभार लावण्याची त्यांना आस्था वाटूं लागतें.
 सारांश, देशांत सार्वजनिक हितार्थ झटणाऱ्या लोकांची
 व त्यांच्या कृत्यांची मुलांस माहिती करून देऊन त्यांच्या
 आधारानें मुलांस जें शिक्षण देतां येण्यासारखें असेल
 तें देण्यास आईबापांना भोजनाच्या वेळीं चांगली संधी
 सांपडते. तसेंच स्वदेशांत किंवा परदेशांत घडलेल्या
 हरएक महत्त्वाच्या गोष्टीवरूनही मुलांना शिक्षण देतां
 येतें. भोजनाच्या वेळचें संभाषण म्हणजे नेहमींची वट्टवट

असून उपयोग नाही; म्हणजे भाजी तिखट झाली आहे, भात मऊ झाला आहे, भाकरी हिरवी आहे; अशा प्रकारचे ते नसावे. तर ते महत्वाच्या विषयांवर असवे; मग मुलांच्या वयाच्या मानाने विषय क्वचित् गहन असेल तरी एक वेळ चालेल. एकादी मौजेची गोष्ट उत्तम रीतीने सांगणे, एकाद्या हृदयद्रावक गोष्टीचे मनाला पाझर फुटेल अशा रीतीने वर्णन करणे; एकादी सार्वजनिक गोष्ट नीट समजावून देणे; एकाद्याच्या वर्तनक्रमाविषयीं मुदाम चर्चा करणे; निरनिराळ्या व्यक्तींच्या आचरणाबद्दल त्यांची उघड रीतीने विचारपूर्वक व न्यायाला अनुसरून स्तुति किंवा निंदा करणे; इत्यादि सर्व गोष्टींचा शिक्षण देण्याच्या कामीं अति उपयोग होतो. अशा रीतीने शिक्षण मिळाले असतां मुलांना कोणत्याही गोष्टीची खरी बाजू कळण्यास मदत होते; दुसऱ्याचे दुःख पाहून त्यांना दुःख होते; सामाजिक बंधने किती विकट आहेत, ते कळू लागते; आणि न्यायाचे वर्तन कोणते, अन्यायाचे कोणते, हे ठरविण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या आंगीं येते. तसेच आपल्या मुलांस आपण दिलेल्या शिक्षणाचे असे सुपरिणाम आईबापांच्या नजरेस पडले म्हणजे आपल्या श्रमांचे सार्थक्य झाले असे वाटून त्यांस समाधान होते.

REFBK-0000416

